

Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»

Навчально-методичний посібник
для самотійного
вивчення
дисципліни

ФІЛОСОФІЯ

(філософія,
релігієзнавство,
логіка)

Рецензенти

В. Л. Чуйко, д-р філос. наук, проф.
(Київський національний університет ім. Тараса Шевченка)

О. М. Семашко, д-р філос. наук, проф.
(Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв)

І. В. Богдановський, канд. філос. наук, доц.
(Гуманітарний інститут НАУ)

Редакційна колегія кредитно-економічного факультету

Голова редакційної колегії М. І. Диба, д-р екон. наук, проф.

Відповідальний секретар І. Б. Івасів, канд. екон. наук, доц.

Члени редакційної колегії: В. Х. Арутюнов, канд. філос. наук, проф.; А. М. Герасимович, д-р екон. наук проф.; Т. В. Майорова, канд. екон. наук, доц.; А. М. Мороз, д-р екон. наук, проф.; А. А. Пересада, д-р екон. наук, проф.; М. І. Савлук, д-р екон. наук, проф.; В. М. Свінцицький, д-р філос. наук, проф.; І. В. Шамова, канд. екон. наук, доц.; С. І. Ходакевич, канд. екон. наук, доц.; Л. О. Примостка, д-р екон. наук, проф.

*Рекомендовано до друку Вченою радою КНЕУ
Протокол № 3 від 25.10.07*

Філософія (філософія, релігієзнавство, логіка): Навч.-метод.
Ф 56 посіб. для самот. вивч. дисц. / В. Х. Арутюнов, С. В. Бондар,
Ю. М. Вільчинський та ін. — К.: КНЕУ, 2008. — 312 с.
ISBN 978-966-483-110-6

Посібник підготовлено згідно з програмою курсу філософії для вузів України. У ньому враховано специфіку викладання суспільних дисциплін в економічному вузі відповідно до вимог Болонського процесу, що виявляється насамперед у викладанні філософії поряд з такими дисциплінами, як релігієзнавство та логіка, а також потребу підготовки бакалаврів економічного профілю. Автори, спираючись на багаторічний досвід викладання філософії, релігієзнавства та логіки у вищій школі, намагалися зробити посібник максимально доступним і корисним для студентів усіх форм навчання. Крім історико-філософського матеріалу, теоретичних узагальнень у системі філософського знання, релігієзнавства та логіки, тут містяться методичні рекомендації, питання для самоконтролю, список рекомендованої літератури тощо.

Призначений для студентів, аспірантів, магістрів і викладачів суспільних дисциплін, а також для всіх, хто цікавиться проблемами сучасної філософії, релігієзнавства та логіки.

ББК 66.01

*Розповсюджувати та тиражувати
без офіційного дозволу КНЕУ забороняється*

Передмова

Система підготовки спеціалістів вищої кваліфікації передбачає два основні рівні: бакалаврський і магістерський. Крім цього, існує система післявузівської підготовки у формі аспірантури та докторантури. Нині ця система спрямована на об'єднання загальноєвропейської системи підготовки спеціалістів (вимог Болонського процесу).

Філософські дисципліни (а разом з ними і релігієзнавство та логіка) належать до циклу гуманітарних, світоглядних дисциплін загальноосвітнього характеру, які є обов'язковими в процесі бакалаврської підготовки економістів. Окрім цього, за філософією зберігається статус дисципліни, яка входить до кандидатського мінімуму.

Дисципліну «Філософія» як кредитно-модульний курс, що містить три модулі — філософія, релігієзнавство, логіка, студенти всіх форм навчання бакалаврського рівня вивчають упродовж одного семестру на першому курсі.

Головна мета дисципліни: дати студентам уявлення про філософію як систему найзагальніших теоретичних поглядів про світ і на цій основі показати різноманітні форми ставлення людини до світу; дати знання з релігієзнавства та логіки. Загалом оволодіння філософськими знаннями має сприяти формуванню в студентів здатності до філософського мислення, високого рівня логічної культури особистості, самостійного аналізу проблем релігійно-світоглядного вибору, уміння пов'язувати знання з філософії, релігієзнавства та логіки з розв'язанням проблем економічної теорії і практики.

Навчально-методичний посібник підготували викладачі кафедри філософії Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана: доктор філософських наук, професор В. М. Свінціцький, доктор філософських наук, професор Ю. М. Вільчинський, кандидат філософських наук, професор В. Х. Арутюнов, кандидат філософських наук, доцент С. І. Присухін, кандидат філософських наук, доцент О. Я. Зирянов, кандидат філософських наук, доцент С. В. Курбатов, кандидат історичних наук, доцент Є. В. Трусів, кандидат філософських наук, ст. викладач М. І. Кругляк, кандидат філософських наук, ст. викладач С. В. Бондар, викладач О. М. Лук'яненко.

Навчальна програма

дисципліни «Філософія»

(філософія, релігієзнавство, логіка)

1 ЗАГАЛЬНА МЕТА Й ЗАВДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ «ФІЛОСОФІЯ»

Знання з філософії дають людині можливість осмислити саму себе, навколишній світ, суспільну практику, джерела суспільного розвитку й адекватно спланувати своє майбутнє, позитивного переживати «перманентну» кризу особистості та суспільства загалом. Знання з релігієзнавства формують чітку систему поглядів на релігійні феномени (релігійні системи), закономірності їх виникнення, функціонування та розвитку в сучасному світі. Логіка знайомить студентів з основними формами й законами логічного мислення.

Загальними завданнями дисципліни «Філософія» є:

— у філософії — вивчення історії всесвітньої філософії та її органічної складової — української філософії; вивчення основних форм ставлення людини до світу й світу до людини (в онтологічному, гносеологічному, антропологічному, соціологічному значеннях); сприяння гуманізації освіти через засвоєння досягнень сучасної філософської думки; поштовх до самостійного аналізу складних явищ суспільного життя, уміння пов'язувати загальнофілософські проблеми з розв'язанням завдань економічної теорії і практики;

— у релігієзнавстві — вивчення сутності, структури, понятійного апарату, основних етапів розвитку релігії та релігієзнавства; ознайомлення з основами священних писань, засновниками релігійних систем, відомими богословами, релігієзнавцями; формування вмінь застосовувати релігієзнавчі знання в ситуаціях світоглядного вибору;

— у логіці — вивчення основних понять і термінів логіки; формування здібностей до логічного мислення, набуття навичок правильно формулювати думки, уміння логічно й аргументовано доводити істину або спростовувати хибні положення.

2 ПРЕДМЕТ ДИСЦИПЛІНИ «ФІЛОСОФІЯ»

Предмет дисципліни збігається з предметом філософії як вищого теоретичного рівня світогляду — світ загалом, у найбільш узагальнених закономірностях, які характеризуються суб'єктно-об'єктивними відношеннями («людина — світ»). Модулі «Релігіє-

знавство» і «Логіка» відповідно вивчають історію виникнення та закономірності розвитку релігійних систем; форми, структуру та закони логічного мислення.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ДИСЦИПЛІНИ «ФІЛОСОФІЯ»

№ з/п	Назва тем та модулів	Кількість годин
Модуль 1		
1	Філософія: предмет, функції та її значення	2
2	Історія філософії. Філософія Стародавнього Сходу: Індія, Китай	2
3	Філософія Стародавніх Греції та Риму	2
4	Філософія Середньовіччя	2
5	Філософія Відродження та Реформації	2
6	Філософія Нового часу та доби Просвітництва	2
7	Німецька класична філософія. Марксизм	2
8	Традиції та особливості розвитку філософської думки в Україні	2
9	Сучасна світова філософія	2
10	Система філософії. Онтологія	2
11	Гносеологія	2
12	Філософська антропологія	2
13	Соціальна філософія	2
Модуль 2		
14	Релігія як форма світогляду, її філософське осмислення в релігієзнавстві	2
15	Ранні релігійні вірування	2
16	Етнонаціональні релігії	2
17	Світові релігії	2
18	Релігія й сучасність	2
Модуль 3		
19	Предмет, метод, структура та завдання логіки	2
20	Поняття	2
21	Судження	2
22	Умовивід	2
23	Логічні основи доведення й спростування	2

Модуль 1

Тема 1

Філософія: предмет, функції та її значення

Світогляд як духовно-практичний феномен. Найвідоміші історичні різновиди світогляду — міф, релігія та філософія. Філософія як найвищий теоретичний рівень світогляду. Предмет філософії. Філософія як метод. Головні питання (проблеми) філософії. Функції філософії. Теоретичне та практичне значення філософії.

Тема 2

Історія філософії. Філософія Стародавнього Сходу: Індія, Китай

Історія філософії. Основні етапи розвитку та загальні риси філософії Стародавньої Індії. 1. Ведичний період. Веди та їх складові частини (самхіти, брахмани, араньяки, упанішади). Веди, які дійшли до наших днів (рігведа, самаведа, яджурведа, атхарваведа). 2. Епічний етап (Махабхарата і Рамаяна). Філософські вчення, опозиційні до Вед (буддизм, джайнізм, чарвака-локаята). Філософські школи, які розвивають ведичне вчення (даршани): йога, веданта, вайшешика, ньая, міманса, санкх'я. 3. Ера сутр. Значення філософії Стародавньої Індії для сучасної філософії.

Основні етапи розвитку та загальні риси філософії Стародавнього Китаю. Перший етап — конфуціанство (Конфуцій, головні поняття: жень, лі, сяо, цзин, шень, інь та ян). Даосизм (Лао-цзи, головні поняття — дао, де, у-вей) і менш відомі філософські школи — легізм, моїзм. Другий етап — філософія Стародавнього Китаю після проникнення в Китай буддизму (чань-буддизм). Значення філософії Стародавнього Китаю для сучасної філософії.

Тема 3

Філософія Стародавніх Греції та Риму

Передумови формування й розвитку античної філософії. Головні періоди розвитку та характерні риси античної філософії: досократівський період (Мілетська школа, Геракліт Ефеський, атомісти, Елейська школа). Особливості філософії досократівсь-

кого періоду: критичне переосмислення міфологічних уявлень про першопричини світу, космоцентризм, учення про логос і хаос, рання діалектика, декларування як метод філософії, атомістична теорія світу, наївний матеріалізм. Класичний сократівський період (софісти, Сократ, Платон, Арістотель). Особливості класичного періоду: антропологія, об'єктивний ідеалізм, розмежування між матеріалізмом та ідеалізмом, логіка доведення як метод філософії, метафізика, категорії, інтерес до держави й суспільства, пропаганда філософських знань. Елліністичний період (кініки, скептики, Епікур, стоїки), його особливості: криза моральних і філософських цінностей, захист приватних інтересів, індивідуальне щастя, апатія, атараксія, евдемонія. Римський період (Сенека, Марк Аврелій, Тіт Лукрецій Кар, неоплатонізм, раннє християнство). Особливості римського періоду: домінування етики та естетики, розквіт стоїцизму, еkleктизм, домінування ідеалізму, розвиток ідей християнства та поєднання їх із філософією (теологія).

Тема 4

Філософія Середньовіччя

Соціальні та духовні передумови розвитку філософії Середньовіччя. Етапи історичного розвитку: патристика, апологетика, класична патристика, схоластика. Найвідоміші представники: Тертуліан Карфагенський, Августин Блаженний, Альбер Великий, Фома Аквінський, Ансельм Кентерберійський, П'єр Абеляр. Реалізм, номіналізм. Головні досягнення та характерні риси (теоцентризм, креаціонізм, есхатологічність, провіденціалізм, проблема теодіцеї, особистісність, ревеціонізм). Значення філософії Середньовіччя для сучасної філософії.

Тема 5

Філософія Відродження та Реформації

Соціальні та духовні передумови розвитку філософії Відродження та Реформації. Головні напрями і представники: 1) гуманістичний (Данте Аліґ'єрі, Франческо Петрарка, Лоренцо Валла); 2) неоплатонічний (Микола Кузанський, Піко делла Мірандола, Парацельс); 3) натурофілософський (Микола Копернік, Джордано Бруно, Галілео Галілей); 4) реформаційний (Мартін Лютер, Томас Мюнцер, Жан Кальвін, Еразм Роттердамський); 5) політичний (Нікколо Макіавеллі); 6) утопічно-соціалістичний (Томас Мор, Томмазо Кампанелла). Головні досягнення та характерні

риси (антропоцентризм, гуманізм, опозиційність до церкви і схоластики, пантеїзм, нова натурфілософія, інтерес до держави та суспільства, індивідуалізм, ідея соціальної рівності). Значення філософії Відродження та Реформації для сучасної філософії.

Тема 6

Філософія Нового часу та доби Просвітництва

Соціальні й духовні передумови філософії Нового часу та доби Просвітництва. Головні напрями та представники філософії Нового часу: 1) початковий етап філософії Нового часу (Френсіс Бекон, Рене Декарт, Томас Гоббс); 2) сенсуалістична філософія Нового часу (Джон Локк, Джордж Берклі, Давид Юм); 3) раціоналістична філософія Нового часу (Бенедикт Спіноза, Готфрід Вільгельм Лейбніц). Головні риси (природоцентризм, раціоналізм, емпіризм, етичний раціоналізм, критика схоластики й вільнодумства, механістичне світорозуміння).

Головні напрями філософії Просвітництва: 1) деїзм (Франсуа Вольтер, Шарль Монтеск'є, Жан-Жак Руссо, Етьєн Кондільяк); 2) атеїстично-матеріалістичний напрям (Жульєн Ламеттрі, Дені Дідро, Клод Гельвецій, Поль Гольбах); 3) утопічно-соціалістичний напрям (Габріель Маблі, Мореллі, Гракх Бабеф, Клод Сен-Сімон). Головні досягнення та характерні риси (раціоналізм, антропоцентризм, історичний оптимізм, секуляризація релігії і церкви, атеїзм, матеріалізм). Значення філософії Нового часу та доби Просвітництва для сучасної філософії.

Тема 7

Німецька класична філософія. Марксизм

Соціально-економічні й духовні передумови німецької класичної філософії. Головні напрями та представники німецької класичної філософії: 1) об'єктивний ідеалізм (Георг Герель, Фрідріх Шеллінг); 2) суб'єктивний ідеалізм (Іммануїл Кант, Йоган Фіхте); 3) матеріалізм (Людвіг Фейєрбах). Головні досягнення (внесок у розвиток діалектики, методології, онтології, гносеології; дослідження проблеми «мікркосмосу», зокрема його моральної складової, співвідношення пізнавальних, вольових, діяльних можливостей людини й суспільства; розкриття зв'язку між об'єктивними законами історії та діяльністю різних суб'єктів історичного процесу в різні епохи, дослідження взаємозв'язку людини та суспільства в перспективі подолання релігійного від-

чуження). Значення німецької класичної філософії для сучасної філософії.

Марксизм (Карл Маркс, Фрідріх Енгельс). Соціально-економічні та природничо-наукові передумови й теоретичні джерела. Головні проблеми (філософська антропологія, філософія історії, концепція методу, натурофілософія). Головні досягнення й характерні риси: синтез матеріалізму та діалектики, матеріалістичне розуміння історії, гуманізм, філософія як наука, проблема сутності людини, концепція соціального відчуження, поняття перетворюючої практики, ідея революційності суб'єкта історичного процесу, учення про суспільно-економічні формації, роль власності на засоби виробництва в процесі зміни історичного часу, концепція діалектичного методу, діалектичний матеріалізм, обґрунтування безмежності пізнання людиною світу, нерозривність руху й матерії, класифікація форм руху матерії, матеріальна єдність світу).

Тема 8

Традиції та особливості розвитку філософської думки в Україні

Особливості формування світогляду Київської Русі. Міфологічні уявлення східних слов'ян у дохристиянський, язичницький період. «Слово о полку Ігоревім» як явище історичного, художньо-естетичного значення в культурі східних слов'ян. Вплив антично-візантійської, західноєвропейської культури на становлення киеворуської культури. Розуміння філософії як «любові до мудрості». Проблема ставлення людини до Бога. Християнський антропоцентризм. Творчість Іларіона, Володимира Мономаха, Кирила Туровського, Даниїла Заточника.

Відображення ідей рівноправності, політичної самостійності, незалежності в народній творчості, у творчості мислителів-«книжників» у період формування української нації (XIV—XV ст.). «Киево-Печерський патерик». Філософсько-гуманістична думка українського Ренесансу. Поширення ідей гуманізму в Україні. Творчість Франциска Скорини. Зародження професійної філософії. Творчість І. Вишенського, С. Зизанія, З. Копистенського, Й. Борецького, Г. Смотрицького.

Класична доба розвитку української філософії (XVIII—XIX ст.). Києво-Могилянська академія, її вплив на філософську думку українського та інших народів (Ф. Прокопович, Г. Кониський, Г. Бужинський, Я. Горка та ін.). Проблеми взаємовідносин людини і бога, природи й духа, простору й часу. Місце людини у Всесвіті.

Раціоналістичний напрям філософських пошуків у Києво-Могилянській академії, їх морально-гуманістична проблематика. Становлення Просвітництва в Україні. Г. С. Сковорода, його життя та філософія. Співвідношення теорії та практики. Самопізнання. Тлумачення Біблії. Антитетичний метод у філософії Г. С. Сковороди. Теорія пізнання. Світ, матерія, Бог. «Філософія серця», її вплив на світову філософську думку. «Внутрішня людина». Концепція «сродної праці». Есхатологічні погляди Г. С. Сковороди. Філософія українського романтизму (М. Гоголь, М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш та ін.). Проникнення ідей німецької класичної філософії в Україну (П. Лодій, І. Шад, Д. Велланський (Кавунник) та ін.). Академічна філософія в Україні (А. Дудрович, О. Новицький, С. Гогоцький, О. Козлов, П. Юркевич та ін.).

Особливості української духовності на межі ХІХ—ХХ ст. Проблеми людини та нації в творчості Кирило-Мефодіївського товариства. М. Костомаров про український народний характер. Т. Шевченко як філософ. «Філософія серця» П. Юркевича, його ставлення до антропологічного матеріалізму Л. Фейербаха. Екзистенціальні мотиви в творчості П. Юркевича. Соціально-філософські ідеї М. Драгоманова, їх вплив на розвиток слов'янського менталітету. Філософія І. Франка, вплив марксизму та позитивізму на її формування. Проблема поступу, людини та свободи. Філософські погляди Л. Українки, П. Грабовського і М. Коцюбинського. Вплив «філософії серця» на формування «російського космізму», філософії вседності В. Соловійова, «філософії спільної справи» М. Федорова, на філософські погляди С. Подолинського, К. Цюлковського, Д. Чижевського, М. Холодного. В. Вернадський про феномен життя, Всесвіт, людство та ноосферу. Вплив поглядів В. Вернадського на світову філософську думку.

Філософія України в радянський період: втрати й досягнення. Логіко-методологічні школи у Львові та Києві (Львівсько-Варшавська, «червоного позитивізму»). Розробка філософських проблем у пострадянській Україні.

Тема 9

Сучасна світова філософія

Соціальні та духовні передумови сучасної філософії. Напрями сучасної світової філософії: позитивізм, неопозитивізм, прагматизм, «філософія життя», фрейдизм, неофрейдизм, екзистенціалізм, феноменологія, персоналізм, філософська антропологія, християнський еволюціонізм, герменевтика, неопротестантизм,

російський релігійний ідеалізм, російський космізм, постмодернізм, неотомізм та ін. Головні досягнення та характерні риси: критика раціоналізму, критика класичної та некласичної філософії, сприйняття людського буття як неповторного та індивідуального в своїх основах.

Тема 10

Система філософії. Онтологія

Система філософії (онтологія, гносеологія, антропологія, соціальна філософія). Філософський зміст категорії буття. Субстанція. Основні форми буття (матеріальне буття, ідеальне буття, людське буття, соціальне буття). Ноуменальне буття. Феноменальне буття. Небуття.

Матерія (матеріальне буття). Структура матерії. Характерні риси матерії: рух (види, типи руху); властивість матерії до самоорганізації; розміщення матерії у просторі й часі; здатність віддзеркалюватись.

Свідомість та її онтологічний статус. Основні підходи до проблеми свідомості. Визначення поняття «свідомість». Теорія віддзеркалення. Головні властивості людської свідомості (ідеальність, інтенціональність, ідеаторність). Індивідуальна та суспільна свідомість (родова, класова, національна). Структура, рівні та форми суспільної свідомості.

Філософія розвитку. Діалектика як теорія розвитку всього сущого. Закони діалектики (закон єдності та боротьби протилежностей, закон переходу кількості в якість, закон заперечення заперечення). Альтернативи діалектики (метафізика, некласичні концепції діалектики, наукові концепції розвитку).

Тема 11

Гносеологія

Проблема пізнання в філософії. Основні підходи до проблеми пізнання (гностицизм та агностицизм). Пізнання як процес активного відображення об'єктивної дійсності в свідомості людини. Структура пізнання: суб'єкт пізнання, об'єкт пізнання, істина, омана, оцінка, практика, чуттєве пізнання, раціональне пізнання, інтуїтивне пізнання. Принципи пізнання: діалектики, історизму, практики, пізнавальності, об'єктивності, активності й творчого віддзеркалення дійсності, конкретності істини.

Логіка та методологія наукового пізнання. Елементи наукового пізнання (суб'єкт, об'єкт, предмет, прийоми, логічні форми та

мовні засоби, результати, цілі пізнання). Форми наукового пізнання. Проблема, гіпотеза, теорія, практика. Методи наукового пізнання. Метод і методологія. Філософські, загальнонаукові (емпіричні, теоретичні, загальнологічні), спеціальні методи. Творчість у науковому пізнанні.

Філософські проблеми економічної науки. Співвідношення філософії, економіки та економічної науки. Специфіка економічних методів дослідження. Загальні закономірності розвитку економічної науки. Актуальні проблеми економіки XXI ст.

Тема 12

Філософська антропологія

Людина як предмет філософського осмислення. Проблема сутності людини. Людина, індивід, особистість. Соціальні характеристики особистості (потреби, інтереси). Соціальні норми як вимоги до особистості (норми моралі, групові норми, спеціальні, професійні норми). Життєва позиція (конформізм, нонконформізм). Сенс життя. Проблема виховання.

Тема 13

Соціальна філософія

Соціальна філософія як розділ філософського знання. Проблема суспільства в філософії. Поняття «суспільство». Головні сфери суспільного життя: економічна, соціальна, політична, духовна. Діяльність як спосіб існування соціального.

Діалектика взаємодії між суспільством і природою. Антропогенний вплив суспільства на природу. Наслідки негативного антропогенного впливу на природу. Екологічна проблема. Екологічна криза. Соціальна екологія. Коеволюція.

Духовне життя суспільства й культура. Сутність духовного життя суспільства. Духовне виробництво. Суспільна свідомість. Структура суспільної свідомості (рівні, сфери, форми). Культура та багатогранність її виявів. Функції культури. Цінності (аксіологічний статус). Проблема цінностей у філософії. Сутність цінності. Оцінка. Класифікація цінностей. Ціннісна орієнтація.

Філософія історії. Проблема історичного процесу в філософії. Сутнісні характеристики історичного процесу. Основні погляди на історичний процес (історія як хаос та як закономірний процес). Головні підходи в аналізі історії (формаційний і цивілізаційний підходи). Сенс історії.

Майбутнє та глобальні проблеми сучасної цивілізації. Проблема майбутнього в філософії. Передбачення, прогностика. Методи прогнозування. Результати прогнозування. Футурологія. Глобальні проблеми сучасної цивілізації. Причини глобальних проблем сучасної цивілізації. Способи вирішення глобальних проблем сучасності.

Модуль 2

Тема 14

Релігія як форма світогляду, її філософське осмислення в релігієзнавстві

Поняття «релігія». Основні структурні елементи релігії: віра, віровчення, культ, організація. Проблема аналізу походження релігії. Функції релігії. Релігієзнавство як специфічна сфера гуманітарного знання. Богословське й наукове релігієзнавство. Проблема класифікації релігії. Сучасне релігієзнавство.

Тема 15

Ранні релігійні вірування

Первісні форми релігійних вірувань. Фетишизм як форма поклоніння матеріальним предметам. Тотемізм як віра первісної людини в її зв'язок з тваринним і рослинним світом. Анімізм як віра в духів і душі, їх надприродні властивості. Магія як намагання надприродним чином вплинути на довколишній світ. Шаманізм як віра в надприродні можливості шамана. Характерні риси первісних вірувань (відсутність чіткої системи віровчення, самостійного культу, церковної організації).

Тема 16

Етнонаціональні релігії

Соціальні та духовні передумови формування етнонаціональних релігій. Загальні характеристики етнонаціональних релігій (обмежені одним етносом, народом або державою; поява поняття «Бог»; політеїзм; конкретизація вчення про потойбічний світ; формування ідеї потойбічної відплати; створення церковної організації). Релігія в Давньому Єгипті. Релігія Стародавнього Китаю. Зороастризм. Індуїзм. Іудаїзм.

Тема 17

Світові релігії

Соціальні та духовні передумови виникнення світових релігій. Характерні риси світових релігій (монотеїзм, розвинуте віровчення, стійкий культ і релігійна організація — церква).

Буддизм та його походження. Основи віровчення та культу. Головні напрями буддизму (тхераваду, махаяна, ваджраяна). Ламаїзм. Чань-буддизм. Дзен-буддизм.

Християнство. Соціальні й духовні передумови виникнення християнства. Філософські джерела християнства. Іудаїзм і християнство. Ісус Христос як засновник християнства. Становлення християнської церкви. Біблія (Святе Письмо). Основи християнського віровчення й культу. Розподіл християнства на православ'я, католицизм і протестантизм. Сучасний стан релігійних вірувань і конфесій в Україні.

Іслам. Виникнення й поширення ісламу. Особливості віросповідання та культу в ісламі. Головні напрями й релігійні течії в ісламі (сунізм, шіїзм, хариджизм). Шаріат. Суфізм. Бахаїзм. Іслам сьогодні.

Тема 18

Релігія й сучасність

Особливості розвитку та функціонування сучасних новітніх релігій і містичних рухів. Характерні риси новітніх релігійних течій (авторитарна влада керівника релігійної громади, ідеї богообраності її членів, підвищена конфліктність із зовнішнім світом, критика світових релігій). Деструктивні (тоталітарні) неокульту. Класифікація сучасних новітніх релігій (неохристиянські релігійні течії, організації орієнталістського спрямування, неоязичництво, сатанинські організації тощо). Сучасні новітні релігії в Україні.

Конституційно-правові основи забезпечення свободи совісті в Україні. Принципи свободи совісті. Свобода совісті й толерантність.

Модуль 3

Тема 19

Предмет, метод, структура та завдання логіки

Предметне визначення логіки як науки. Структура логіки. Емпірична й раціональна форми пізнання. Мислення і мова. Логіка як наука про закони та форми правильного мислення. Поняття логічної форми (структури) думки. Формалізація як основний ме-

тод логіки. Основні форми мислення: поняття, судження, умовивід. Основні етапи розвитку логіки (традиційна, класична, некласична). Поняття логічного закону. Закон як логічно необхідний зв'язок між думками. Форми й закони мислення як засоби відображення об'єктивного світу. Істинність і формальна правильність судження. Основні закони логіки: закон тотожності, закон несуперечності, закон виключеного третього, закон достатньої підстави. Виконання законів логіки — необхідна умова досягнення істини в процесі пізнання, зокрема й соціального пізнання. Логічна культура особистості.

Тема 20

Поняття

Поняття як основна форма мислення. Функції понять. Зміст і обсяг понять. Закон оберненого відношення між обсягом і змістом поняття. Поняття та слово. Види понять (за кількістю елементів обсягу, за характером елементів обсягу, за типом елементів обсягу, за характером ознак, що становлять зміст поняття). Відношення між поняттями за обсягом. Логічні операції над поняттями (додавання, віднімання, множення, поділ, визначення, узагальнення та обмеження понять).

Тема 21

Судження

Загальна характеристика суджень. Судження, речення та висловлювання. Структура й основні види простого судження. Відношення між судженнями та їх класифікація за якістю і кількістю. Розподіленість термінів у судженнях. Складні судження та їх види. Умови істинності складних суджень. Відношення між судженнями за їх істинністю. Логічний квадрат. Модальність судження.

Тема 22

Умовивід

Загальне поняття про умовивід. Структура умовиводу та його види. Дедуктивні умовиводи. Безпосередні умовиводи: перетворення, обернення, протиставлення предикативі й суб'єктиві, висновки за «логічним квадратом». Категоричний силогізм та його різновиди. Фігури та модуси категоричного силогізму. Скорочений силогізм (ентимема). Полісилогізм. Сорит. Епіхейрема. Умовні та розділові умовиводи. Індуктивні й традуктивні умовиводи.

Логічні основи доведення й спростування

Поняття доведення. Структура доведення: теза, аргументи, демонстрація. Види доведення: пряме, непряме. Різновиди непрямого доведення: апагогічне, розділове доведення (методом виключення). Правила доведення. Помилки в доведенні. Поняття спростування. Способи спростування. Дискусія та дискурс. Логіка запитань і відповідей.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

№ з/п	Назви тем і модулів	Кількість годин
Модуль 1		
1	Тема 1. Філософія як світогляд, її предмет, структура та функції	2
2	Тема 2. Філософія Стародавнього Світу: Індія, Китай, Греція, Рим	4
3	Тема 3. Філософія Середньовіччя	2
4	Тема 4. Філософія Відродження та Реформації	2
5	Тема 5. Філософія Нового часу та доби Просвітництва	2
6	Тема 6. Німецька класична філософія. Марксизм	2
7	Тема 7. Українська філософська думка	4
8	Тема 8. Сучасна світова філософія	2
9	Тема 9. Онтологія	4
10	Тема 10. Гносеологія	2
11	Тема 11. Філософська антропологія	2
12	Тема 12. Соціальна філософія	4
Модуль 2		
13	Тема 1. Релігія як різновид світогляду та її осмислення в релігієзнавстві	2
14	Тема 2. Генезис становлення й розвитку релігійних систем	2
15	Тема 3. Світові релігії та неокультути	2
Модуль 3		
16	Тема 1. Предмет, структура та завдання логіки	2
17	Тема 2: Поняття	2
18	Тема 3: Судження	2
19	Тема 4. Умовивід	2
20	Тема 5. Логічні основи доведення й спростування	2

4.1. ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Модуль 1

Тема 1

Філософія як світогляд, її предмет, структура та функції (2 год.)

План семінару

1. Основні історичні різновиди світогляду.
2. Джерела та особливості філософського знання.
3. Співвідношення філософії та релігії, філософії та науки.
4. Структура, предмет й основні функції філософії.
5. Роль філософії в житті суспільства й особистості.

Список рекомендованої літератури

- Антология мировой философии: В 4 т. — М., 1969—1972.
Арцишевский Р. А. Мироззрение: сущность, специфика, развитие. — Львов, 1986.
Ильенков Э. В. Философия и культура. — М., 1991.
История философии: Учеб. для вузов. — Ростов н/Д., 2002.
Історія філософії: Підручник / Ярошовець В. І., Бичко І. В., Бугров В. А. та ін.; За ред. В. І. Ярошовця. — К., 2002.
Канке В. А. Философия. Исторический и систематический курс: Учебник для вузов. — М., 2000.
Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию. — М., 1992.
Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия. — М., 1991.
Саух П. Ю. Философия: Навч. посібник. — К., 2003.
Філософія: Навч. посібник. — 6-е вид., перероб. і доп. / Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін.; За ред. І. Ф. Надольного. — К.: Вікар, 2006.
Философский энциклопедический словарь. — М., 1989.
Яцук Т. І. Філософія історії: Курс лекцій: Навч. посібник. — К., 2004.

Тема 2

Філософія Стародавнього Світу: Індія, Китай, Греція, Рим (4 год.)

План першого заняття (2 год.)

1. Основні етапи розвитку філософії Стародавньої Індії.
2. Неортодоксальні філософські системи (буддизм, джайнізм, чарвака-локаята).

3. Ортодоксальні філософські системи (йога, веданта, вайшешика, ньяя, міманса, санкх'я).

4. Основні етапи та головні напрями філософії Стародавнього Китаю (конфуціанство, даосизм, легізм, моїзм, чань-буддизм).

План другого заняття (2 год.)

1. Головні періоди розвитку античної філософії. Філософські школи та їх представники.

2. Особливості філософії досократівського періоду.

3. Особливості філософії класичного сократівського періоду.

4. Особливості філософії елліністичного періоду.

5. Особливості філософії римського періоду.

Список рекомендованої літератури

Антология мировой философии: В 4-х т. — Т. 1. — Ч. 1. — М., 1969.

Аристотель. Сочинения: В 4-х т. — М., 1976—1983.

Асмус В. Ф. Античная философия. — М., 1976.

Богомолов А. С. Античная философия. — М., 1985.

Буддизм. Четыре благородных истины. — М.—Харьков, 2000.

Герасимчук А. А. Філософія: Курс лекцій: Навч. посібник для вузів. — К., 1999.

Гессе Г. Паломничество в страну Востока. — СПб., 1999.

Дао: гармония мира. — М. — Харьков, 2000.

Декарт Р. Рассуждение о методе // Избр. произведения: В 2 т. — М., 1989.

Джоухадзе Д. В. Основные этапы развития античной философии. — М., 1997.

Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. — М., 1979.

Древнеиндийская философия. — М., 1972.

Древнекитайская философия. Собрание текстов: В 2-х т. — М., 1972.

Елиаде М. Йога. Свобода и бессмертие. — К., 2000.

Жоль К. К. Индуизм в истории Индии. — К., 2001.

Канке В. А. Философия. Исторический и систематический курс: Учеб. для вузов. — М., 1998.

Конфуций. — М.—Харьков, 2000.

Лукьянов А. Е. Истоки Дао. — М., 1992.

Лукьянов А. Е. Становление философии на Востоке (Древний Китай и Индия). — М., 1992. ♣

Лысенко В. Г., Терентьев А. А., Шохин В. К. Ранняя буддийская философия. Философия джайнизма. — М., 1994.

Материалисты Древней Греции. — М., 1955.

- Мифология древнего мира. — М., 1977.
Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2-х т. / Гл. ред. С. А. Токарев. — М., 1992.
Платон. Собрание сочинений: В 4-х т. — М., 1990—1994.
Плотин. Эннеады: В 2-х кн. — К., 1995—1996.
Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий. — М., 1995.
Тит Лукреций Кар. Про природу речей. — К., 1986.
Томас II. Индия. Эпос, легенды, мифы. — СПб., 2000.
Торгинов Е. А. Религии мира: Опыт запредельного: Психотехника и трансперсональные состояния. — СПб., 1998.
Чаньшиев Е. В. Курс лекций по древней философии. — М., 1981.
Чаньшиев Е. В. Курс лекций по древней философии. — М., 1981.
Шохин В. К. Брахманистская философия. — М., 1994.
Шуцкий Ю. К. Китайская классическая книга перемен Ицзин. — М.—Харьков, 2000.

Тема 3

Філософія Середньовіччя (2 год.)

План семінару

1. Головні етапи розвитку Середньовічної філософії та їх основні риси.
2. Етап патристики та філософське вчення Августина Блаженного.
3. Етап схоластики та філософське вчення Фоми Аквінського.
4. Дискусія номіналістів і реалістів у середньовічній філософії.
5. Середньовічна містика Майстера Екгарта.

Список рекомендованої літератури

- Аврелий Августин*. Исповедь блаженного Августина, епископа Гиппонского. — М., 1991.
Антология мировой философии: В 4-х т. — Т. 1. — Ч. 2; Т. 2. — М., 1969.
Бл. Августин. Энхиридион, или о вере, надежде и любви. — К., 1996.
Бонавентура. Путеводитель души к Богу. — М., 1993.
Бозций. «Утешение философией» и другие трактаты. — М., 1990.
Григорий Нисский. Об устройении человека. — СПб., 1995.
Дионисий Ареопагит. О божественных именах. О мистическом богословии. — СПб., 1995.
Дионисий Ареопагит. О небесной иерархии. — СПб., 1997.
Кентерберийский Ансельм. Сочинения. — М., 1995.
Майоров Г. Г. Формирование средневековой философии. — М., 1979.

О началах: Соч. Оригена учителя Александрийского. — Новосибирск, 1993.

Присухін С. І. Релігієзнавство: Навч. посібник. — К.: КНЕУ, 2005.

Ранние отцы церкви. — Брюссель, 1988.

Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. — В. 4-х ч. — Ч. 2: Средневековье. — СПб., 1994.

Тертуллиан. Избранные сочинения. — М., 1994.

Фома Аквинский. Сумма против язычников. — Кн. 1. — Долгопрудный, 2000.

Тема 4

Філософія Відродження та Реформації (2 год.)

План семінару

1. Соціальні та духовні передумови філософії Відродження.
2. Характерні риси філософії епохи Відродження (антропоцентризм, гуманізм, опозиція до церкви, пантеїзм, інтерес до держави, індивідуалізм, ідея соціальної рівності).
3. Основні напрями філософії епохи Відродження:
 - а) гуманістичний;
 - б) неоплатонічний;
 - в) натурфілософський;
 - г) політичний;
 - д) утопічно-соціалістичний.
4. Реформація та її вплив на розвиток європейської культури.

Список рекомендованої літератури

Антология мировой философии: В 4-х т. — М., 1969.

Горфункель А. Х. Философия эпохи Возрождения. — М., 1980.

Гусев В. І. Історія західноєвропейської філософії XV—XVII ст. — К., 1994.

Данте Алигьери. Божественная комедия. — М., 1968.

Данте Алигьери. Малые произведения. — М., 1968.

Лоренцо Валла. Об истинном и ложном благе. О свободе воли. — М., 1989.

Монтень М. Опыты: В 3-х кн. — М., 1992.

Нарский И. С. Западноевропейская философия XVII века. — М., 1974.

Николай Кузанский. Сочинения: В 2-х т. — М., 1979.

Петрарка Ф. Избранное. — М., 1974.

Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней: В 4-х т. — СПб., 1994—1997.

Філософія Нового часу та доби Просвітництва (2 год.)

План семінару

1. Соціальні та природничонаукові передумови філософії Нового часу.

2. Характерні особливості філософії Нового часу (природоцентризм, раціоналізм, емпіризм, етичний раціоналізм, механіцизм).

3. Емпіризм і раціоналізм — головні напрями філософії Нового часу.

4. Основні характерні риси філософії Просвітництва (антропоцентризм, історичний оптимізм, секуляризація релігії й церкви, атеїзм, матеріалізм).

5. Значення філософії Нового часу та доби Просвітництва для світової філософії.

Список рекомендованої літератури

Английские материалисты XVIII в. // Собр. соч.: В 3-х т. — М., 1967, 1968.

Антология мировой философии: В 4-х т. — М., 1970. — Т. 2.

Бакрадзе К. С. История новой философии // Избр. филос. труды. — Тбилиси, 1977. — Т. 4.

Беркли Дж. Алкифрон. Памятники религиозно-философской мысли Нового Времени. — СПб., 1996.

Беркли Дж. Сочинения. — М., 1978.

Бэкон Ф. Сочинения: В 2-х т. — М., 1971—1972.

Вико Джамбаттиста. Основания науки об общей природе наций. — М.—К., 1994.

Вольтер. Философские сочинения. — М., 1988.

Гельвецій К. А. Про людину, її розумові здібності та її виховання. — К., 1994.

Гоббс Т. Сочинения: В 2-х т. — М., 1989.

Гоббс Томас. Бегемот. — К., 1996.

Грязнов А. Ф. Философия Шотландской школы. — М., 1979.

Гусев В. І. Західна філософія Нового часу XVII—XVIII ст. — К., 1998.

Гусев В. І. Історія західноєвропейської філософії XV—XVII ст. — К., 1994.

Декарт Р. Метафізичні роздуми. — К., 2000.

Декарт Р. Сочинения: В 2-х т. — М., 1989—1994.

Кондильяк Э. Сочинения: В 3-х т. — М., 1980—1982.

Кузнецов Б. Г. Разум и бытие. — М., 1972.

Кузнецов В. Н. Французский материализм XVIII века. — М., 1981.

Кузнецов В. Н., Мееровский Б. В., Грязнов А. Ф. Западноевропейская философия XVIII века. — М., 1986.

Лейбниц Г. Сочинения: В 4-х т. — М., 1982—1989.

Локк Д. Сочинения: В 3-х т. — М., 1985—1988.

Момджян Х. Н. Французское просвещение XVIII века. — М., 1983.

Нарский И. С. Западноевропейская философия XVII века. — М., 1974.

Нарский И. С. Западноевропейская философия XVIII века. — М., 1973.

Рассел Б. История западной философии. — К., 1995.

Реале Дж., Антисери Д. Западная философия. От истоков до наших дней. — Кн. 3. — СПб., 1996.

Руссо Ж. Ж. Трактаты. — М., 1969.

Соколов В. В. Европейская философия XV—XVII вв. — М., 1984.

Спиноза Б. Об усовершенствовании разума. — М.—Харьков, 1998.

Спиноза Б. Этика // Избранные произведения: В 2-х т. — М., 1957.

Философия эпохи ранних буржуазных революций. — М., 1983.

Тема 6

Німецька класична філософія. Марксизм (2 год.)

План семінару

1. Соціальні та духовні передумови формування німецької класичної філософії.
2. Філософія І. Канта.
3. Об'єктивний ідеалізм у філософії Г. В. Ф. Гегеля.
4. Антропологічна філософія Л. Фейєрбаха.
5. Марксизм: історичний та діалектичний матеріалізм.

Список рекомендованої літератури

Гегель Г. Энциклопедия философских наук: В 3 т. — М., 1974.

Герасимчук А. Філософія: Курс лекцій: Навч. посібник для вузів. — К., 1999.

Гулыга А. В. Немецкая классическая философия. — М., 1986.

Энгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності та держави // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — Т. 21.

Канке В. А. Философия. Исторический и систематический курс: Учебник для вузов. — М., 1998.

Кант И. Критика чистого разума // Соч.: В 6 т. — М., 1964. — Т. 3.

Кузнецов В. Н., Мееровский Б. В., Грязнов А. Ф. Западноевропейская философия XVII века. — М., 1985.

Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — Т. 42.

Маркс К. Капітал. Т. 1 // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — Т. 23.

Маркс К. Капітал. Т. 3 // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — Т. 25.

Марксизм: «про» и «контра». — М., 1992.

Нижников С. А. История философии: Курс лекций. — М., 2004.

Спиркин А. Г. Философия: Учебник для вузов. — М., 1998.

Философия: Учеб. для вузов / Под ред. В. Н. Лавриненко. — М., 1998.

Філософія: Навч. посібник. — 6-е вид., перероб. і доп. / Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін.; За ред. І. Ф. Надольного. — К., 2006.

Ципко А. Противоречия учения К. Маркса // Через тернии. Перестройка: гласность, демократия, социализм. — М., 1990.

Тема 7

Українська філософська думка (4 год.)

План першого заняття (2 год.)

1. Соціальні та духовні передумови формування й розвитку української філософії.

2. Характерні риси української філософії (поліфонізм, антеїзм, кордоцентризм, екзистенціальність).

3. Міфологічна культура давнього слов'янства (язичництво). Філософія Київської доби.

4. Філософія доби Відродження (XIV—XVI ст.).

План другого заняття (2 год.)

1. Філософія в Києво-Могилянській академії. Творчість Г. С. Сковороди.

2. Університетська філософія в Україні.

3. Українська філософія другої половини XIX ст.

4. Новітня українська філософія.

Список рекомендованої літератури

Багалій Д. Український мандрований філософ Григорій Сковорода. — К., 1992.

Бичко А. К., Бичко І. В. Феномен української інтелігенції. Спроба екзистенційного аналізу. — К., 1995.

Бычко А. К. народная мудрость Руси. Анализ философа. — К., 1988.

Бычко И. В. Познание и свобода. — М., 1969.

Велесова книга. — К., 1995.

Гоголь Н. В. Выбранные места из переписки с друзьями. — М., 1990.

Горський В. С. Історія української філософії. — К., 1996.

Грабович Г. Шевченко як міфотворець. — К., 1991.

Драч І. Ф., Кримський С. Б., Попович М. В. Григорій Сковорода. — К., 1984.

- Забужко О.* Філософія української ідеї та європейський контекст. — К., 1992.
- Забужко О.* Шевченків міф України. — К., 1992.
- Залізник Л. Л.* Первісна історія України. — К., 1999.
- Захара І. С.* Стефан Яворський. — Львів, 1991.
- Ісаєвич Я. Б.* Братства та їх роль у розвитку української культури XVII—XVIII ст. — К., 1966.
- Кашуба М. В.* Георгий Конисский. — М., 1979.
- Костомаров М.* Две русские народности. — К.—Харьков, 1991.
- Літопис руський.* — К., 1989.
- Маланюк Є.* Нариси з історії нашої культури. — К., 1992.
- Махновець Л.* Григорій Сковорода: біографія. — К., 1972.
- Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. — К., 1990.
- Ничик В. М.* Феофан Прокопович. — М., 1977.
- Ничик В. М.* Петро Могила в духовній історії України. — К., 1997.
- Огієнко І.* Українська культура. — К., 1991.
- Пам'ятки братських шкіл на Україні.* — К., 1988.
- Попович М.* Микола Гоголь. — К., 1989.
- Попович М.* Нариси з історії української культури. — К., 1998.
- Розвиток філософської думки в Україні: Курс лекцій.* — 2-е вид. / Вільчинський Ю. М., Скринник М. А., Скринник З. Е. та ін. — К.: ВІПОЛ, 1994.
- Сковорода Г.* Твори: У 2 т. — К., 1994.
- Табачковський В. Г.* Ми у філософії та філософія в нас // Філософ. думка. — 1998. — № 4—6.
- Чижевський Д.* Нариси з історії філософії в Україні. — Мюнхен, 1983.
- Шинкарук В. І.* «Хрущовська відлига» і нові тенденції в публікаціях Інституту філософії АН України в 1960-х роках // Філософ. думка. — 1998. — № 4—6.

Тема 8.

Сучасна світова філософія (2 год.)

План семінару

1. Соціальні та духовні передумови формування сучасної світової філософії.
2. Основні напрями сучасної філософії:
 - «Філософія життя» (В. Дільтей, Ф. Ніцше, А. Бергсон);
 - прагматизм (Ч. Пірс, В. Джеймс, Д. Дьюї);
 - герменевтика (Ф. Шлейєрмахер, Е. Гуссерль, Г. Гадамер);
 - позитивізм, неопозитивізм, постпозитивізм (О. Конт, Б. Рассел, К. Поппер);

- фрейдизм і неофрейдизм (З. Фрейд, К. Юнг, Г. Маркузе, Е. Фромм);
- екзистенціалізм (М. Хайдеггер, А. Камю, Ж.-П. Сартр);
- неотомізм (Е. Жильсон, Ж. Марітен, Іван Павло II);
- постмодернізм (Ж. Дерріда, Ж. Батай).

Список рекомендованої літератури

- Большов О. Ф.* Философия экзистенциализма. — СПб., 1999.
- Бубер М.* Два образа веры. — М., 1995.
- Головка Б. А.* Філософська антропологія. — К., 1997.
- Григорьян Б. Г.* Философская антропология (Критический очерк). — М., 1982.
- Гуревич П. С.* Философская антропология. — М., 1997.
- Делез Ж.* Логика смысла. Фуко М. *Theatrum philosophicum*. — М., Екатеринбург, 1998.
- Делез Ж.* Различие и повторение. — СПб., 1998.
- Делез Ж., Гваттари Ф.* Что такое философия? — М.—СПб., 1998.
- Делез Ж., Гваттари Ф.* Капіталізм і шизофренія. — К., 1996.
- Деррида Ж.* Голос и феномен (и другие работы по теории знака Гуссерля). — СПб., 1999.
- Деррида Ж.* Гуссерль Эдмунд. Начало геометрии. — М., 1996.
- Деррида Ж.* Эссе об имени. — М.—СПб., 1998.
- Деррида Ж.* Позичії. Бесіди з Анрі Райсом, Юлією Крістевою, Жаном Луї Удбіном, Гі Скарпетта. — К., 1994.
- Деррида Ж.* Структура, знак і гра в дискурсі гуманітарних наук // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки. — Львів, 1996. — С. 457—477.
- Леви-Строс К.* Мифологии: В 4-х т. — Т. 1. Сырое и приготовленное. — М.—СПб., 1999.
- Леви-Строс К.* Структурная антропология. — М., 1983.
- Леви-Строс К.* Міт і значення // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки. — Львів, 1996. — С. 343—356.
- Проблема человека в западной философии.* — М., 1988.
- Рикер П.* Герменевтика, этика, политика. — М., 1995.
- Рикер П.* Конфликт интерпретаций: Очерки о герменевтике. — М., 1995.
- Рикер П.* Навколо політики. — К., 1995.
- Рикер П.* Сам як інший. — К., 2000.
- Рорти Р.* Философия и будущее // *Вопр. филос.* — 1994. — № 6. — С. 29—34.
- Рорти Р.* Философия и зеркало природы. — Новосибирск, 1997.
- Рорти Р.* Прагматизм і філософія // Після філософії: кінець чи трансформація? — К., 2000. — С. 21—66.
- Рорти Р.* Самотворення і пов'язаність: Пруст, Ніцше і Гайдеггер // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки. — Львів, 1996. — С. 582—597.

- Фуко М. Археология знания. — К., 1996.
 Фуко М. История безумия в классическую эпоху. — СПб., 1997.
 Фуко М. История сексуальности. — Т. III: Забота о себе. — К.—М., 1998.
 Фуко М. Історія сексуальності. — Т. I: Жага пізнання. — Х., 1997.
 Фуко М. Наглядати і карати: Народження в'язниці. — К., 1998.
 Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. — М., 1977.
 Фуко М. Що таке автор? // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки. — Львів, 1996. — С. 442—456.
 Хайдеггер М. Бытие и время. — М., 1997.
 Хайдеггер М. Введение в метафизику. — СПб., 1998.
 Хайдеггер М. Кант и проблема метафизики. — М., 1997.
 Чухина Л. А. Человек и его ценностный мир в религиозной философии. — Рига, 1991.
 Шелер М. Избранные произведения. — М., 1994.

Тема 9

Онтологія (4 год.)

План першого заняття (2 год.)

1. Проблема буття в філософії.
2. Основні форми буття (буття природи, буття людини, буття духовного, буття соціального).
3. Категорія «матерія». Елементи структури матерії (нежива природа, жива природа, соціум).
4. Характерні риси матерії (наявність руху, самоорганізація, існування в просторі та часі, здатність до відображення).

План другого заняття (2 год.)

1. Діалектика як загальна концепція розвитку.
2. Закони діалектики (закон єдності й боротьби протилежностей, закон переходу кількості в якість, закон заперечення заперечення).
3. Альтернативи діалектики (метафізика, неklasичні концепції, наукові концепції).
4. Онтологічні проблеми свідомості в філософії.
5. Свідомість як найвищий рівень відображення. Структура й функції свідомості.

Список рекомендованої літератури

- Авдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации: Учеб. пособие. — М., 1994.
 Всемирная энциклопедия: Философия / Научн. ред. А. А. Грицанов. — М., 2001. — С. 147.

- Гегель. Наука логики: В 3 т. — М., 1970. — Т. 1. — С. 123—256.
- Гегель. Энциклопедия философских наук: В 3 т. — Т. 1. — С. 107—263.
- Лукач Д. К онтологии общественного бытия. Прологомены. — М., 1991. — С. 34—72.
- Разумный В. П. Драматизм бытия: истоки бесперспективности. — М., 1991. — С. 3—43.
- Саух П. Ю. Філософія: Навч. посібник. — К., 2003. — С. 143—159.
- Трубников Н. Н. Время человеческого бытия. — М., 1987. — С. 5—49, 196—254.
- Философия: Учеб. пособие для высш. учеб. заведений. — Ростов н/Д., 2003.
- Філософія. Курс лекцій: Навч. посібник. — К., 1993. — Розд. 3.
- Філософія: Навч. посібник / Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін.; За ред. І. Ф. Надольного. — К., 2001. — С. 182—227.
- Філософія: Підручник / За ред. Г. А. Заїченка та ін. — К., 1995. — Розд. 5.

Тема 10

Гносеологія (2 год.)

План семінару

1. Сутність і структура пізнавального процесу.
2. Основні підходи до проблеми пізнання.
3. Структура й принципи пізнання.
4. Логіка і методологія наукового пізнання (елементи наукового пізнання, форми наукового пізнання, методи наукового пізнання).

Список рекомендованої літератури

- Алексеев П. В., Панин А. В. Теория познания и диалектика. — М., 1991. — С. 5—99, 132—167, 185—198, 263—279.
- Андрос Е. И. Истина как проблема познания и мировоззрения. — К., 1984. — С. 3—58, 83—136.
- Всемирная энциклопедия: Философия / Научн. ред. А. А. Грицанов. — М., 2001. — С. 243.
- Горский Д. П. О критериях истины. (К диалектике теоретического знания и общественной практики) // Вопр. филос. — 1998. — № 2. — С. 28—39.
- Загадка человеческого понимания. — М., 1991. — 352 с.
- Крымский С. Б., Парахонский Б. А., Мейзерский В. М. Эпистемология культуры (Введение в обобщенную теорию познания). — К., 1993. — С. 3—83.
- Лекторский В. А. Объект, субъект, познание. — М., 1980. — 323 с.

Лобастов Г. В. Так что же есть истина? // Филос. науки. — 1991. — № 6. — С. 47—61.

Ойзерман Т. И. К вопросу о практике как критерии истины // Вопр. филос. — 1987. — № 10. — С. 98—112.

Ойзерман Т. И. Принцип познаваемости мира // Филос. науки. — 1990. — № 10. — С. 3—12.

Рассел Б. Человеческое познание: его сферы и границы. — К., 1997. — 556 с.

Саух П. Ю. Філософія: Навч. посібник. — К., 2003. — С. 169—180.

Хабермас Юрген. Познание и интерес // Филос. науки. — 1990. — № 1. — С. 88—99.

Хазиев В. С. Философское понимание истины // Филос. науки. — 1991. — № 9. — С. 54—60.

Хайдеггер М. О сущности истины // Филос. науки. — 1989. — № 4. — С. 88—104.

Шевченко В. І. Концепція пізнання в українській філософії. — К., 1993. — 168 с.

Ярошевец В. І. Людина в системі пізнання. — К., 1996. — 208 с.

Адорно Т. К логике социальных наук // Вопр. филос. — 1992. — № 10. — С. 76—86.

Алексеев П. В., Панин А. В. Теория познания и диалектика. — М., 1991. — С. 199—214, 230—262, 280—360.

Всемирная энциклопедия: Философия / Научн. ред. А. А. Грица нов. — М., 2001. — С. 633—634.

Ильенков Э. В. Философия и культура. — М., 1991. — С. 276—307.

Копнин П. В. Гносеологические и логические основы науки. — М., 1974. — 568 с.

Критика современных немарксистских концепций философии науки. — М., 1987. — 239 с.

Кун Т. Структура научных революций. — М., 1977. — 300 с.

Ойзерман Т. И. Эмпирическое и теоретическое: различие, противоположность, единство // Вопр. филос. — 1985. — № 12. — С. 49—60; 1986. — № 1. — С. 74—86.

Поппер К. Логика социальных наук // Вопр. филос. — 1992. — № 10. — С. 65—75.

Порус В. Л. Системний смисл поняття «наукова раціональність» // Філол. і соціол. думка. — 1992. — № 1. — С. 58—72; № 2. — С. 41—53.

Рижко В. А. Концепція як форма наукового знання. — К., 1995. — 211 с.

Саух П. Ю. Філософія: Навч. посібник. — К., 2003. — С. 187—196.

Філософія: Навч. посібник / Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін.; За ред. І. Ф. Надольного. — К., 2001. — С. 262—277.

Швырев В. С. Анализ научного познания: основные направления, формы, проблемы. — М., 1988. — 176 с.

Філософська антропологія (2 год.)

План семінару

1. Проблема людини в філософії.
2. Людина як єдність біологічного, психологічного та соціального. Діяльність як сутність людини.
3. Індивід, індивідуальність, особистість.
4. Соціальні характеристики особистості (потреби, інтереси, соціальні норми, життєва позиція).
5. Сенс життя.

Список рекомендованої літератури

Вандышев В. Н. Философия: Антропология. Гносеология. Социология. Общефилософские проблемы бытия человека, познания природы и общества (Конспекты лекций). — Сумы, 2000. — С. 183—210.

Григорьян Б. Т. Философская антропология: Критический очерк. — М.: Мысль, 1982.

Філософія: Підручник / Г. А. Заїченко, В. И. Сагатовський, І. І. Кальний та ін.; За ред. Г. А. Заїченка та ін. — К.: Вища шк., 1995. — С. 260—271.

Шелер М. Избранные произведения. — М., 1994.

Соціальна філософія (4 год.)

План першого заняття (2 год.)

1. Соціальна філософія як розділ філософського знання.
2. Проблема суспільства в філософії. Діяльність як спосіб існування соціального.
3. Сфери життєдіяльності суспільства (економічна, соціальна, політична, духовна).
4. Суспільство й природа: діалектика взаємодії (антропогенний вплив на природу, екологічна проблема, соціальна екологія, коеволюція).

Список рекомендованої літератури

Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія. — К., 1996. — 368 с.

Бердяев Н. А. Смысл истории. — М., 1990. — С. 4—50.

Всемирная энциклопедия: Философия / Главн. научн. ред. А. А. Грицанов. — М., 2001. — С. 11—27.

Герасимчук А. А. Філософія: Курс лекцій: Навч. посібник для вузів. — К., 1999. — 165 с.

Канке В. А. Философия. Исторический и систематический курс: Учебник для вузов. — М., 1998.

Келле В. А., Ковальзон М. Я. Теория и история. Проблемы теории исторического процесса. — М., 1981. — С. 12—67.

Князев В. М. Філософія. — К., 1996. — 64 с.

Лосев А. Ф. Бытие. Имя. Человек. — М., 1993. — С. 20—30.

Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ століття. — К., 1996. — 342 с.

Радугин А. А. Хрестоматия по философии: Учеб. пособие. — М., 1998. — 432 с.

Рузавин В. И. Самоорганизация и организация в развитии общества // Вопр. филос. — 1995. — № 8.

Саух П. Ю. Філософія: Навч. посібник. — К., 2003. — С. 197—249.

Стиркин А. Г. Философия: Учебник для вузов. — М., 1998.

Философия: Учебник для вузов / Под ред. В. Н. Лавриненко. — М., 1998. — 520 с.

Філософія: Навч. посіб. / Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін.; За ред. І. Ф. Надольного. — К., 2001. — С. 262—277.

Чинакова Л. И. Социальный детерминизм. — М., 1986. — С. 15—45.

Шинкарук В. І. Філософія незалежності і незалежна філософія // Віче. — 1992. — № 6.

Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М., 1991. — С. 29—58.

План другого заняття (2 год.)

1. Духовне життя суспільства. Суспільна свідомість та її структура.

2. Багатогранність виявів культури. Функції культури.

3. Цінності: класифікація цінностей, ціннісні орієнтації.

4. Проблема історичного процесу в філософії. Головні підходи в аналізі історії (формаційний, цивілізаційний).

5. Проблема майбутнього в філософії та глобальні проблеми сучасності.

Список рекомендованої літератури

Алексеев П. В., Панин А. В. Теория познания и диалектика. — М., 1991. — С. 100—139.

Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія. — К., 1996. — 368 с.

Безант А. Исследование сознания. — М., 1997. — 250 с.

Всемирная энциклопедия: Философия / Научн. ред. А. А. Грицанов. — М., 2001. — С. 966.

Ильенков Э. В. Философия и культура. — М., 1991. — С. 212—270.

Лой А. М. Проблема свідомості: історичність досвіду // Філософ. і соціол. думка. — 1992. — № 7.

Мамардашвили М. Как я понимаю философию. — М., 1990. — С. 295—314.

Методологическое сознание в современной науке. — К., 1989. — 396 с.

Общая психология. — М., 1986. — С. 26—37.

Проблема сознания в современной западной философии. — М., 1989. — 253 с.

Саух П. Ю. Філософія: Навч. посібник. — К., 2003. — С. 159.

Тейяр де Шарден П. Феномен человека. — М., 1985. — С. 73—169.

Философия: Учеб. пособие для высш. учеб. заведений. — Ростов н/Д., 2003. — С. 229—287.

Філософія: Навч. посібник / Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін.; За ред. І. Ф. Надольного. — К., 2001. — С. 429—443.

Грабович Г. Як нам реформувати науку // Віче. — 1992. — № 6.

Добров Г. М. Наука о науке. — К., 1989. — 208 с.

Иванова Н. Я. Социально-культурные функции естественных наук. — К., 1977. — 159 с.

Ильин В. В., Калинин А. Т. Природа науки. — М., 1986. — С. 48—90.

Історія української та зарубіжної культури. — К., 1999. — 326 с.

Йолон П. Тенденції розвитку сучасної методології науки // Філософ. і соціол. думка. — 1995. — № 7—8. — С. 239—243.

Князев В. Н. Человек и технология. — К., 1990. — 246 с.

Корниенко А. А., Корниенко А. В. Философские вопросы развития науки. — Томск, 1990. — С. 76—89.

Крымский С. Б. Научное знание и принципы его трансформации. — К., 1974. — 207 с.

Наука и культура. — М., 1991. — С. 5—17.

О гуманизме в науке и культуре. — М., 1982. — 176 с.

Огурцов А. П. Дисциплинарная структура науки: ее генезис и обоснование. — М., 1988. — С. 59—68.

Философия: Учеб. пособие для высш. учеб. заведений. — Ростов н/Д., 2003. — С. 448—513.

Філософія: Навч. посібник / Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін.; За ред. І. Ф. Надольного. — К., 2001. — С. 464—478.

Фролов И. Т. Прогресс науки и будущее человечества. — М., 1975. — С. 190—223.

Чепиков М. Г. Интеграция науки. — М., 1981. — С. 50—63.

Тема 1

**Релігія як різновид світогляду
та її осмислення в релігієзнавстві (2 год.)**

План семінару

1. Проблема визначення поняття «релігія».
2. Філософсько-соціологічні концепції природи релігії.
3. Структура та функції релігії. Класифікація релігій.
4. Релігієзнавство: об'єкт і предмет дослідження, головні проблеми, принцип поліметодології.

Список рекомендованої літератури

- Академічне релігієзнавство. — К., 2000.
Гараджа В. Й. Религиоведение. — М., 1998.
Калінін Ю. А., Харьковецько Є. А. Релігієзнавство. — К., 1994.
Класики мирового религиоведения. — М., 1998.
Малерб М. Религии человечества. — М., 1992.
Присухін С. І. Релігієзнавство. — К.: КНЕУ, 2005.
Релігієзнавство: предмет, структура, методологія. — К., 1996.
Угринович Д. М. Введение в религиоведение. — М., 1985.
Яблоков И. Н. Религиоведение. — М., 1998.

Тема 2

**Генезис становлення і розвитку релігійних
систем (2 год.)**

План семінару

1. Проблема становлення та розвитку релігійних систем у релігієзнавстві.
2. Ранні форми релігійних вірувань (анімізм, тотемізм, фетишизм, магія).
3. Етнонаціональні релігії: загальні характеристики формування віросповідання та культу (індуїзм, джайнізм, конфуціанство, даосизм, зороастризм, іудаїзм).

Список рекомендованої літератури

- Васильев Л. С.* История религий Востока. — М., 1988.
Васильев Л. С. Культы, религии, традиции в Китае. — М., 1970.

- Зыбковец В. Ф.* Дорелигиозная эпоха. — М., 1959.
 История религий мира. Энциклопедия: В 2-х т. — М., 1956.
 Классики мирового религиоведения. — М., 1996.
Кривелев И. История религий: В 2-х т. — М., 1983.
Лобовик Б. А. Религиозное сознание и его особенности. — К., 1986.
Марлею М. Религии человечества. — М., 1997.
Мирнина З., Померанц И. Великие религии мира. — М., 1995.
 Мистика, религия, наука. — М., 1996.
Паскаль Б. Думки про релігію. — Львів, 1995.
Присухін С. І. Релігієзнавство. — К.: КНЕУ, 2005.
Тейлор Б. Первобытная культура. — М., 1989.
Токарев С. Ранние формы религии. — М., 1990.
Токарев С. Религия в истории народов мира. — М., 1976.
Филиппович Л. Этнология религии. — К., 2000.
Фрезер Д. Золотая ветвь. — М., 1980.
Фрейд З. Я и Оно. — М., 1990.
Хук С. Г. Мифология Ближнего Востока. — М., 1991.

Тема 3

Світові релігії та неокульту (2 год.)

План семінару

1. Світові релігії: загальні характеристики формування віросповідання та культу.
2. Буддизм: основи віровчення, культу й сучасний стан розвитку.
3. Християнство: основи віровчення, культу й сучасний стан розвитку.
4. Іслам: особливості віросповідання й культу та сучасний стан розвитку.
5. Сучасні релігійні течії.
6. Принципи свободи совісті та толерантності у розв'язанні міжконфесійних суперечностей.

Список рекомендованої літератури

- Абу Аля Ал-Мадуді.* Принципи ісламу. — Львів, 1995.
 Академічне релігієзнавство. — К., 2000.
Валько В. Первісне християнство. — Львів, 1997.
Васильев П. История религий Востока. — М., 1999.
Головащенко С. Історія християнства. — К., 1999.
 Іслам. Энциклопедический словарь. — М., 1991.
 Іслам: происхождение, история, современность. — М., 1984.
Керкс Э. Дорогами христианства. — М., 1995.

- Кочетов А.* Буддизм. — М., 1986.
Малерб М. Релігії людства. — М.; СПб., 1997.
Маляк С. Іслам. Введення і підхід. — Мінськ, 1996.
Пилат Б. В. Дві тайни Христа. — М., 2001.
Поснов М. Історія Християнської Церкви. — Брюссель, 1964.
Присухін С. І. Релігієзнавство. — К.: КНЕУ, 2005.
Тальберг Н. Історія християнської церкви. — М., 1994.
Християнство: контекст світової історії і культури. — К., 2000.
Эрикер К. Буддизм. — М., 1999.
Янг Дж. Християнство. — М., 1998

Модуль 3

Тема 1

Предмет, структура та завдання логіки (2 год.)

План семінару

1. Предмет вивчення логіки.
2. Історичні етапи розвитку логіки.
3. Розвиток логіки в Україні.
4. Структура логіки: форми мислення та основні закони логіки.
5. Мова логіки.
6. Теоретичне й практичне значення логіки.

До семінарського заняття за темою 1 рекомендуються вправи й тести за навчально-методичним посібником для самостійного вивчення дисципліни: Логіка. — К.: КНЕУ, 2002. — С. 62, 66.

Список рекомендованої літератури

- Арутюнов В. Х., Кирик Д. П., Мішин В. М.* Логіка: Навч. посібник для економістів. — К.: КНЕУ, 2000. — С. 3—20, 32—40.
Ішмуратов А. Т. Вступ до філософської логіки: Підручник для студ. та аспірантів гуманітар. спеціал. вищих навч. закладів. — К.: Абрис, 1997. — С. 3—15.
Петров Ю. А. Культура мислення. — М.: МГУ, 1991.
Тофтул М. Г. Логіка: Посібник для студентів вузів. — К.: Академія, 1997. — С. 3—19, 111—120.
Хоменко І. В. Логіка — юристам: Підручник. — К.: Четверта хвиля, 1997. — С. 6—24, 56—63.
Щербина О. Ю. Логіка для юристів: Курс лекцій. — К.: Юрид. думка, 2004. — С. 3—31.

Тема 2

Поняття (2 год.)

План семінару

1. Зміст й обсяг поняття.
2. Види понять, їх класифікація за обсягом.
3. Узагальнення та обмеження понять.
4. Операції над поняттями й класами понять.
5. Визначення понять.

До семінарського заняття за темою 2 рекомендуються вправи й тести за навчально-методичним посібником для самостійного вивчення дисципліни: Логіка. — К.: КНЕУ, 2002. — С. 63.

Список рекомендованої літератури

Арутюнов В. Х., Кирик Д. П., Мішин В. М. Логіка: Навч. посібник для економістів. — К.: КНЕУ, 2000. — С. 20—32.

Тофтул М. Г. Логіка: Посібник для студентів вузів. — К.: Академія, 1999. — С. 20—63.

Хоменко І. В. Логіка — юристам: Підручник. — К.: Четверта хвиля, 1997. — С. 192—210.

Тема 3

Судження (2 год.)

План семінару

1. Структура простого судження.
2. Складне судження та його види.
3. Відношення між судженнями за кількістю та якістю. Логічний квадрат.
4. Поділ суджень за модальністю.

До семінарського заняття за темою 3 рекомендуються вправи й тести за навчально-методичним посібником для самостійного вивчення дисципліни: Логіка. — К.: КНЕУ, 2002. — С. 64—65.

Список рекомендованої літератури

Арутюнов В. Х., Кирик Д. П., Мішин В. М. Логіка: Навч. посібник для економістів. — К.: КНЕУ, 2000. — С. 32—40.

Тофтул М. Г. Логіка: Посібник для студ. вузів. — К.: Академія, 1999. — С. 64—95.

Хоменко І. В. Логіка — юристам: Підручник. — К.: Четверта хвиля, 1997. — С. 38—166.

Тема 4

Умовивід (2 год.)

План семінару

1. Умовивід, його структура й види.
2. Безпосередні умовиводи.
3. Категоричний силізм. Ентимема.
4. Полісилізм, прогресивний та регресивний сорити.
5. Епіхейрема.
6. Умовний й умовно-категоричний умовиводи.
7. Розділово-категоричний умовивід, умовно-розділовий умовивід.
8. Індуктивні умовиводи.
9. Умовиводи за аналогією.

До семінарського заняття за темою 4 рекомендуються вправи й тести за навчально-методичним посібником для самостійного вивчення дисципліни: Логіка. — К.: КНЕУ, 2002. — С. 66.

Список рекомендованої літератури

Тофтул М. Г. Логіка: Посібник для студ. вузів. — К.: Академія, 1999. — С. 131—178.

Щербина О. Ю. Логіка для юристів: Курс лекцій. — К.: Юрид. думка, 2004. — С. 108—151.

Тема 5

Логічні основи доведення й спростування (2 год.)

План семінару

1. Питання доведення.
2. Питання спростування.
3. Правила доказового міркування.
4. Дискусія. Правила ведення дискусії. Мистецтво полеміки.
5. Структура питань та відповідей.

До семінарського заняття 5 рекомендуються вправи й тести за навчально-методичним посібником для самостійного вивчення дисципліни: Логіка. — К.: КНЕУ, 2002. — С. 68—70.

Список рекомендованої літератури

Курбатов В. И. Логика: Учеб. пособие для студентов вузов. — Р/нд.: Феникс, 1996. — С. 119—243.

Тофтун М. Г. Логіка: Посібник для студ. вузів. — К.: Академія, 1999. — С. 239—290.

Хоменко І. В. Логіка — юристам: Підручник. — К.: Четверта хвиля, 1997. — С. 219—246.

САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ

Самостійна робота з дисципліни «Філософія» містить наведені нижче форми роботи.

— Підготовка до виступу на семінарському занятті.

— Підготовка конспектів навчальних і наукових текстів.

— Виконання індивідуальних завдань, а саме: підготовка рефератів, вправ, тестів тощо.

Частина реферативних завдань може бути заслухана на семінарських заняттях і відповідним чином оцінена. Оцінка за реферат — 5 балів, якщо він відповідає необхідним вимогам, або 0 балів, якщо формальні й змістовні вимоги проігноровані.

Технічні вимоги до рефератів

Тема реферату обирається з наведеного переліку й узгоджується з викладачем.

Обсяг реферату — 5 сторінок стандартного машинописного тексту формату А4.

Зміст реферату повинен бути структурований за планом.

До реферату додається список використаної наукової літератури.

Тематика рефератів за модулем 1

1. Філософія в системі культури.
2. Філософія та наука.
3. Філософія та політика.
4. Філософія та релігія.
5. Філософія та міфологія.
6. Філософія та світогляд.
7. Історичні різновиди світогляду (характеристика головних різновидів).
8. Людина як вища цінність у системі філософського знання.
9. Основні принципи періодизації історико-філософського процесу.
10. Філософія Стародавньої Індії та сучасність.
11. Конфуцій і конфуціанство.

12. Проблема людини в філософії Сократа.
13. Платонівська «ідеальна держава» й сучасність.
14. Поняття душі у філософії Арістотеля й сучасність.
15. Гуманізм Відродження та сьогодення.
16. Вчення про субстанцію в філософії Б. Спінози.
17. Сутність монадології Г. Ляйбніца.
18. Автономність етики І. Канта.
19. Філософія творчості Ф. Шеллінга.
20. Раціональний зміст гегелівської діалектики.
21. Проблема людської діяльності у філософії Л.Фейербаха.
22. Марксизм і його фальсифікація в радянський період.
23. Проблема людини та її свободи в філософії екзистенціалізму.
24. Концепція переоцінки цінностей у філософії Ф. Ніцше.
25. Людина та історія в екзистенціальній філософії К. Ясперса.
26. Структуралізм у гуманітарному пізнанні.
27. Проблема раціонального та ірраціонального у філософії кінця ХХ — початку ХХІ ст.
28. Загальне та особливе в неопозитивізмі й постпозитивізмі.
29. Філософський зміст проблеми буття.
30. Категорія «буття», її зміст і специфіка.
31. Буття та небуття.
32. Буття й сутність.
33. Діалектика основних форм буття.
34. Буття світу й людини.
35. Відображення як загальна властивість матерії.
36. Відображення та інформація.
37. Виникнення та розвиток психіки як форми відображення психіки.
38. Визначальна роль соціальності у виникненні свідомості.
39. Структура свідомості, її основні рівні.
40. Співвідношення біологічного й соціального в походженні свідомості.
41. Проблема «діалогу» людини й комп'ютерних систем.
42. Діалектика як теорія розвитку.
43. Діалектика кількісних і якісних змін.
44. Діалектична суперечність як джерело розвитку.
45. Особливості закону заперечення заперечення.
46. Категорії діалектики як універсальні форми мислення.
47. Метафізика — альтернатива діалектиці як теорії розвитку.
48. «Негативна» діалектика: сутність, основні положення й принципи.
49. Софістика і еклетика — альтернативи діалектики як логіки.

50. Догматизм і релятивізм — альтернативи діалектики як теорії пізнання.

51. Пізнання як вид духовної діяльності та духовної культури.

52. Основні принципи сучасної наукової гносеології.

53. Діалектика суб'єкта та об'єкта як проблема сучасної філософії.

54. Діалектика істини та омани в сучасній філософії.

55. Взаємозв'язок логіки та інтуїції, пояснення та розуміння в пізнанні.

56. Проблема розуміння в сучасній філософії.

57. Практика як специфічно людський спосіб освоєння світу.

58. Основні функції практики.

59. Характеристика взаємозв'язку практичної й теоретичної діяльності.

60. Категоріальний зміст поняття «практика».

61. Наукове пізнання як вид духовної діяльності та спосіб теоретичного освоєння дійсності.

62. Основні методи теоретичного рівня наукового пізнання.

63. Основні проблеми сучасної філософії та методології науки.

64. Проблема рівнів наукового пізнання в сучасній методології науки.

65. Філософія та сучасна методологія науки: тенденція взаємозв'язку та взаємовпливу.

66. Єдність природи й суспільства.

67. Специфіка соціального пізнання; основні методологічні засади.

68. Предмет та структура соціальної філософії.

69. Сучасні концепції про типологію суспільного поступу.

70. Соціальний простір і час: основні закономірності розвитку.

71. Основні засади сенсу історії.

72. Людина і Всесвіт.

73. Геополітика в минулому й сьогодні.

74. Екологія. Мораль. Політика.

75. Сім'я. Її соціальні функції та роль у житті особистості.

76. Проблема рушійних сил суспільного розвитку в сучасній соціальній філософії.

77. Роль еліти та видатних особистостей в історичному процесі.

78. Основні тенденції розвитку соціально-етнічних спільнот.

79. Нації та національні відносини в сучасному світі.

80. Національна свідомість і світогляд.

81. Проблема особистості як соціальний феномен історичного поступу.

82. Діалектика взаємодії особистості й суспільства.
83. Індивід як соціоприродна та соціальна істота.
84. Потреби як фактор формування особистості.
85. Людина — найвища цінність суспільства.
86. Діяльність — основа формування особистості.
87. Сутність і мета гуманістичного виховання особистості.
88. Виникнення науки та її історичні етапи розвитку.
89. Наука як феномен культури.
90. Диференціація та інтеграція як закономірності розвитку науки.
91. Наука й глобальні проблеми сучасності.
92. Наука та майбутнє людства.

Тематика рефератів за модулем 2

1. Проблема визначення поняття «релігія».
2. Об'єкт релігієзнавства як науки.
3. Атеїзм як духовний феномен.
4. Система релігії: релігійна віра, віровчення, культ, релігійна організація.
5. Аналіз розвитку первісних вірувань у примітивному суспільстві.
6. Розвиток віри про надприродне в структурі елементів первісних релігій.
7. Характерні особливості магії як форми ранніх релігійних вірувань.
8. Умови та причини виникнення етнонаціональних релігій.
9. Характерні особливості етнонаціональних релігій.
10. Роль і значення індуїзму в розвитку духовної культури Індії.
11. Роль і значення конфуціанства та даосизму в розвитку духовної культури Китаю.
12. Роль і значення іудаїзму в формуванні й розвитку християнської культури.
13. Особливості віровчення й культу в зороастризмі.
14. Порівняльний аналіз світових релігій (історія й традиції).
15. Своєрідність буддизму як релігійно-філософської системи.
16. Етапи становлення християнства як релігійного комплексу.
17. Ісус Христос як засновник християнської релігії.
18. Виникнення й розвиток ісламу як виклик часу.
19. Умови та причини виникнення новітніх релігійних течій.

20. Сучасні тенденції та особливості розвитку неохристиянських груп.

21. Сучасні тенденції розвитку неокультів східного типу.
22. Сучасні тенденції розвитку синкретичних неокультів.
23. Сучасні тенденції розвитку сатанинських неокультів.
24. Сучасні тенденції розвитку саєнтологічних культів.
25. Сучасні тенденції розвитку езотеричних учень.

Тематика рефератів за модулем 3

1. Розвиток логіки в Україні.
2. Львівсько-Варшавська школа.
3. Викладання логіки в Києво-Могилянській академії.
4. Логічні погляди представників Київської школи «червоного позитивізму».
5. Логіка в юриспруденції.
6. Логіка та економіка.
7. Доведення й спростування у суді.
8. Логічна структура Конституції України.
9. Класифікація понять та її значення для економічної науки.
10. Класифікація понять в юридичних науках.
11. Логічна структура юридичного документа.
12. Логічна складова економічного мислення.
13. Логічна складова культури мислення юриста.
14. Роль гіпотези і версії в юридичній діяльності.
15. Логіка й філософія.
16. Логіка й психологія.
17. Логічна структура науки.
18. Логіка й творчість.
19. Логіка та соціологія.
20. Логіка в моїй майбутній професії.
21. Роль аналогії в діяльності економіста.
22. Роль аналогії в діяльності юриста.
23. Сутність «дедуктивного методу» Шерлока Холмса.
24. Проблеми істинності модальних суджень у праві.
25. Логіка й мистецтво полеміки.
26. Логічні засоби спростування в адвокатській практиці.
27. Логічні основи переконання.
28. Діалектика як логіка.
29. Деонтична логіка та юридична практика.
30. Логічні парадокси й розвиток мислення спеціаліста.

6.1. ПОТОЧНИЙ КОНТРОЛЬ ЗНАТЬ

Поточний контроль здійснюється впродовж семестру з метою перевірки розуміння та засвоєння матеріалу дисципліни. Об'єктами поточного контролю знань студентів є:

а) систематичність та активність роботи на семінарських заняттях (на кожному семінарському занятті викладач має можливість контролювати рівень знань студентів, проводити індивідуальні й групові опитування);

б) підготовка й написання рефератів — оцінюється вміння студента під час написання реферату самостійно опрацювати філософські тексти (джерела);

в) виконання модульних контрольних завдань — оцінці підлягають теоретичні знання, які набув студент після опанування кожного модуля. З дисципліни передбачається проведення трьох модульних контрольних робіт.

Поточний контроль знань студентів оцінюється з кожного виду роботи від 0 до 5 балів за наведеною нижче схемою.

Вид роботи	Максимальна кількість балів	Зміст роботи
Робота на семінарських заняттях	5 (з кожним модулем)	Систематичність відвідування лекцій та активність на семінарських заняттях
Підготовка й написання реферату	5 (з кожним модулем)	Набуття практичних навичок самостійної роботи з вивчення проблем філософії, релігієзнавства та логіки
Виконання модульної контрольної роботи № 1	5	Основні етапи розвитку історії світової та української філософії та основні складові системи філософії: онтологія, гносеологія, філософська антропологія, соціальна філософія
Виконання модульної контрольної роботи № 2	5	Релігієзнавство: предмет, методологія, завдання, генезис релігійних систем і сучасність
Виконання модульної контрольної роботи № 3	5	Логіка як наука: предмет, методологія, завдання. Основні форми логічного мислення: поняття, судження, умовиводи

Сума балів поточного контролю знань студента залежно від його роботи впродовж семестру може становити 0—40 балів. Підсумкова кількість балів фіксується в карті самостійної роботи студента з дисципліни «Філософія» (студент заповнює карту на першому семінарському занятті).

Питання модульної контрольної роботи № 1

1. Назвіть історичні форми світогляду.
2. Що таке філософія, її предмет і функції?
3. Коротко охарактеризуйте структуру філософського знання.
4. Що вивчає історія філософії?
5. Які основні історичні різновиди світогляду ви можете назвати?
6. Дайте коротку характеристику міфології як історично першої форми світогляду.
7. Охарактеризуйте релігію як другу історичну форму світогляду.
8. Дайте коротку характеристику філософії як найвищої теоретичної форми світогляду.
9. Як співвідносяться філософія та релігія, філософія та наука?
10. У чому полягає сутність основного питання філософії?
11. Назвіть основні філософські школи Стародавньої Індії та їх характерні риси.
12. Проаналізуйте характерні особливості філософських поглядів буддизму та джайнізму.
13. Охарактеризуйте вихідні принципи філософії Стародавнього Китаю.
14. Охарактеризуйте основні філософські ідеї Конфуція.
15. Розкрийте сутність релігійно-філософської системи даосизму.
16. Назвіть відомі вам етапи розвитку філософії Стародавніх Греції та Риму.
17. Яку головну філософську проблему вирішувала Мілетська школа?
18. У чому сутність діалектики Геракліта?
19. Що означає буття в філософії Парменіда?
20. Що таке апорії Зенона?
21. Хто такі софісти? Що характерне для їхніх поглядів?
22. Назвіть філософів античності, які розвивали атомістичні погляди на природу.
23. Визначте характерні особливості філософії Сократа.
24. Розкрийте сутність філософських ідей Платона.
25. Дайте загальну характеристику філософії Арістотеля.

26. Які характерні риси філософії Стародавнього Риму?
27. Епікуреїзм у Стародавньому Римі.
28. Стоїцизм у Стародавньому Римі.
29. Скептицизм у Стародавньому Римі.
30. Неоплатонізм у Стародавньому Римі.
31. Рання християнська філософія.
32. Назвіть основні риси середньовічної філософії.
33. Що таке патристика? Назвіть її основних представників.
34. Дайте характеристику релігійно-філософського вчення Августина Блаженного.
35. У чому сутність суперечки між номіналістами та реалістами?
36. Дайте коротку характеристику вчення Фоми Аквінського.
37. Що таке схоластика? Назвіть її основних представників.
38. У чому полягає сутність гуманізму філософії Відродження?
39. Що означає антропоцентризм філософії епохи Відродження?
40. Охарактеризуйте натурфілософію Джордано Бруно та його пантеїстичні ідеї.
41. Дайте коротку характеристику реформаційному напрямку філософії епохи Відродження.
42. Охарактеризуйте основні риси філософії Нового часу.
43. Розкрийте сутність раціоналізму як одного з основних напрямів філософії Нового часу.
44. Проаналізуйте специфіку філософії емпіризму. Назвіть головних представників цього напрямку.
45. У чому полягає проблема методу в філософії Ф. Бекона.
46. Окресліть характерні риси і сутність пантеїзму Б. Спінози.
47. Проаналізуйте суспільно-політичне вчення Т. Гоббса.
48. Назвіть домінуючі риси філософії Просвітництва.
49. Що означає термін «категоричний імператив» І. Канта?
50. Чому філософію І. Канта називають агностицизмом?
51. Що таке «річ у собі» Канта?
52. Поняття абсолютної ідеї у філософії Г. Гегеля.
53. Основні закони діалектики, сформульовані Гегелем.
54. У чому полягає протилежність між методом і системою Г. Гегеля?
55. У чому полягає антропологізм філософії Л. Фейєрбаха?
56. Назвіть основні теоретичні положення діалектичного матеріалізму К. Маркса та Ф. Енгельса.
57. Дайте коротку характеристику економічної теорії К. Маркса та Ф. Енгельса.
58. Дайте коротку характеристику діалектико-матеріалістичного розуміння історії Марксом та Енгельсом.

59. Марксизм про релігію.
60. Перелічіть основні періоди та етапи розвитку української філософії.
61. Проаналізуйте особливості філософської думки Києво-Могилянської академії.
62. Дайте характеристику філософії Г. Сковороди.
63. «Філософія серця» П. Юркевича. У чому її суть?
64. Філософія В. Вернадського.
65. Коротко охарактеризуйте узагальнюючі риси української філософії.
66. Назвіть основні соціальні та духовні передумови світової філософії ХХ ст.
67. Які основні риси сучасної світової філософії?
68. Назвіть головні напрями й школи світової філософії.
69. Дайте коротку характеристику позитивізму, неопозитивізму та постпозитивізму.
70. Назвіть головні концепції філософської антропології.
71. Охарактеризуйте філософію екзистенціалізму та погляди її сучасних представників.
72. Дайте загальну характеристику концепції герменевтики.
73. Охарактеризуйте особливості розвитку сучасної релігійної філософії.
74. Дайте загальну характеристику сучасної філософії постмодернізму.
75. Що таке онтологія?
76. Охарактеризуйте основні форми буття.
77. Дайте визначення понять «матерія», «простір», «час» і «рух».
78. Дайте визначення поняття «свідомість».
79. Індивідуальна й суспільна свідомість. Їх структура.
80. Діалектика як загальна концепція розвитку.
81. Дайте коротку характеристику законам діалектики.
82. Розкрийте сутність альтернативних концепцій діалектики.
83. Сутність пізнавального процесу. Принципи пізнання.
84. Коротко охарактеризуйте структурні елементи процесу пізнання.
85. Концепція істини в сучасній гносеології. Критерії істини.
86. Діалектична взаємодія між чуттєвим й раціональним рівнями пізнання.
87. У чому сутність наукового пізнання?
88. Охарактеризуйте значення методу та методології в науковому пізнанні.
89. Перелічіть елементи, форми й методи наукового пізнання.

90. Практика в процесі пізнання.
91. У чому полягає предмет і метод соціальної філософії?
92. Дайте коротку характеристику діяльності як способу існування соціального.
93. Охарактеризуйте діалектику взаємодії між суспільством і природою.
94. Дайте оцінку негативним наслідкам антропогенного впливу на природу.
95. Що вивчає соціальна екологія? Перелічіть найважливіші екологічні проблеми сучасного світу.
96. Назвіть соціальні заходи, що сприятимуть подоланню екологічної кризи.
97. Охарактеризуйте концепцію ноосфери й коеволюції з погляду розв'язання глобальних проблем сучасності.
98. Предмет філософії історії та сутність історичного процесу.
99. Дайте коротку характеристику головних підходів в аналізі історії.
100. У чому полягає роль особистості в історії?
101. Дайте коротку характеристику духовного життя суспільства.
102. Розкрийте рівні, сфери та форми суспільної свідомості.
103. Охарактеризуйте багатогранність виявів культури.
104. Що таке цінність?
105. Дайте визначення поняття «ціннісна орієнтація».
106. Коротко охарактеризуйте найголовніші цінності людського існування.
107. Проблема сутності людини як предмет філософської антропології.
108. Вкажіть на співвідношення понять «людина», «індивід», «індивідуальність» та «особистість».
109. Розкрийте соціальні характеристики особистості.
110. Проаналізуйте такі фундаментальні риси особистості, як потреби та інтереси.
111. Що таке життєва позиція?
112. Що таке сенс життя людини?
113. Охарактеризуйте співвідношення свободи і відповідальності людини.

Питання модульної контрольної роботи № 2

1. Сформулюйте основні підходи до проблеми визначення поняття «релігія».

2. Дайте коротку характеристику основним елементам структури релігії.
3. Назвіть основні підходи в аналізі природи й сутності релігії.
4. Які функції виконує релігія?
5. Які основи для класифікації релігій ви знаєте?
6. Охарактеризуйте предмет, метод і місце релігієзнавства в системі суспільних наук.
7. Дайте узагальнену характеристику релігійним віруванням і культам у первісному суспільстві.
8. Що таке фетишизм?
9. Що таке тотемізм?
10. Що таке анімізм?
11. Що таке магія?
12. Яке значення для розвитку світових релігій мав шаманізм?
13. Назвіть особливості розвитку етнонаціональних релігій.
14. Дайте коротку характеристику релігійним уявленням Давнього Єгипту.
15. Які релігії Давньої Індії ви знаєте?
16. У чому полягають основи віровчення й культу в джайнізмі?
17. У чому полягають основи віровчення та культу в конфуціанстві?
18. У чому полягають основи віровчення й культу в даосизмі?
19. У чому полягає специфіка зороастризму?
20. Розкрийте специфіку іудаїзму як національної релігії євреїв.
21. У чому полягають спільні особливості виникнення й розвитку світових релігій?
22. У чому полягає особливість віровчення й культу в буддизмі?
23. У чому полягає особливість віровчення й культу в християнстві?
24. У чому полягає особливість віровчення й культу в ісламі?
25. Біблія як священна книга та пам'ятка світової культури.
26. Ісус Христос як засновник християнства.
27. Поділ християнської церкви на православ'я, католицизм і протестантизм.
28. Розкрийте особливості віросповідання й культу в католицизмі.
29. Розкрийте особливості віросповідання та культу в православ'ї.
30. Проаналізуйте Реформацію XV—XVI ст. як основу виникнення й розвитку протестантизму.
31. Розкрийте особливості віросповідання та культу в протестантизмі.
32. Охарактеризуйте Коран як священну книгу мусульман.

33. Проаналізуйте основні течії ісламу (шиїзм, сунізм, хариджизм).
34. Коли та як відбулася християнізація Русі-України?
35. Як розвивалася греко-католицька церква в Україні?
36. У чому проблеми розвитку та функціонування християнських церков у сучасній Україні?
37. Яке місце посідає протестантизм в історії України?
38. Розкрийте зміст категорій «свобода совісті», «свобода релігії» та «свобода церков».
39. Проаналізуйте зміст поняття «свобода совісті».
40. У чому виявляється толерантність у міжконфесійних відносинах?
41. Що ви знаєте про новітні релігійні течії в світі та в Україні?
42. У чому суть екуменічних процесів у сучасному світі?
43. Які пріоритети державної політики України щодо релігії та церкви?

Питання модульної контрольної роботи № 3

1. Дайте визначення предмета логіки як науки.
2. Охарактеризуйте структуру логіки.
3. Проаналізуйте поняття як форму мислення. Види понять.
4. Що таке зміст і обсяг поняття?
5. Проаналізуйте логічну операцію поділу понять.
6. Проаналізуйте логічну операцію обмеження понять.
7. Проаналізуйте логічну операцію визначення понять.
8. Які операції над класами понять ви знаєте?
9. Проаналізуйте логічну операцію класифікації понять.
10. Що таке судження та яка його структура?
11. Проаналізуйте прості і складні судження.
12. Дайте коротку характеристику атрибутивним, релятивним та екзистенціальним судженням.
13. Що таке логічний квадрат? Як за допомогою логічного квадрата можна класифікувати судження за кількістю та якістю?
14. Охарактеризуйте процес розподіленості термінів судження.
15. Що ви знаєте про модальні судження?
16. Дайте коротку характеристику складним судженням. Як користуватися таблицею істинності складних суджень?
17. Що ви знаєте про безпосередні умовиводи?
18. Дайте коротку характеристику логічному силогізму, його фігурам і модусам.

19. Охарактеризуйте умовні та розділові силлогізми.
20. Що таке полісиллогізми, сорит?
21. Що таке ентинема?
22. Що таке епіхейрема?
23. Дайте коротку характеристику індуктивному умовиводу.
24. Що таке аналогія?
25. Що таке гіпотеза та версія?
26. Дайте коротку характеристику логічним операціям доведення й спростування.
27. Проаналізуйте поняття «дискусія», «полеміка».
28. Закони логіки.
29. Основні етапи розвитку логіки як науки.
30. Логічні школи України.

6.2. ПІДСУМКОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗНАТЬ СТУДЕНТІВ

Підсумковий контроль знань студентів проводиться у формі письмового іспиту. До переліку завдань екзаменаційного білета входить:

- два питання з історії філософії;
- два питання із системи філософії;
- одне питання з релігієзнавства;
- одне питання з логіки.

Перелік питань для підготовки до іспиту з дисципліни «Філософія»

1. Становлення й розвиток філософії Стародавньої Індії.
2. Становлення та розвиток філософії Стародавнього Китаю.
3. Основні риси й етапи розвитку античної філософії.
4. Антична філософія: космоцентризм.
5. «Лінія Платона» та «лінія Демокріта» в філософії античності.
6. «Наївний матеріалізм» філософів Мілетської школи.
7. Стихійна діалектика (Геракліт).
8. Філософія Сократа.
9. Ідеальна держава Платона.
10. Арістотель як систематизатор античної філософії та логіки.
11. Етика стоїків.
12. Основні риси філософії Середньовіччя.
13. Апологетика: примат віри.

14. Патристика: віра для розуміння.
15. Схоластика: проблема універсалій (номіналізм і реалізм).
16. Томізм і проблема гармонії віри з розумом.
17. Основні риси філософії Відродження.
18. Діалектика доби Відродження (Микола Кузанський).
19. Соціально-політичні погляди мислителів доби Відродження.
20. Філософія Реформації (М. Лютер і Ж. Кальвін).
21. Натурфілософія доби Відродження (Д. Бруно, М. Копернік).
22. Передумови та основні риси філософії Нового часу.
23. Емпірична філософія Ф. Бекона.
24. Раціоналізм і дуалізм філософських поглядів Р. Декарта.
25. Соціально-філософська концепція Т. Гоббса.
26. Натуралістичний пантеїзм Б. Спінози.
27. Монадологія В. Лейбніца.
28. Британське просвітництво (Д. Локк).
29. Французьке просвітництво (Ж.-Ж. Руссо, Вольтер).
30. Феномен німецького просвітництва та його основні риси.
31. Агностицизм філософії І. Канта.
32. Етичні погляди І. Канта. «Категоричний імператив».
33. Антропологічна філософія Л. Фейєрбаха.
34. Метод і система філософії Г. Гегеля.
35. Філософія історії Г. Гегеля.
36. Громадянське суспільство й правова держава у філософії Г. Гегеля.
37. Позитивізм О. Конта і Г. Спенсера. Другий позитивізм Р. Авенаріуса та Е. Маха.
38. Філософія ірраціоналізму.
39. Філософія життя (А. Шопенгауер, Ф. Ніцше).
40. Прагматизм.
41. Філософія марксизму (діалектичний та історичний матеріалізм).
42. Екзистенційна філософія.
43. Фрейдизм.
44. Неофрейдизм.
45. Герменевтика.
46. Неотомізм.
47. Філософська антропологія.
48. Філософський дискурс постмодерну.
49. Філософська думка Київської Русі.
50. Українська філософська думка доби Відродження (XI—XVI ст.).
51. Філософія в Києво-Могилянській академії.

52. Філософія Г. С. Сковороди.
53. Університетська філософія в Україні XVIII ст. — поч. XIX ст. (М. Костомаров, П. Куліш).
54. «Філософія серця» П. Юркевича.
55. Філософські ідеї Т. Г. Шевченка.
56. І. Я. Франко про українську національну ідею.
57. Філософські погляди В. І. Вернадського.
58. Консерватизм соціально-філософських поглядів В. Липинського.
59. Соціально-філософські погляди Д. Донцова.
60. «Філософія переживання» Л. Українки.
61. Філософія як світогляд.
62. Історичні типи світогляду.
63. Проблема визначення предмета філософії.
64. Система філософії та її структурні складові.
65. Основні функції філософії.
66. Буття та його основні форми.
67. Матерія та основні форми її існування. Види й властивості.
68. Рух, основні його форми та властивості.
69. Простір і час, основні характеристики.
70. Свідомість як вища форма відображення дійсності. Рівні відображення.
71. Вихідні принципи гносеології.
72. Чуттєве пізнання та його форми.
73. Істина як процес.
74. Критерії істини.
75. Інтуїція та її різновиди.
76. Моральні регулятиви пізнання.
77. Форми наукового пізнання: ідея, факт, проблема, гіпотеза, теорія.
78. Емпіричні методи пізнання.
79. Теоретичні методи пізнання.
80. Методи пізнання, що використовуються як на теоретичному, так і на емпіричному рівні.
81. Основи поняття й завдання праксеології (практика, успіх, дія).
82. Поняття природи (суспільство як частина природи).
83. Взаємодія природи й суспільства.
84. Форма буття людини.
85. Сутність людини й сенс її життя.
86. Проблема свободи та відповідальність людини.
87. Філософська антропологія.
88. Людина, індивід, індивідуальність, особа, особистість.

89. Історичні типи взаємовідношень людини й суспільства.
90. Основні підходи до розуміння суспільства.
91. Суспільство як система, що саморозвивається.
92. Роль народонаселення та природних умов у розвитку суспільства.
93. Формаційна теорія суспільного розвитку К. Маркса.
94. Цивілізаційні моделі розвитку суспільства А. Тойнбі.
95. Сутність духовного життя суспільства, суспільна свідомість.
96. Суспільна свідомість та її структура.
97. Роль матеріального виробництва в житті суспільства.
98. Політична свідомість.
99. Правова свідомість.
100. Економіка й мораль.
101. Екологічна свідомість.
102. Методологія, рівні методологічного знання.
103. Плюралізм філософських методологій.
104. Методології загальнонаукового рівня (системний аналіз, синергетика тощо).
105. Парадигма, стиль мислення, наукова картина світу.
106. Основні принципи діалектики.
107. Альтернативи діалектики.
108. Категорії діалектики.
109. Закон єдності і боротьби протилежності.
110. Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін.
111. Проблема єдності світу.
112. Проблема методологічного забезпечення сучасних економічних досліджень.
113. Сутність духовного життя суспільства.
114. Культура як специфічна соціальна реальність.
115. Поняття цінностей та їх роль у суспільстві.
116. Класифікація цінностей.
117. Ціннісна орієнтація та її соціальна детермінація.
118. Соціальне прогнозування: види, типи, методи.
119. Проблеми сенсу й спрямованості історичного процесу.
120. Глобальні проблеми сучасності та шляхи їх вирішення.
121. Проблема визначення поняття «релігія».
122. Проблема походження релігії.
123. Структура релігії.
124. Функції релігії.
125. Релігієзнавство як специфічна сфера гуманітарного знання.
126. Проблема класифікації релігій.
127. Ранні релігійні вірування: фетишизм, тотемізм, анімізм, магія.

128. Релігія Давнього Єгипту.
129. Релігія Стародавньої Греції.
130. Релігія Стародавнього Риму.
131. Ведичні релігії Стародавньої Індії.
132. Джайнізм.
133. Конфуціанство.
134. Даосизм.
135. Язичництво стародавніх слов'ян.
136. Іудаїзм.
137. Зороастризм.
138. Буддизм.
139. Соціально-економічні та духовні передумови виникнення християнства.
140. Ісус Христос як засновник християнської релігії.
141. Біблія (Святе Письмо) як головне джерело християнського віровчення.
142. Особливості віросповідання та культу в православ'ї.
143. Особливості віросповідання та культу в католицизмі.
144. Особливості віросповідання та культу в протестантизмі.
145. Особливості віросповідання й культу Української греко-католицької церкви.
146. Іслам, основні напрями та релігійні течії.
147. Коротка характеристика конституційно-правових основ забезпечення свободи совісті в Україні.
148. Свобода совісті й толерантність.
149. Новітні релігійні течії.
150. Екуменізм у християнському світі.
151. Предмет логіки, логічна культура мислення.
152. Основні історичні етапи розвитку логіки.
153. Арістотель як фундатор формальної логіки.
154. Логічна структура поняття (зміст та обсяг).
155. Закон оберненого співвідношення між змістом та обсягом поняття.
156. Правила визначення понять.
157. Операція доповнення понять.
158. Узагальнення як логічна операція з поняттями.
159. Обмеження як логічна операція з поняттями.
160. Правила поділу понять.
161. Формально-логічні відношення між несумісними поняттями.
162. Прості судження та їх види.
163. Атрибутивні судження та їх класифікація.
164. Правила логічного квадрата.

165. Складні судження та їх види.
166. Види суджень за якістю й кількістю.
167. Модальні судження.
168. Основні закони логіки.
169. Умовиводи та їх види.
170. Безпосередні умовиводи.
171. Категоричний силогізм: поняття, структура.
172. Фігури категоричного силогізму, правила фігур.
173. Полісилогізми.
174. Індуктивні умовиводи.
175. Аналогія й різновиди.
176. Логічна характеристика доведення.
177. Види доведень.
178. Правила доведень (правила тези, правила аргументів, правила зв'язку тези з аргументом).
179. Спростування.
180. Дискусія й полеміка як різновиди суперечки.

Критерії оцінювання екзаменаційних завдань

Кожне завдання (питання) білета оцінюється за шкалою 10; 5; 0 балів. Завдання оцінюється в 10 балів, якщо відповідь правильна й повна; у 5 балів, якщо відповідь має несуттєві помилки або неповна; у 0 балів, якщо відповідь неправильна або відсутня.

У разі, коли відповіді студента оцінено менш як у 30 балів (від 0 до 25 балів), він отримує незадовільну оцінку за результатами іспиту, й набрані бали не враховуються під час виставлення загальної підсумкової оцінки.

Підсумкова оцінка знань за шкалою ECTS (Європейської системи залікових кредитів)

Загальна підсумкова оцінка складається із суми балів за результатами поточного контролю знань (від 0 до 40 балів) та екзаменаційної оцінки (за умови, що на іспиті студент набрав *не менш як 30 балів*). Якщо на іспиті студент набрав менш як 30 балів, а отже, отримав незадовільну оцінку, загальна підсумкова оцінка включає лише результати поточного контролю.

Переведення даних 100-бальної шкали оцінювання в чотирибальну та шкалу за системою ECTS здійснюється в наведеному нижче порядку.

Оцінка за шкалою ECTS	Кількість балів	Оцінка за національною шкалою
A	85—100	5 (відмінно)
B	80	4 (добре)
C	65—75	
D	60	3 (задовільно)
E	50—55	
FX	20—45	2 (незадовільно) з можливістю повторного складання іспиту
F	0—15	2 (незадовільно) з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

Ліквідація академічної заборгованості з дисципліни

Студенти, які за результатами поточного й підсумкового контролю набрали *від 20 до 45 балів* (з урахуванням 30 і більше балів, які студент набрав на іспиті), мають право на початку наступного семестру повторно скласти іспит згідно зі своєю заявою.

Студенти, які набрали за результатами поточного й підсумкового контролю *від 0 до 15 балів* (якщо на іспиті студент набрав менш як 30 балів, то результати підсумкового контролю не враховуються), зобов'язані написати заяву на повторне вивчення дисципліни й повторно скласти іспит.

Зразок екзаменаційного білета

1. Ідеальна держава Платона.
2. Філософські погляди В. І. Вернадського.
3. Критерії істини.
4. Проблеми сенсу й спрямованості історичного процесу.
5. Функції релігії.
6. Види доведень.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна (з філософії)

Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій: В 2 т. — К.: Либідь, 1993.

Вандишев В. М. Філософія. — Ч. 1. Історико-філософський вступ: Конспект лекцій. — Ч. 2. Антропологія. Гносеологія. Соціологія. — Суми: СумДУ, 2000.

- Горбач Н.* Специфіка української філософії. — Львів: Каменяр, 2006.
- Горський В. С., Кислюк К. В.* Історія української філософії: Підручник. — К.: Либідь, 2004.
- Історія філософії України: Підручник / М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин (кер. авт. кол.), І. В. Бичко та ін. — К.: Либідь, 1993.
- Історія філософії: Словник / За ред. В. І. Ярошовця. — К.: Знання, 2006.
- Козовик І. О.* Історія Філософії: Підручник для студ. богослов. та катехитичних фак-тів дух. навч. закладів. — Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999.
- Присухін С. І.* Філософія: Навч. посібник. — У 2-х ч. — Ч. I. Історія світової та вітчизняної філософії у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях. — Ч. II. Система філософії у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях. — К.: КНЕУ, 2006.
- Філософія: Учебник для высших учебных заведений / Отв. ред. В. П. Кохановский. — Ростов н/Д.: Феникс, 1996.
- Філософія: Учебное пособие для студентов вузов / Авт кол. под рук. Е. В. Осичнюка, В. С. Зубова. — К.: Фіта, 1994.
- Філософський енциклопедический словарь. — М.: ИНФА, 1997.
- Філософія. Курс лекцій: Навч. посібник для студентів вузів / За ред. І. В. Бичка та ін. — К.: Либідь, 1993.
- Філософія: Навч. посібник. — 6-е вид., випр. і доп. / За ред. І. Ф. Надольного. — К.: Либідь, 1996.
- Філософія: Підручник / Г. А. Заїченко, В. М. Сагатовський, І. І. Кальний та ін.; За ред. Г. А. Заїченка та ін. — К.: Вища шк., 1995.
- Філософська думка східних слов'ян: Бібліографічний словник / І. В. Огородник, В. В. Огородник, М. Ю. Русин та ін.; Наук. ред. Л. В. Губерського. — К.: Парламентське вид-во, 1999.
- Хамітов Н., Гармаш Л., Кирилова С.* Історія філософії. Проблеми людини. — К.: Центр навч. літ-ри, 2006.
- Ярошовець В. І.* Історія філософії. — К.: Знання, 2004.

Додаткова (з філософії)

- Аристотель.* Метафизика // Соч.: В 4 т. — М.: Мысль, 1976. — Т. 1.
- Бэкон Ф.* Новый Органон // Соч.: В 2 т. — М.: Мысль, 1972. — Т. 2.
- Бердяев Н. А.* Смысл истории. — М.: Мысль, 1990.
- Вернадский В. И.* Философские мысли натуралиста. — М.: Наука, 1988.
- Винниченко В.* Відродження нації. — К.: Дніпро, 1990.
- Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма / Избранное. — М.: Мысль, 1990.
- Гадамер Х.-Г.* Истина и метод: основы философской герменевтики. — М.: Прогресс, 1988.
- Декарт Р.* Рассуждения о методе // Избр. произв.: В 2 т. — М.: Мысль, 1989. — Т. 1.

Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. — К.: Либідь, 1991.

Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 21.

Кант И. Критика чистого розуму // Соч.: В 6 т. — М.: Мысль, 1966. — Т. 3.

Камю А. Бунтующий человек. — М.: Прогресс, 1990.

Маркс К. До критики політичної економії. Передмова / Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 13.

Мережковский Д. С. Гоголь и черт // В тихом омуте: Статьи и исследования разных лет. — М.: Сов. писатель, 1991.

Печчеи А. Человеческие качества. — М.: Прогресс, 1980.

Платон. Государство // Соч.: В 4-х т. — М., 1964. — Т. 3.

Поппер К. Відкрите суспільство і його вороги: У 2-х т. — К.: Основи, 1994.

Сковорода Г.С. Кольцо. Разговор дружеский о душевном мире: У 2-х т. — К.: Наук. думка, 1973. — Т. 1.

Тейяр де Шарден П. Феномен человека. — М.: Наука, 1987.

Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. — К.: Основи, 1995.

Фромм Э. Иметь или быть. — М.: Прогресс, 1990.

Шевченко Т. Г. Щоденник. — К.: Либідь, 1991.

Юркевич П. Д. З науки про людський дух // Вибране. — К.: Основи, 1993.

Основна (з релігієзнавства)

Академічне релігієзнавство. — К., 2000.

Гараджа В. Й. Религиоведение. — М., 1998.

Калінін Ю. А., Харьковщенко Є. А. Релігієзнавство. — К., 1994.

Класики мирового релігієзнавства. — М., 1998.

Малерб М. Религии человечества. — М., 1992.

Присухін С. І. Релігієзнавство. — К.: КНЕУ, 2005.

Релігієзнавство: предмет, структура, методологія. — К., 1996.

Угринович Д. М. Введение в религиоведение. — М., 1985.

Яблоков И. Н. Религиоведение. — М., 1998.

Додаткова (з релігієзнавства)

Бабій М. Ю. Свобода совісті: філософсько-антропологічне і релігієзнавче осмислення. — К., 1994.

История религий мира. Энциклопедия: В 2-х т. — М., 1996.

Модели церковно-государственных отношений стран Западной Европы и США. — К., 1996.

Народы и религии мира: Энциклопедия / Гл. ред. В. А. Тишков. — М., 1998.

- Павлов С., Мезенцев К., Любіцева О.* Географія релігій. — К., 1998.
Про свободу совісті релігій і переконань. — К., 1996.
Пучков П. И. Современная география религий. — М., 1975.
Религии мира. Справочное издание «Белфакса». — М., 1996.
Релігієзнавчий словник. — К., 1996.
Релігійна свобода: історичне підґрунтя, правові основи і події сьогодні. — К., 1998.
Релігійна свобода: природа, правові і державні гарантії. — К., 1996.
Свобода віровизначення, церква і держава в Україні. — К., 1996.
Свобода совести, вероісповедання и религиозных организаций. — К., 1996
Токарев С. А. Религия в истории народов мира. — М., 1976.

Основна (з логіки)

- Арутюнов В. Х., Кирик Д.П., Мішин В.М.* Логіка: Навч. посібник для економістів: Вид. 2-ге доп. і перероб. — К., 2000.
Арутюнов В. Х., Кирик Д. П., Мішин В. М. Логіка: Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисципліни. — К.: КНЕУ, 2002.
Жеребкін В. Є. Логіка. — Харків: Основа; К.: Знання, 1998.
Конверський А. Є. Логіка: Підручник для вищ. навч. закладів. — К.: Четверта хвиля, 1998.
Тофтул М. Г. Логіка: Посібник для вузів. — К.: Академія, 1999.
Хоменко І. В. Логіка — юристам: Підручник. — К.: Четверта хвиля, 1997

Додаткова (з логіки)

- Горский Д. П., Ивин А. А., Никифоров А. Л.* Краткий словарь по логике. — М.: Просвещение, 1991.
Жоль К. К. Логика в лицах и символах. — М.: Педагогика-Пресс, 1993.
Ивлев Ю. Ю. Логика. Сборник упражнений: Учеб. пособие для вузов. — М.: Книжный дом «Университет», 1998.
Кириллов В. И., Орлов Г. А., Фокина Н. И. Упражнения по логике. — 3-е изд., допол. — М.: Юрист, 1997.
Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. — М.: Наука, 1975.
Кузина Е. Б. Практическая логика. Упражнения и задачи с объяснением способов решения. — М.: Триада, 1996.
Переверзев В. Н. Логистика: Справочная книга по логике. — М.: Мысль, 1995.

Конспект лекцій з дисципліни «Філософія»¹

ТЕМА 1

ФІЛОСОФІЯ: ЇЇ ПРЕДМЕТ, ФУНКЦІЇ ТА ЗНАЧЕННЯ (2 год.)

План лекції

1. Філософія як різновид світогляду.
2. Філософія як найвищий теоретичний рівень світогляду.
3. Предмет і функції філософії.
4. Система філософії.

Конспективний виклад теми

Філософія як різновид світогляду

Відомо, що слово «*філософія*» походить від грецьких слів «люблю» та «мудрість» (любов до мудрості). За античною традицією філософія — це вчення про загальні принципи існування навколишнього світу (буття). У науковий обіг цей термін увійшов завдяки античним філософам. Одним з перших ним став послуговуватися Піфагор, який вважав, що мудрістю про істини світу володіє лише Бог, пересічна людина може лише любити цю мудрість і прагнути до неї. З огляду на це людей, які жили за такими принципами, стали називати філософами.

Подальший розвиток філософії пов'язаний з епохою європейського Середньовіччя, що розвивала цінності християнського віровчення в поєднанні з античною філософією Греції та Риму. Згодом середньовічну філософію було критично переосмислено культурою Відродження (Ренесансу). А далі розпочався її новий етап розвитку в умовах Нового часу й епохи Просвітництва.

¹ *Примітка.* Самостійна робота над курсом не повинна обмежуватись лише тим матеріалом, який подано в цьому навчальному посібнику. Вона передбачає обов'язкове вивчення матеріалу, що міститься в підручниках та інших джерелах (див. список рекомендованої літератури).

У ХІХ — на початку ХХ ст. філософське знання отримало свої класичні форми в межах німецької класичної філософії й з ХХ ст. трансформувалося в так звані неklasичні філософські системи, до яких належали марксизм, емпіріокритицизм, «філософія життя», фрейдизм тощо. А вже згодом з'явилися найновіші сучасні філософські системи, до яких належать екзистенціалізм, феноменологія, неофрейдизм, філософський антропологізм, філософська герменевтика та ін. Таким чином, становлення й розвиток поняття «філософія» здійснювалося впродовж тривалого історичного часу, коли виникали й вирішувалися все нові й нові світоглядні проблеми, формувалися ті чи ті картини світу.

Філософські знання, ідеї, учення сформували зрештою узагальнюючу систему знань про світ з метою пояснення законів і принципів навколишнього світу та їх практичного використання.

Для повнішого розуміння сутності філософії та її взаємозв'язку зі світоглядом докладніше проаналізуємо розвиток історичних різновидів світогляду. *Світогляд є невід'ємною характеристикою людської свідомості.* Кожна людина має свій світогляд, який відповідає на питання про її місце в світі та ставлення світу до людини. Завдяки цьому людство має можливість сформувати певну картину світу, здобути узагальнені знання про світобудову, загальну структуру, закономірності виникнення й розвитку Всесвіту, сенс життя (визначити, для чого воно існує).

Світогляд — це надзвичайно багатогранний феномен, що й зумовило його класифікації. Залежно від критеріїв класифікації виокремлюють світогляд: 1) за ступенем теоретичної «зрілості» — життєво-практичний і теоретичний; 2) за ступенем історичного розвитку світогляд поділяють на античний, середньовічний, сучасний; 3) за критеріями узагальненості — на індивідуальний, груповий і загальнолюдський; 4) за історичними різновидами світогляд може бути міфологічним, релігійним, філософським.

Упродовж формування людської цивілізації найвідомішими різновидами світогляду були міфологія, релігія та філософія.

Міфологічний світогляд пов'язаний з культурою первісного суспільства. Він став конгломератом знань, відповідей на запитання про причини існування світу, причинно-наслідкові зв'язки в ньому, про живе й неживе, життя й смерть, добро й зло тощо. Особливого значення в ньому набули такі складні питання, як сенс життя, існування добродійностей тощо.

Міфологічні знання зазвичай передавалися усно з використанням специфічних знаків і символіки (сказання, перекази, магичні формули, заклинання). *Концентрованим виразом міфологіч-*

ного світогляду став міф як конкретний фрагмент світовідчуття (на емоційно-психологічному рівні), *світосприйняття* (як певний досвід формування уявлень про світ з використанням наочних образів) і *світорозуміння* (на пізнавально-інтелектуальному рівні). Міф містив у собі як фантастичну, так і реалістичну форми сприйняття довколишньої дійсності, поєднував людину й природу, наділяючи останню психологічними характеристиками людини (гілозоїзм). Водночас раціональний зміст міфу визначав його практичну значущість, міф не лише пояснював світ, а й обов'язково містив практичні моделі діяльності та поведінки людини (практичні знання). Він давав практичні поради щодо захисту людей від зла, яке існувало навкруги (хаос, вороги, хвороби).

З розвитком людської цивілізації розвивалася міфологічна свідомість (як окремої особи, так і суспільства загалом), вона автономізувалася, здобувала свободу, індивідуальність, у результаті чого відбувся розрив єдності людини й дійсності (природи та суспільства).

Релігія стала наступним історичним різновидом світогляду. Вона виростала на основі міфологічного, але релігійний світогляд відрізняється насамперед тим, що поділяє світ на природний та надприродний. Міфологія не знала такого поділу, так само, як не знала поділу на знання й віру. Релігія ж такий поділ декларує.

Особливістю релігійного світогляду є віра в існування надприродного абсолюту, з яким людина намагається встановити контакт (спілкування), щоб отримати гарантію щасливого життя й уникнути можливого зла. Для нього характерна чуттєва, образно-емоційна (але не раціональна) форма сприйняття довколишньої дійсності, за допомогою якої релігія віддзеркалює ті самі проблеми, що й міфологія, але на вищому рівні — теоретичному, до якого належить віровчення, що фіксується в догматах, і прагматичному з його культовою діяльністю [виконання певних нормативів і вимог, спрямованих на узгодження життя віруючої людини з нормами та вимогами панівного у Всесвіті Абсолюту (Бога)]. Отже, *релігія — світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння, а також відповідна до них практика віруючої людини, в основі якої лежить віра в існування надприродної сили, яку в зрілих релігіях називають Богом.*

Способи, рівень і напрями релігійного впливу на суспільство й окрему людину виявляються у функціях релігії (від лат. *functio* — виконання, звершення). Функцій релігії доволі багато, тому перелічимо лише головні з них: *світоглядна, компенсаторно-терапевтична, комунікативна, інтегративна, дезінтегративна, регулятивна, легітимивна та ін. Усі функції релігії спрямовані на відновлення гармо-*

нійного співіснування людини та Бога. Особливо рельєфно це виявляється в світових релігіях (насамперед у християнстві та ісламі).

Релігійний світогляд пройшов складний і суперечливий шлях розвитку, що віддзеркалено в історії існування конкретних релігійних систем. Так, первісні релігійні вірування виникли 30—40 тис. років тому (анімізм, тотемізм, фетишизм, магія, шаманізм, рільничі культи, язичництво тощо). На зміну їм прийшли етнонаціональні релігії (VI—IV тис. до н. е.), характерною особливістю яких був політеїзм (багатобожжя); до них належали релігії Стародавнього Єгипту, Стародавньої Індії, Стародавнього Китаю, зороастризм, індуїзм тощо. І, нарешті, найвищий рівень розвитку релігійного світогляду — це поява світових релігій буддизму, християнства та ісламу [з характерною особливістю — монотеїзмом (єдинобожжям)]. Сучасний світ стає творцем нових релігійних форм, що отримали назву «сучасні новітні релігії», або «неокульти» (бахаї, Міжнародне товариство свідомості Кришни тощо).

Зазначимо, що формування релігійного світогляду тісно пов'язане з розвитком людської цивілізації, зростанням інтелекту людини й появою теоретичного мислення. Релігія на тих чи тих етапах свого історичного розвитку була й залишається системоорганізуючим чинником людської культури й розвитку цивілізації.

Філософія як найвищий теоретичний рівень світогляду

На відміну від міфології та релігії, філософія формується як особливий науково-теоретичний різновид світогляду, який вирізняється найвищим рівнем раціональності, системності, напевністю логіки й теоретичного мислення. Філософський світогляд в основі має знання, а не віру (догму), він є рефлексивний (тобто має можливість досліджувати сам себе), спирається на чіткі поняття та категорії, що пройшли апробацію на істинність. Філософський світогляд, на відміну від релігії та міфології, стає підґрунтям наукового світогляду, забезпечує його цілісність, взаємозв'язок і конкретну визначеність як загальна методологія наукового пізнання.

Філософія якісно відрізняється від інших різновидів світогляду тим, що реалізує свої функції, критично осмислюючи навколишній світ, використовуючи для цього достовірні знання, логічні категорії та критерії. Філософський світогляд — це закономірний етап духовного розвитку людства, зумовлений прогресивними

змiнами в суспiльному життi людей i адекватним розвитком рiзноманiтних форм суспiльної свiдомостi.

iнтерес фiлософiї спрямований не на окреми сфери буття, а на свiт як цiлiснiсть. Тому для пояснення iснування свiту загалом фiлософiя ставить величезну кiлькiсть специфiчних питань, на якi вона намагається дати вiдповiдi. Назвемо головнi з цих питань: про сутнiсть буття та його походження, сутнiсть матерiального свiту, про субстанцiю свiту, походження свiдомостi, взаємодiю матерiї та свiдомостi, про появу людини, мету її життя, наявнiсть душі та духовного свiту людини, взаємодiю природи й суспiльства, матерiально-економiчних сфер життя та особливостi процесу пiзнання, учення про iстину та перспективи розвитку людини й суспiльства, рух фiлософських категорiї, закони, принципи та багато iнших.

Важливою характеристикою фiлософського знання є його вiдмiннiсть вiд наукового, хоча в них є чимало спiльного в предметi, методах, логiко-понятiйному апаратi дослiдження. Фiлософiя не є суто науковим знанням. Головна вiдмiннiсть фiлософiї вiд iнших наук полягає в тому, що вона є теоретичним свiтоглядом, який щонайбiльше узагальнює ранiше акумульованi людством знання. Предмет фiлософiї набагато ширший вiд предмета дослiдження будь-якої окремої науки. Фiлософiя узагальнює, iнтегрує iншi науки, але не поглинає їх, не мiстить у собi завершене наукове знання. Фiлософiя має доволi складну структуру, якої не мають iншi науки. До неї входять онтологiя, гносеологiя, логiка тощо, якi також мають максимально узагальнений теоретичний характер i вiмщують базовi фундаментальнi iдеї та поняття, що лежать в основi iнших наук. Фiлософiя припускає суб'єктивний вплив на неї з боку окремих фiлософiв. Вона стає сукупнiстю об'єктивного знання, цiнностей, моральних iдеалiв свого часу, вiддзеркалює вплив конкретної епохи, вивчає не лише предмет пiзнання, а i його механiзм.

Незважаючи на її постiйний розвиток i оновлення, фiлософiя зазнає значного впливу рiзноманiтних iдеї, що були виробленi попереднiми фiлософами та фiлософськими школами. Вона обмежена пiзнавальними можливостями людини, мiстить у собi «вiчнi» проблеми й питання, на якi ще й досi не можна дати достовiрної логiчної вiдповiдi (походження буття, первиннiсть матерiї або свiдомостi, походження життя, безсмертя душі, наявнiсть або вiдсутнiсть Бога, його вплив на свiт).

Пiдсумовуючи сказане, зазначимо, що *фiлософiя є специфiчною формою людського свiтовiдчуття, свiтосприйняття та свiторозумiння, що не дублює iншi рiзновиди свiтогляду.*

Предмет і функції філософії

Предметом філософії є світ загалом, у найбільш узагальнених закономірностях, які характеризуються суб'єктно-об'єктивними відношеннями («людина — світ»). Філософія досліджує природу та сутність світу, сутність і призначення людини, систему «людина — світ» загалом і стан існування цієї системи. Питання про предмет філософії тісно пов'язане з питанням про її функції. Під функціями філософії розуміють головні напрями використання філософії в суспільній (матеріальній і духовній) практиці, у результаті чого реалізується її мета, завдання та призначення.

Назвемо найважливіші функції філософії.

1. *Світоглядна функція* сприяє формуванню цілісної картини світу, уявлень про будову світу та Всесвіту, визначенню місця людини в них, окреслює принципи взаємодії людини й довколишнього світу.

2. *Методологічна функція філософії* виробляє основні методи пізнання довколишнього світу (дійсності).

3. *Гносеологічна (розумово-теоретична) функція* має на меті правильне й істинне пізнання навколишньої дійсності (інакше кажучи, філософія дає механізми істинного пізнання).

4. *Аксіологічна функція (ціннісна)* дає можливість адекватно оцінювати предмети, явища й процеси об'єктивної дійсності з погляду цінностей (етичних, естетичних, соціальних, ідеологічних тощо) конкретного історичного періоду. Мета аксіологічної функції філософії — селекція, відбір найконструктивніших цінностей, що сприяють прогресивному розвитку сучасної цивілізації й уникненню псевдоцінностей, які зумовлюють регресивний розвиток.

5. *Критична функція* спрямована на критику різноманітних систем знань про світ, пошуки нових істин через розв'язання суперечностей між тим, що вже пізнане, й тим, що ще не пізнане (на відміну від догматики й суб'єктивізму).

6. *Виховна, гуманітарна, функція філософії* сприяє генеруванню гуманістичних цінностей та ідеалів сучасної цивілізації, створенню соціальних умов для їх реалізації на рівні окремої особи, розвитку гуманітарної культури, а також допомагає окремій особі знайти сенс життя й визначити своє місце в довколишньому світі.

7. *Прогностична функція* дає змогу осмислити перспективу розвитку світу.

Зауважимо, що функцій філософії є набагато більше, ніж тут названо. У той чи той історичний період розвитку суспільства

домінуючими стають одні чи інші функції. Зазначені функції є актуальні саме в умовах сучасної цивілізації. Загалом усі функції філософії є результатом натхненності розвитку людського існування, наповнення людського життя вищим сенсом, вищими ідеями та неминущими цінностями.

Реалізуючи свою гносеологічну функцію, філософія поєднується з наукою та є її методологією. Відомо, що *метод є одночасно й способом, і засобом пізнання, а також практикою використання здобутих знань і прогнозуванням можливих змін в об'єкті пізнання*. Метод відповідає на питання: «як пізнати світ?». Будь-яке достовірне знання про світ — це єдність теорії та методу. *Теорія є системою ідей, поглядів, спрямованих на пояснення (пізнання) довколишнього світу, вона відповідає на питання: «Яким є предмет?» або «Чим він є?»*. Відповіді на ці запитання розкривають природу, сутність і всебічні зв'язки предметів, явищ і процесів об'єктивної дійсності. *Головні характеристики, які повинні мати знання, це їх істинність і практична цінність. Як найвища форма теоретичного світогляду філософія стає водночас як методом пізнання світу, так і методологією (теорією методу) для всіх конкретних наук.*

У матеріалістичній філософії найвищим рівнем філософської методології є діалектика, яка дає змогу аналізувати світ, зокрема й духовний, через його постійний саморозвиток, а джерело руху шукати у внутрішніх суперечностях предмета. До протилежних діалектиці належать такі методи, як *метафізика* (яка дає змогу аналізувати об'єкт пізнання окремо, у відриві, без взаємозв'язку з іншими об'єктами, статично, без саморозвитку). Основою цього методу є абсолютизація істини, за якою суперечності та їх єдність не фіксуються); *догматизм* як спосіб сприйняття довколишнього світу через призму догм, засвоєних у результаті інтуїтивного прозріння або божественного одкровення. Догми є абсолютними істинами. Догматизм був характерним для середньовічної теологічної філософії; *еклектика* — метод, заснований на нелогічному об'єднанні різноманітних фактів, понять, концепцій, у результаті чого виникають поверхневі, зовні правдоподібні, але хибні висновки; *софістика* — метод, який ґрунтується на виведенні з помилкових тверджень нового висновку, що видається за істину.

Крім основних методів філософії, виокремлюють також методи, що є водночас і сучасними філософськими напрямками. До них належать: *матеріалістичний метод*, який орієнтує на сприйняття дійсності, в якій первинним є матерія, а вторинним — духовне, ідеальне (цей метод панував у радянській філософії); *ідеалістичний метод*, сутність якого — визнання як першопричини духовного,

нематеріального, а матерії як вторинної. Ідеалістичний метод особливого поширення набув у сучасній західній філософії.

Матеріалістичний та ідеалістичний методи намагаються дати відповідь на основне питання філософії. Ним традиційно вважають питання про відношення свідомості до буття й духовного до матеріального. Це відношення має два аспекти: 1) онтологічний — відповідь на питання: «*Що первинне?*»; 2) гносеологічний — відповідь на питання: «*Чи можна пізнати світ?*» Залежно від відповіді на перше запитання виокремлюють головні філософські напрями — *об'єктивний ідеалізм, суб'єктивний ідеалізм, матеріалізм, вульгарний матеріалізм, дуалізм, деїзм*. Залежно від відповіді на друге запитання виділяють такі філософські напрями, як *гностицизм, агностицизм, емпіризм (сенсуалізм) і раціоналізм*.

Емпіризм — це метод і напрям теорії пізнання, згідно з яким в основі пізнавального процесу лежить досвід, здобутий у результаті чуттєвого пізнання. *Раціоналізм* — філософський метод і напрям філософії, представники якого вважають, що істинне, достовірне знання може бути досягнуте лише за допомогою розуму, без впливу досвіду та відчуття людини.

Сучасна філософія — яскравий приклад того, як змінюється домінування в ній тих чи тих функцій, методів, предметного поля філософських досліджень. Наприклад, було доведено неможливість дати відповідь на *основне питання філософії* — воно є вічним і відкритим для подальших філософських роздумів, утім, у ХХ і ХХІ ст. його актуальність значно знизилася. Натомість стала переважати філософська антропологія — проблема людини в її взаємодії з природою та суспільством. *Філософія стала сприйматись як система найбільш узагальнених теоретичних поглядів на світ з метою визначення в ній місця людини та аналізу різноманітних форм ставлення людини до цього світу*. До того ж важливою є орієнтація філософії на безпосередню сучасну практику на основі знання про людські можливості. Філософія повинна стати практичним інструментом, який дасть змогу людині, окремій особистості визначити свою життєву позицію щодо світу, людей, які її оточують, і власного «Я».

4 Система філософії

У процесі свого розвитку філософія набула форм надзвичайно складної системи філософських знань. Але в цій складності є свій порядок і чітка логіка. Для структури філософії як системи знань характерне виокремлення тих сфер реальності,

спираючись на які людина може дослідити предмет свого філософського інтересу. Згідно з цими сферами формуються головні філософські дисципліни, або основні розділи філософії (система філософії). *Система філософії характеризується особливістю завдань, проблематики й предмета філософії, що дає змогу виокремити її важливі структурні компоненти (структуру).*

Уже в античному світі під структурою філософії розуміли логіку (правильне мислення), фізику (учення про природу), етику (учення про людину). Водночас вважали, що головною є етика, а всі інші структурні елементи мають підкорятися практичній філософії, яка з необхідністю була спрямована на розв'язання людських проблем (наприклад, філософія стоїцизму). В основному ця структура філософського знання зберегла своє значення й сьогодні.

У німецькій класичній філософії структурність була репрезентована вченням І. Гегеля. Він уважав, що філософія обов'язково має складатися з трьох частин: логіки (яка збігається з об'єктивною діалектикою й теорією пізнання), філософії природи, філософії духу (філософія держави та права, філософія історії, філософія релігії, філософія мистецтва та історія філософії).

Отже, *ядром філософії як системи стають логіка, діалектика й методологія пізнання.* Структура сучасної філософії є набагато ширшою за її ядро. Класичними розділами філософії вважають онтологію, гносеологію, антропологію, соціальну філософію.

Безперечно, найважливішим розділом філософії є онтологія. *Онтологія* (від грец. «сутність» і «учення») — окремий філософський напрям, який досліджує сутність буття світу, основи всього існуючого. Вона вивчає найзагальніші форми буття, абстрагуючись від їх конкретного змісту. Ці форми виражаються в основних онтологічних категоріях: буття, небуття, матеріальне та ідеальне, матерія й свідомість, простір і час, рух, розвиток, перервність, неперервність та ін.

Другим головним розділом філософії є *гносеологія* (від грец. «знання» і «учення»), що досліджує пізнавальну здатність суб'єкта щодо об'єкта пізнання, природи й можливості пізнання людиною світу й самої себе, а також загальні передумови, засоби й закономірності пізнання й критерії його істинності (сьогодні найбільше послуговуються терміном *епістемологія* — учення про наукове пізнання світу).

Антропологія (від грец. «людина» і «учення») — філософське вчення, яке аналізує людину як цілісну особу й стратегію її життєдіяльності. Близькою до філософської антропології є антропософія, яка не просто вивчає людину, а й намагається зрозуміти сенс її появи й життя в світі.

Соціальна філософія досліджує закономірності розвитку суспільства, зв'язки суспільства й природи, суспільства й людської індивідуальності. Сучасна соціальна філософія вивчає суспільство як систему (як сукупність елементів, які взаємодіють між собою) і як процес (послідовна зміна, розвиток структури суспільства). Синонімом соціальної філософії в різноманітних теоріях є поняття «філософія історії», «історичний матеріалізм» та ін.

Система філософського знання дуже відносна. Кожна філософська дисципліна має власну підструктуру. Між основними розділами філософії не має жорстких кордонів. Їх зміст і проблематика постійно перетинаються: питання, що вивчаються одними розділами, з певним ступенем необхідності мають місце в інших.

Окрім перелічених основних філософських дисциплін, що становлять систему філософії, існують інші, не менш значимі: *філософія природи* — натурофілософія (як різновид онтології), що досліджує сутність природи загалом; *теорія розвитку* — філософське вчення про універсальні закони руху й розвитку природи, суспільства та мислення; *соціологія* — учення про факти соціального життя (різних за складністю соціальних систем, форм суспільних зв'язків, інститутів, процесів); *філософія історії* — галузь філософського знання, предметом якої є дослідження закономірностей історичного процесу, виявлення змісту й спрямованості історії людської цивілізації; *філософія культури*, яка досліджує специфіку становлення культури, її сутність і значення, а також особливості й закономірності культурно-історичного прогресу; *праксеологія* — філософська концепція діяльності як теорія організації практичної діяльності. На основі вивчення та аналізу духовного життя людини виникає комплекс філософських наук про духовні якості та процеси. Сюди входять: *логіка* — учення про форми мислення; *етика*, об'єктом вивчення якої є мораль; *естетика*, що обґрунтовує закономірності художнього віддзеркалення людиною дійсності, сутність і форми перетворення життя за законами краси, а також досліджує природу мистецтва та його роль у розвитку суспільства; *філософія релігії*, що осмислює релігійну картину світу, досліджує причини історичного походження релігії, її конфесійну багатоманітність тощо; *філософія права*, яка досліджує основні правові норми, людську потребу в правовій діяльності; *історія філософії*, що вивчає виникнення й розвиток філософської думки й перспективи її розвитку.

Отже, в історії суспільства виокремлюють три основні різновиди світогляду: міфологія, релігія, філософія. Філософія з погляду відношення «людина—світ» є системою щонайбільш узагальне-

них теоретичних поглядів на світ, місце людини у ньому, а також дослідження різноманітних форм взаємовідносин людини й світу. Головними функціями філософії є світоглядна, методологічна, гносеологічна (розумово-теоретична), аксіологічна, критична, виховна (гуманітарна), прогностична. Структура філософського знання віддзеркалює основні сфери реальності й формує головні філософські дисципліни, що визначають її систему: онтологія, гносеологія, антропологія, соціальна філософія. Мета філософії — надання можливості людині осмислити саму себе, навколишній світ, суспільну практику, джерела суспільного розвитку, майбутнє; позитивно переживати «перманентну» кризу особи та суспільства.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть історичні різновиди світогляду.
2. Що таке філософія? Розкрийте її предмет і функції.
3. Основне питання філософії.
4. Як співвідносяться філософія та релігія, філософія та наука?
5. Коротко схарактеризуйте систему філософії.
6. У чому полягає мета філософії?

Філософський словник до теми: філософія, світогляд, релігія, міфологія, міф, методологія, метод, картина світу.

Присухін С. І.

ТЕМА 2

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ: ІНДІЯ, КИТАЙ (2 год.)

План лекції

1. Історія філософії.
2. Філософія Стародавньої Індії.
3. Філософія Стародавнього Китаю.

Конспективний виклад теми

1 Історія філософії

Становлення філософського знання відбувалося впродовж більш як двохтисячолітньої історії людства — з IX—VI ст. до н. е.

до ХХ ст. н. е., починаючи від міфологічної свідомості й релігії до утвердження філософського світогляду як раціонального осягнення світу. Процес історичного розвитку філософії, діалог філософських систем та історію суб'єктів філософського мислення вивчає історія філософії.

Історія філософії є прикладом розвитку філософських знань на основі адекватного віддзеркалення проблем сучасної цивілізації через процес рефлексивності, критичного переосмислення своїх попередніх положень, самовдосконалення власних методів і теоретичного аналізу. На практиці це означає, що будь-який філософ, маючи право на оригінальність, завжди говорить від імені всіх попередніх мислителів (філософії загалом). Історичний досвід розвитку філософії свідчить про те, що головною її цінністю стає *плюралістичний метод* інтерпретації історико-філософських знань. Згідно з цим методом жоден окремих погляд філософа не є істинним для всіх часів, а тому всі окремі філософські позиції мають право на існування в межах певних логічних кордонів (які вміщують частину абсолютної істини), що робить їх значущими й необхідними.

Завдяки історії філософії людство може доповнити власне знання про себе, мету свого існування — *щастя*, шляхи його досягнення, реінтерпретуючи вже відкриті раніше філософські істини. Тому історія філософії стає не просто механічною частиною філософії, а її основою, сутністю, самосвідомістю.

Філософія Стародавньої Індії

Філософська думка зародилася в епоху формування перших класових суспільств і раних держав. Це був час, коли відходила в минуле міфологічна культура, на ґрунті якої виникли перші релігійно-філософські системи, що згодом стали справжньою філософією. У II—I тис. до н. е. цей процес охопив територію Стародавньої Індії, де й з'явилися перші філософські традиції та школи. Підтвердження цього знаходимо у ранньому релігійно-літературному тексті (геніальній пам'ятці давньоіндійської духовної культури) — «Ведах» (приблизно 1500 р. до н. е.). У них у міфологічній та релігійній формі сконцентровано всі існуючі на той час знання, що характерні для цього періоду історії Індії, а також викладено практичні рекомендації для жерців щодо правильного виконання релігійних обрядів тощо. «Веди» складаються з чотирьох розділів: *Рігведа*; *Самаведа*; *Яджурведа*; *Атхарваведа*.

До «Вед» також належать тексти, які їх інтепретують (тлумачать), наприклад, *Брахмани*, у яких пояснюються мета й послідовність жертвоприношень, а також правильність їх виконання. До такої літератури належала й інша частина Вед — *Упанішади*, в яких, власне, й містяться засадові ідеї давньоіндійської філософії, що згодом розроблялися філософськими школами або окремими філософськими течіями (*даршанами*). До таких ідей належали вчення про карму, про реінкарнацію душі, сансару, тотожність атмана й брахмана тощо.

Загалом релігійно-філософські ідеї Стародавньої Індії мали песимістичний характер. Перші давньоіндійські мислителі вважали, що зло є домінуючим атрибутом людського існування в матеріальному світі. Людина усвідомлює своє страждання, а тому перебуває в постійному пошуку шляхів його уникнення або подолання. *Головною причиною страждання вважалася залежність людини від впливу на неї Всесвітнього закону (карми).*

Поняття «карми» стає одним з найважливіших у давньоіндійській філософії. Воно віддзеркалює ідею про те, що *результати повсякденної діяльності й учинків людини впливають на майбутню форму її переродження.* При цьому вважалось, що карма не обмежує можливості індивідуального волевиявлення людини. *Карма визначає долю людини, але це не є чимось абсолютним, бо, змінюючи обставини свого життя й свого місця в ньому, людина може вплинути й на свою карму.* Таким чином, сенсом людського існування стає прагнення управляти своєю кармою, аби подолати зло, яке домінує в реальному житті та є небезпечним для майбутнього. *Кожну мить свого життя людина має використовувати для керування своєю кармою, щоб забезпечити собі щасливе майбутнє.*

Розмірковуючи над причинами існування зла в світі, давньоіндійські філософи доходили висновку: *головна причина зла — це незнання істини про справжні причинно-наслідкові зв'язки, що існують у житті людини та Всесвіті.* Звільнення від зла й страждань можливі лише через пізнання істини та адекватних їй правил поведінки. Ці істини людина отримує як одкровення, яке приходить до неї за певних умов особистого життя (використання правил самоконтролю, дисципліни, аскетичних цінностей, які допомагають якісно змінити стан своєї душі, психіки й досягти стану просвітленості, *отримати остаточну мудрість про світ, істину — мокшу*).

Істина (самоконтроль) необхідна для того, щоб звільнити людину від матеріальних «кайданів» світу (людських бажань, чуттєвих потреб тощо), які є безпосередньою причиною існування зла

(страждань). Матеріальний світ не дає душі можливості поєднатися з вічним абсолютот (Брахмою), який перебуває в стані вічного незмінного спокою, щастя й блаженства (який у буддизмі отримав назву «нірвана»).

Вищі істини орієнтують людину на те, що «нижчі» потреби людського життя (в їх матеріальній формі) мають підкорятися вищим. На практиці це означає, що в повсякденному житті людина має прагнути жити життям і цінностями аскета, щоб приборкати свої природні потреби й бажання. На цих ідеях побудовано етику діяльності й поведінки в давньоіндійському суспільстві.

Історико-філософська традиція виокремлює чотири етапи розвитку давньоіндійської філософії. Назвемо їх. 1. *Ведичний період* (1500—600 рр. до н. е.), який збігається в часі з розселенням арійців і поширенням їхньої духовної культури, виникненням ведичної релігії, брахманізму й формуванням Вед. 2) *Епічний етап* (VI—II ст. до н. е.) — це період від ранніх Упанішад до даршанів (систем філософії). Найвідомішими першоджерелами були епоси «Махабхарата» і «Рамаєна». У цей час виникають буддизм, джайнізм, чарвака-локаята й класичні філософські школи — санкх'я, йога, вайшешика, ньая, міманса, веданта. 3. *Ера сутр* (II ст. до н. е. — VII ст. н. е.), що містить у собі скорочені та узагальнені філософські системи. Вона завершує період давньоіндійської філософії. 4. *Схоластичний період* (II ст. н. е.) між ним і попереднім періодом немає чіткого розмежування.

За принципом ставлення до Вед давньоіндійські філософські системи умовно поділяють на ортодоксальні (астика), які визнавали авторитет Вед як результат одкровення, та неортодоксальні (настика), які офіційно не визнавали їх авторитету, але також спиралися на них і логічно виходили з них. До ортодоксальних належать санкх'я, йога, ньая, вайшешика, міманса, веданта. Неортодоксальні — джайнізм, чарвака-локаята, буддизм.

Найвідомішою серед релігійно-філософських систем Стародавньої Індії, безперечно, є буддизм. *Буддизм* як релігійно-філософська система виник у VI—V ст. до н. е. У ньому виокремлюють три площини: *релігійне вчення (феномен атеїстичної релігії без Бога), культову психотехнічну практику та оригінальний філософський дискурс.*

Відомо, що засновником буддизму була реальна історична постать — Сіддхартха Гаутама (567—483 рр. до н. е.). Згідно з його вченням усе в світі є плінним, нестійким (немає жодної стійкої субстанції), а тому в світі панують зло й страждання. У світі існує причинно-наслідковий зв'язок, що детермінує форму існування

душі після смерті людини (визначається законом карми). Доброчинність (спосіб життя) веде до очищення людини від зла й страждань і, зрештою, приводить до великого звільнення від матеріальної залежності (нірвани). Нірвана гарантує кінець подальших перероджень і страждань у матеріальному світі.

До головних релігійно-філософських ідей Будди належать такі: *життя є страждання; причину страждання закладено в самому народженні людини в матеріальному тілі, а отже, у її прив'язаності до всього матеріального; для того, щоб уникнути людських страждань, необхідно подолати людські бажання; є спосіб звільнення, який дає змогу подолати страждання в матеріальному світі, він складається з восьми сходинок: правильна позиція, правильна мова, правильна думка, правильний спосіб життя, правильна діяльність, правильне вміння, правильна увага й правильна концентрація думки.*

Долаючи сходинки «восьмикладового шляху», адепт буддизму просувався від незнання до знання й, зрештою, отримував істину просвітленого розуму, яку називають станом *нірвани* — Великого звільнення. У результаті всі переродження мають бути закінчені, а разом з ними — зникне саме страждання. Досягнення стану *нірвани* можливе лише за умови *праведного життя, що передбачає п'ять заповідей-орієнтирів: не вбий, не вкради, не бреши, будь цнотливим, не вживай наркотичних речовин та алкогольних напоїв.* Головним моральним ідеалом у буддизмі є любов до всього живого й збереження життя будь-якій істоті (*ахімса*).

Будда говорив, що звільнення від матеріальних пут світу може отримати будь-яка людина, незалежно від того, до якої касти вона належить. Він обстоював терпимість, ненасильство, всепрощення й стриманість у повсякденному житті. Особливо він наполягав на необхідності уникати *десяти кайданів, які заважають досягненню нірвани: ілюзії людини, сумніви, марновірство, тілесні бажання, ненависть, прив'язаність до землі, прагнення насолоди, гордовитість, самовдоволення, невігластво.* Будда вчив, що досягненню *нірвани перешкоджає не слово й навіть не тілесний вчинок, а думка.*

Будда проповідував своє вчення впродовж сорока років. Після смерті Будди (*парінірвани*) його вчення передавали усно, письмово воно було зафіксоване лише у 80 р. до н. е. на Цейлоні. Головним джерелом раннього буддизму є «*Трипітака*» («*три кошики*»), або «*Палійський канон*» (III ст. до н. е.).

Отже, реінтерпретація буддистської істини про вічну зміну буття людини давала підстави зробити філософські узагальнення

про те, що *все в світі змінюється, у ньому немає нічого постійного, усе перебуває в безперервному становленні й зникненні. Усі предмети довоколишнього світу взаємопов'язані й взаємозалежні. Ніщо не існує саме по собі. Немає ніякої надсубстанції, тому немає ніякого Бога. Одне життя за законами карми породжує інше життя, цей процес не має ні кінця, ні краю.*

Філософія Стародавнього Китаю

У III—II тис. до н. е. в басейні річок Хуанхе та Янци сформувалися великі рабовласницькі держави з цікавою та своєрідною культурою, яка віддзеркалювала драматичний і суперечливий шлях розвитку народів Стародавнього Китаю. *Філософські погляди давніх китайців зароджувалися й розвивалися у процесі критичного переосмислення власної міфологічної культури.*

Очоловав пантеон богів давньокитайської міфології Шан-ді — першопредок і покровитель китайської імперії. Шан-ді уособлював сили верховного божества — *бога Неба, був творцем і керівником Всесвіту*, а його представником на землі вважали імператора, який мав титул Сина Неба. *Особливістю китайської міфології був культ предків, який ґрунтувався на вірі в можливість духів померлих впливати на життя й долі жителів Піднебесся.* Звичайно, обов'язком жителів Стародавнього Китаю було постійне опікування цими духами (через жертвопринесення), аби гарантувати добро в житті й уникнути зла.

Характерним для китайської міфології було уявлення про навколишній світ як взаємодію двох суперечливих першопринципів — жіночого «їнь» і чоловічого «ян» — (букв. «темний», «світлий»). Вважалося, що взаємодія цих двох першопринципів породжує всю багатоманітність існування предметів та явищ оточуючого світу й Всесвіту загалом.

Міфологічна культура, а разом з нею й міфологічна форма мислення проіснувала до I тис. до н. е. Формування філософських ідей стало результатом їх критичного переосмислення в умовах адаптації до специфіки економічного, політичного й культурного життя Стародавнього Китаю. Звідси загальна особливість давньокитайської філософії — її *спрямованість на вирішення етико-правових проблем.*

Візитною карткою давньокитайської філософії стала тріада *«знання — дія — моральність»*. Традиційні проблеми філософії (дух і матерія, природа пізнання, космогонічні питання) у Давньому Китаї не мали самостійного значення. Вони набували актуально-

сті лише в зв'язку з аналізом головних етико-прагматичних проблем, які в той час ставали провідними й визначальними. *Філософська істина* — це найефективніший шлях до морального самовдосконалення. Найкращі знання — це знання про добродієвність великих людей (предків героїв), приклади їхньої героїчної поведінки, які необхідно відтворювати в суспільстві, родині й індивідуальній поведінці. Головною проблемою філософії ставала практика (мистецтво) управління країною та підлеглими. Усі інші філософські сентенції вважалися другорядними.

Загальну ідею тогочасного світосприйняття описували формулою: «гармонія неба, людини й землі», яку розкривали вчення про існування п'яти першопричин усіх речей, явищ і процесів у світі (води, вогню, дерева, повітря, землі); учення про поділ усіх предметів, явищ і процесів у світі на суперечливі сторони — інь і ян; учення про ефір (якість «ці»), який у результаті згущення створює важкі жіночі частинки, а випаровуючись — легкі чоловічі, взаємодія яких породжує п'ять згаданих вище першопричин, а потім і весь навколишній світ. Таким чином, китайська філософія через брак наукових знань пояснювала світ, використовуючи найвно-матеріалістичні ідеї, водночас нехтуючи нібито ненауковими загальнофілософськими проблемами.

Однією з найвідоміших філософських шкіл Стародавнього Китаю було конфуціанство.

Конфуціанство — філософське вчення давньокитайського мислителя VI ст. до н. е. Кун Цю [Кун Фу-цзи — «вельмишановний Вчитель Кун», Конфуцій (551—479 рр. до н. е.)], яке проіснувало понад дві тисячі років. Головний твір Конфуція отримав назву «Лунь юй» (у перекладі «Бесіди та висловлювання») та вміщував велику кількість філософських і релігійних настанов, які мали знати всі письменні жителі Стародавнього Китаю.

Центральною ідеєю конфуціанського вчення став пошук адекватних взаємовідносин між Богом Неба й правителем-імператором на землі — Ваном. Вважалося, що Бог Неба був невичерпним джерелом благодаті — магічної сили «де», завдяки якій правитель Ван (як син Бога Неба) міг управляти суспільством, гарантувати жителям Піднебесся захист від хаосу та щасливе життя. Конфуцій розвивав думку, що «де» (божа благодать) може бути реалізована в житті не лише правителем Китаю, а й більшістю активного населення. Кожна людина несе індивідуальну відповідальність за стан справ у Піднебессі. Якість «де», згідно з Конфуцієм, набуває рис релігійно-етичних принципів й означає гідність і добродієвність, які дарує людям Бог Неба.

Визнаючи першопричиною світу Бога Неба (що йде шляхом «дао»), людина повинна прямувати тим самим шляхом, зберігаючи й акумулюючи енергію «де». На відміну від вчення Лао-Цзи, який трактував «дао» як всесвітній закон, Конфуцій розглядав «дао» як закон діяльності окремої людини, відповідальної за свої вчинки й думки. Еталоном поведінки людини, яка йде шляхом «дао», згідно з Конфуцієм, є «благородний муж» (аристократ) з притаманними йому «шляхетними якостями» — «жень» (людяність), «і» (справедливість, обов'язок), «чжи» (знання), «лі» (ри-туал). Ці якості мають ґрунтуватися на принципі «сяо» (любви сина до своїх батьків).

Для засвоєння та реалізації в житті головного принципу «жень» людина повинна дотримуватися «лі» як *норми суспільної поведінки, традицій минулого й діяти згідно зі своїм соціальним статусом*. Конфуцій неодноразово повторював, що правитель має бути правителем, підлеглий — підлеглим, батько — батьком, а син — сином.

Інакше кажучи, у світі немає нічого нового, й людина лише продовжує розпочату раніше справу (батько починає, а син іде його шляхом). Отже, у соціальних відносинах люди повинні повновлювати в собі почуття синівської вдячності до батька (керівника), який є гарантом безконфліктного існування людей на землі. Принцип синівської вдячності, поваги до старших підноситься до рівня державної моралі з метою уникнення конфліктів і насильства у відносинах людина — держава.

З плином часу конфуціанство було трансформоване в релігійний комплекс. Особа Конфуція набула статусу божества, якого послідовники конфуціанства вшановували в кожній родині. Оскільки основним змістом культу конфуціанства (як релігії) був культ предків, то головним об'єктом такого поклоніння став, власне, Конфуцій.

Поряд з конфуціанством не менш значущим релігійно-філософським ученням Стародавнього Китаю був *даосизм*. Засновником даосизму вважають давньокитайського мислителя Лао-цзи (VI—V ст. до н. е.). Згідно з легендою, Лао-цзи залишив рукопис обсягом у п'ять тисяч знаків, який згодом отримав назву «*Дао де цзин*» (у перекладі — «*Книга про Дао та шляхи його досягнення*»). У цьому рукописі автор коротко виклав свої філософські погляди про світ і те, як знайти шлях, яким мають рухатися людина, природа й космос.

В основу своїх філософських роздумів Лао-цзи поклав три головні поняття: «дао», «де» та «у-вей».

«Дао» було відоме в китайській філософії задовго до Лао-цзи, він лише конкретизував його в своєму вченні. «Дао» — це шлях і

першопричина всіх речей, предметів навколишнього світу. Даоські мудреці, акцентуючи увагу на значенні «дао», говорили, що людина залежить від землі, земля — від неба (космосу), небо — від «дао», а «дао» — від самого себе. «Дао» неможливо визначити словесно, йому не можна дати конкретне ім'я, адже воно саме є першопричиною, яка дає ім'я всім предметам навколишнього світу. «Дао» присутнє в будь-якій точці матеріального світу, усе починається з Дао і повертається до нього, воно є головним законом буття, визначає його розвиток і зміну.

Другим поняттям даосизму є «де», що віддзеркалює творчі потенції «дао», можливість формувати предмети матеріального світу. У даоських філософських трактатах говориться про те, що «дао» породжує речі, а «де» їх формує й розвиває. Мудра людина має підкорятися закону «дао» шляхом звільнення від егоїзму й поєднання з природою («дао»). Орієнтація на поєднання з «дао» вказувала на важливу релігійно-філософську ідею даосизму: матеріальний світ був відносним, так само, як і життя та смерть на землі. А отже, можна було сподіватися на безсмертя.

Третім поняттям даосизму є «у-вей» (принцип недіяння). Він означає відмову від будь-якої діяльності, що може завдати шкоди природі та об'єктивним причинно-наслідковим зв'язкам у ній. Що менше змін викликає активність людини, то кращі умови створюються для існування й розвитку «дао». На практиці реалізацією принципу «у-вей» є діяльність, спрямована на щонайбільшу гармонію послідовника даосизму із соціальним і навколишнім світом.

Наприкінці I тис. до н. е. поняття «дао», «де» та «у-вей» отримали релігійно-містичну інтерпретацію, тобто стали сприйматись як релігійні догми, виконання яких повинно було дати реальне спасіння від страждання в матеріальному світі й допомагати людині досягти абсолютної гармонії з оточуючим її світом, тобто отримати абсолютне щастя. Загалом самого Лао-цзи обожнювали, з його вченням пов'язували складну ієрархію богів і демонів, розробляли містичну модель подолання суперечностей матеріального світу з метою отримання безсмертя.

На чолі пантеону даоських богів стояла трійця: Шан Ді (яшмовий володар), Дао-Цзи й творець світу Пань-Гу. Даоським культом керували жерці та ченці. Остаточо даосизм як релігія сформувався в V ст. н. е., коли в ньому виникло безліч сект, течій, учень аскетів тощо. Головними генераторами релігійно-філософських інтерпретацій були даоські вчителі мудрості. Вони пропонували своїм послідовникам оптимальні моделі досягнення

внутрішнього щастя, поєднання з потоком надсвідомого «дао» й досягнення особистого безсмертя.

Релігійно-філософська традиція даосизму надає ключового значення ідеям безсмертя. Розроблялися теоретичні аргументи на користь можливості подолання смерті. Даоські мудреці говорили про те, що кожна людина після народження отримує певну кількість енергії, яку вона з необхідністю витрачає впродовж життя. Втрачену енергію можна поповнити з природи, повітря, їжі тощо за допомогою спеціальних даоських методик й отримати її навіть з надлишком, що надасть її власнику надприродних властивостей, зокрема й безсмертя.

Існували й інші даоські пояснення способів і необхідності збереження життєвої енергії людини. Вважалося, що людина має вести такий спосіб життя, який щонайбільше сприяє збереженню енергії, утриманню її в тілі (завдяки реалізації принципу «у-вей»). Енергія тісно пов'язана з духовністю, тому коли вона стане домінуючим елементом душі й тіла, останнє стане безсмертним, остаточно об'єднається з душею, й вони разом здіймуться в небо. *Людина має дбати про чистоту тіла й душі. Наповнення енергією тіла є способом очищення душі й отримання абсолютного щастя під час єднання з небом.* Але реалізувати це могли лише спеціально підготовлені люди, насамперед ченці. Пересічні віруючі залишались учасниками кругообігу життя й смерті в матеріальному полі дії «дао». Конкретна практика даосизму, спрямована на отримання безсмертя, передбачала *три основні положення: керування тілом, керування диханням і керування серцем (спеціальна дієта, здоровий спосіб життя, уживання певних страв, дихальні вправи та психофізіологічні методи аутогенного тренування).*

Від свого виникнення в середині I тис. до н. е. як філософської системи й до перетворення на офіційний релігійний комплекс у даосизмі були як часи злетів, так і занепаду, переслідування з боку офіційної держави (чимало репресій послідовники даосизму зазнали в XX ст. з боку комуністичного керівництва Китаю).

Релігійно-філософська система даосизму стала спробою віддзеркалення людського буття в його об'єктивній єдності зі світом, намаганням знайти шлях конструктивного існування людини, гарантом якого повинна стати єдність духовності й природи. Цю єдність не можливо осягнути розумом, її можна зрозуміти лише за допомогою специфічно організованого чуттєвого досвіду та реалізації принципу невтручання в потік розвитку «дао».

Отже, у більшості філософських шкіл Стародавнього Китаю переважала етико-прагматична філософія, тісно пов'язана з

проблемами держави, суспільства й особи. Найвищим філософським знанням вважалося таке знання, яке сприяло моральному саморозвитку людини й знайшло своє віддзеркалення у триаді «знання — дія — моральність». Загальною ідеєю філософського світосприйняття була гармонія неба, людини й землі. Філософія Стародавнього Китаю стає загально-цивілізаційною цінністю з величезним потенціалом гуманізму.

Питання для самоконтролю

1. Дайте коротку характеристику даршанам Стародавньої Індії.
2. Проаналізуйте характерні особливості буддизму.
3. Дайте загальну характеристику філософії Стародавнього Китаю.
4. У чому виявляються особливості філософії Конфуція?
5. Розкрийте сутність релігійно-філософської системи даосизму.

Філософський словник до теми: карма, сансара, нірвана, атман, ахімса, брахма, брахман, будда, веди, дхарма, майя, манас, мокша, дао, де, жень, інь, ян, лі, сяо, цзин, у-вей, ці, шень.

Присухін С. І.

ТЕМА 3

ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНІХ ГРЕЦІЇ ТА РИМУ (2 год.)

План лекції

1. Досократівський період античної філософії.
2. Класичний сократівський період розвитку античної філософії.
3. Філософія еллістичного періоду.
4. Філософія римського періоду античної філософії.

Конспективний виклад теми

Досократівський період античної філософії

Розвиток філософії стародавніх греків і римлян датується величезним тривалим історичним проміжком часу — з VII ст. до н. е.

до VI ст. н. е. *Перший період розвитку античної філософії отримав назву досократівський*. Він розпочався в VII ст. до н. е. з вивчення проблем філософії природи (натурфілософія). Репрезентують його *ранні натурфілософи* Фалес, Анаксимандр, Анаксагор (Мілетська школа), Геракліт, Піфагор, Ксенофан, Парменід та ін. і *пізні*, які займалися пошуками першопричини світу на плуралістичних засадах. Натурфілософи критично переосмислювали міфологічно-релігійний світогляд, *аби отримати істинні знання й пояснити картину світу*.

Міфологічна свідомість (як передумова формування античної філософії) ставила й по-своєму вирішувала прості й украй необхідні для практики питання: як виникла Земля, як існує все живе й неживе на Землі та ін. *Міф став першою спробою раціонально пояснити картину світу, в якому живе людина. Завдяки міфам події повсякденного життя набували впорядкованого причинно-наслідкового зв'язку, суперечливі відносини людина — довколишній світ (природа) ставали безпечнішими й зрозумілішими*.

Античний світ вимагав нових форм світогляду, позбавлених впливу релігійно-міфологічних ідей. Людині був потрібен такий світогляд, який дав би їй змогу самостійно організовувати власне життя. *Античність відкрила й сформулювала важливий закон, що став основою нового рівня світогляду, який регулював відносини людини й природи, людини й людини, людини й суспільства (держави) — номос*. Номос як закон і цінність ставився вище за приватний інтерес особи й згодом перетворився на найпропагованішу правову ідею, обов'язкову для виконання в повсякденному житті всіма жителями полісу.

Пошук першопричини природи (як світу, що оточує людину разом із сукупністю всіх предметів) посів центральне місце в філософських роздумах натурфілософів. Тож не дивно, що перших філософів називали «фізиками» (від грец. «природа»), або «фізіологами» (Аристотель).

Прагнення пізнати природу, збагнути її причинно-наслідкові зв'язки привело до появи такого поняття, як «архе». Ідея про «архе» як першопричину природи свідчила про можливість її існування в самій природі, яка сприймалась як єдиний живий організм (*гілозоїзм*) з власною душею (*панпсихізм*). Ця ідея врешті-решт спричинила уособлення природи й бога (*пантеїзм*). Вивчення природи дало поштовх до розвитку понятійного апарату філософії, формулювання філософських проблем, започаткування перших філософських учень.

Найважливішим з-поміж них було *космогонічне вчення (про походження світу)*, яке згодом стало основою онтології (вчення

про буття) та етики. Космогонічне вчення пояснювало раціональну світобудову, розумну гармонію явищ і предметів оточуючого світу, необхідність організації гармонійної взаємодії між людьми.

Якісно новий крок у філософії зробив *Геракліт з Ефеса* (544—483 рр. до н. е.). Його називають *засновником першої форми філософської діалектики*. Він уважав, що світ перебуває в постійному розвитку й стані самознищення. Хрестоматійно відомими є його висловлювання: *«не можна двічі ввійти в одну й ту саму річку»* та *«все тече й ніщо не залишається незмінним»*. Світ, у якому живе людина, Геракліт сприймав як величезний потік (взаємний перехід) суперечливих якостей: *«холодне стає теплим, тепле — холодним, мокре — сухим, сухе — мокрим»*. Філософ дійшов такого висновку: *будь-який предмет чи явище світу мають свої внутрішні протилежні сторони* (життя й смерть, день і ніч тощо). Взаємоперехід протилежних якостей визначає розвиток світу. Геракліт уважав, що війна (ворожість) є виявом боротьби протилежностей і *«батьком»* усіх речей. За Гераклітом, *в основі причинно-наслідкових подій лежить Логос як закон, що визначає процес взаємопереходу протилежностей. Пізнання дії цього закону — головний показник мудрості людини й мета життя філософа.*

Народження та розвиток матеріалістичного пояснення картини світу пов'язані з іменами *Демокріта*, Левкіпа, Епікура. Першопричиною світу вони вважали *атом*. Згодом учення Демокріта стає підґрунтям розвитку матеріалістичного напрямку в філософії («лінія Демокріта»), на противагу ідеалістичному напрямку, послідовники якого першопричиною світу вважали ідею («лінія Платона»). Згідно з ученням Демокріта, весь матеріальний світ складається з атомів; вони є найдрібнішими частинками, «цеглинками» світу, вони неподільні й мають різні розміри і форми; між атомами існує простір, заповнений порожнечою. Атоми перебувають у постійному русі, вони летять у порожнечі з однаковою швидкістю (це означає, що випадковості немає, усі події життя проходять за необхідністю, яка визначає незмінну долю, фатум).

Людина сприймає зовнішній світ через образи («ідоли»), які виділяються предметами світу. Душа людини також складається з атомів (вогняної пневми), що виділяються зовні й викликають відчуття в інших людей. Демокріт пояснював розумову діяльність людини як матеріальний та атомарний процес. Філософ уважав, що головною метою життя людини є правильна організація існування душі, її гармонійний спокій, дотримання міри й обмеження в чуттєвих насолодах, орієнтація на духовні блага. Демокріт говорив, що дух людини повинен навчитися отримувати

насолоду від самого себе. Завдяки атомістичному вченню Демокріта стало можливим пояснити причини існування матеріального (живого) світу як безперервного процесу народження й смерті без апеляції до Бога та містики. Це була перша спроба наукового пояснення фактів у межах самої природи.

Парменід (540—470 рр. до н. е.) і Зенон з Елеї (бл. 490—430 рр. до н. е.) стали найвідомішими представниками елейської школи, що розвивалася поряд з натурфілософськими вченнями. Парменід уважав, що світ — це вічно існуюче й незмінне буття, яке має атрибути вічності (ніким не створене), незмінне, цілісне, непорушне тощо. Існування небуття відкидалося. Головний принцип, на який орієнтував філософ, — «буття є, а небуття немає». Це означає, що весь світ буття існує непорушно й незмінно (без будь-якого руху). Наявність руху в житті сприймалася ним як омана чуттєвого досвіду (ілюзорні уявлення людини). *Тому предметом істинного пізнання може стати лише одиничне незмінне буття.*

Зенон з Елеї вважав, що *поняття про рух є суперечливим, а отже, неістинним*. Йому належить ціла низка відомих апорій (доведень) проти істинності вчення про рух. Згідно з його поглядом, предмет, який рухається, нездатен рухатися взагалі. Наприклад, міркування про політ стріли, якщо його розбити на окремі складові, нашттовхує на думку про неможливість її руху. А якщо вважати час безкінечним, то як наслідок виникне парадокс відсутності руху взагалі.

Класичний сократівський період розвитку античної філософії

Разом зі зростанням могутності полісу (у середині V ст. до н. е.) починається розквіт давньогрецької філософії, який отримав назву *класичний сократівський період*. У цей час виникає гостра потреба в розвитку інтелектуального рівня особистості. Людей, які за гроші навчали різноманітним наукам, риторичі, логіці мислення, стали називати *софістами (учителями мудрості)*. Головним своїм завданням софісти вважали вміння зробити слабкого (зазвичай у суді) сильним і непереможним, що, зрештою, сприяло розвитку ідей *філософського релятивізму (принципу відносності людських знань)*. Основним прийомом софістичного ведення бесід (доведення власної правоти) було використання *софізмів*. Наприклад, відомий софізм — «рогатий»: «Те, що ти не загубив, — твоє? Якщо ти не загубив роги, то ти їх маєш».

Ядром софістичного мислення стала теза «homo mensura» («людина є мірою всіх речей»). З цього приводу Протагор говорив: «Людина є мірою всіх існуючих речей, що вони існують, а неіснуючих, — що вони не існують». Інакше кажучи, людина визначає буття, а все інше відкидається як непотрібне, усе буття не об'єктивне, а суб'єктивне й плинне як у просторі, так і в часі. Головним предметом філософського мислення софістів усупереч натурфілософській традиції стає людина, її діяльність, поведінка й мислення.

В історії світової філософії з ім'ям *Сократа (469—399 рр. до н. е.)* пов'язували поворот філософії до вивчення людини. Сократа вважали засновником автономної філософської етики. Він стверджував, що головним предметом філософії має стати людина як моральна істота. Основами свого філософствування він вважав принцип необхідності пізнання самого себе та пізнання на основі принципу «я знаю, що нічого не знаю». Сократ розробив власний метод пошуку істинного знання, який він назвав *майєвтикою (мистецтво народження істини)*. Мета майєвтики — через постановку питань сформулювати проблему («знання — незнання») й у такий спосіб стимулювати співбесідника на самостійний пошук її розв'язання (знаходження істини).

Головними темами філософських роздумів Сократа були: добро й зло, любов, щастя, людські чесноти. Філософ був прихильником *етичного реалізму, згідно з яким будь-яке знання є добро, а будь-яке зло — це вияв незнання*. Сократ став прикладом єдності своїх етичних поглядів і практичного життя. Він неодноразово зазначав, що йому допомагає в цьому внутрішній голос «*даймон*», який керував його вчинками та слугував йому орієнтиром для реалізації в житті Божого провидіння.

Видатним учнем Сократа був *Платон (428/427—347 рр. до н. е.)* — засновник ідеалістичного напрямку філософії. Поштовхом до активної філософської діяльності була страта Сократа афінською аристократією в 399 р. до н. е. *Платон намагався дати відповідь на питання про можливість створення ідеальної держави на основі принципів добра й справедливості. Філософський пошук Платона одночасно містив теорію ідей, теорію безсмертя, теорію пізнання, а також учення про ідеальну державу.*

Він став одним з перших філософів античного світу, який залишив по собі низку документальних філософських творів: понад 30 діалогів, окремі листи, епіграми. Йому належать такі твори, як «Апологія Сократа», «Федон», «Бенкет», «Федр», «Теетет», «Парменід», «Софіст», «Політик», «Філеб», «Тімей», «Критій», «Дер-

жава», «Закони». Більшість творів написана у формі діалогів. Головні положення ідеалістичного вчення Платона знаходимо у таких тезах: *першоосновою світу є особливий світ, який існує незалежно від людини. Це світ ейдосів (образів, предметів матеріального світу). Кожний предмет має свою ідею (еталон) згідно з якою він матеріалізується та існує в реальному світі.*

Платон уважав, що між матеріальним предметним світом і світом еталонних образів-ейдосів існує чимала різниця: предмети матеріального світу є несталими, кінчними й невічними, і, навпаки, предмети світу ейдосів — вічні, нескінченні. Нестабільний матеріальний світ має можливість існувати й відновлюватися лише завдяки вічним ідеям. *Таким чином, ідея стає першопричиною й водночас метою, якої намагається досягти весь матеріальний світ, зокрема й усе живе на землі.*

Матеріальний та ідеальний світ перебувають в певній суперечливій взаємодії, яку віддзеркалює активна позиція ідеї добра. Платон виокремлював *ідею добра як головну й найвпливовішу в загальній піраміді ідей, вона існує незалежно від людини та визначається як справжнє буття.* Не менш важливою стає ідея справедливості.

У той час як ідеї протистоять предметам матеріального світу, так само як порядок — хаосу, добро — злу, між душею людини та ідеями немає гострого конфлікту, понад те, *душа та ідеї тісно взаємозв'язані.* Платон вірив у спорідненість душі людини та ідеального світу, що дає змогу душі переселятись у світ ідей. Ці погляди започаткували його теорію пізнання (гносеологію). Сутністю процесу пізнання Платон уважав *анамнесіс* (пригадування). Він стверджував, що душа людини згадує знання, які вона отримала в світі ідей (ейдосів) ще до того, як потрапила в нове тіло.

Оскільки матеріальний світ є віддзеркаленням світу ідей, то предметом пізнання мають стати насамперед чисті ідеї, які не можна збагнути за допомогою чуттєвого пізнання. Платон уважав, що такий тип пізнання дає лише *недостовірне знання — «доксу».* *Чисті ідеї можна осягнути лише розумом, завдяки вищій духовній діяльності (ідеалістичному пізнанню).* *Вищою духовною діяльністю можуть займатися лише підготовлені люди — високоосвічені інтелектуали, філософи, які завдяки розуму мають можливість побачити й усвідомити чисті ідеї.*

Надзвичайно цікавими були роздуми Платона з приводу можливості побудови ідеальної держави на засадах справедливості. Згідно з розробленим Платоном планом, в ідеальній державі (полісі) мають жити три головні суспільні прошарки: правителі; вої-

ни; робітники (селяни, ремісники, торгівці). Кожен представник цих прошарків повинен якомога старанніше виконувати свої обов'язки, поєднуючи в собі такі якості, як мудрість (для правителів), мужність (для воїнів) і послух (для робітників). Це дасть можливість уникнути користолюбства й несправедливості. Твердження про необхідність жити заради спільного добра наштовхнуло Платона на ідею знищення родинно-шлюбних стосунків, усупільнення всіх жінок і дітей. Так, у роботі «Закони» Платон запропонував ідею створення казарменної держави на основі жорстокого тоталітарного контролю, де вся влада зосереджувалася б у руках мудрих правителів, які за допомогою «діалектики ідей» та методів насильства робили б людину щасливою.

Отже, філософія Платона започаткувала ідеалізм як найвпливовіший філософський напрям, що згодом отримав назву «лінія Платона» (як позиція, протилежна матеріалістичній філософії). Уперше у філософських дослідженнях, окрім проблем природи (фізики), центральними стали проблеми людини, суспільства, держави. У філософії Платона було закладено основи філософського мислення, виокремлено перші філософські категорії (буття, становлення, вічне, тимчасове, ділиме, неподільне тощо). У створеній ним філософській школі — Академії — навчався його геніальний послідовник — Арістотель. Учення Платона позначилося на формуванні догматів християнського віровчення. Філософія об'єктивного ідеалізму стала практичною філософією, адже вона з позицій світу ідей (справді істинного) критично переосмислювала матеріальний світ.

Арістотель (384—322 рр. до н. е.) був учнем Платона, засновником Афінської школи Лікею. Творчість Арістотеля була енциклопедично багатогранною. У колі його інтересів були як природничі науки, так і поезія, його вважають засновником логіки та психології. Але, безперечно, найбільше Арістотеля цікавила філософія, яка після його смерті отримала назву «метафізика» як система світоглядних знань про причинно-наслідкові зв'язки у світі. До найвідоміших філософських праць Арістотеля належать «Органон» (збірка, в якій поєднані 6 трактатів з логіки), «Фізика», «Механіка», «Метафізика», «Про походження тварин», «Нікомахова етика», «Риторика», «Політика», «Політій», «Афінська політія» та «Поетика».

За Арістотелем, філософія поділяється на такі частини: *теоретичну*, що вивчає проблеми буття, різноманітні його сфери, походження всього сущого, причини різноманітних явищ («первинна філософія»); *практичну*, що вивчає діяльність людини та

складові частини держави; *поетичну, а також умовно виокремлену частину філософії — логіку.*

Найважливішою частиною теоретичної філософії стала *критика ідеалістичного вчення Платона про ідеї як першооснову та істинне буття.* Головною помилкою Платона Арістотель вважав відрив світу ідей від реального світу без будь-яких зв'язків з оточуючою дійсністю. Арістотель говорив, що немає чистих ідей, не пов'язаних з навколишньою дійсністю, насправді існують лише одиничні й конкретні предмети матеріального світу, які називаються *індивідууми* (існує лише конкретний стіл, а не ідея стола).

Індивідууми є первинною сутністю, а різновид індивідуума (стола взагалі) — вторинною. Позаяк буття не є «чистою ідеєю» («ейдосом»), а лише її матеріальним віддзеркаленням, постає питання: що таке буття? Арістотель вважав, що *буття — це сутність (субстанція), що має властивості кількості, якості, місця, часу, відношення, положення, стану, дії, страждання. Людина може сприймати лише властивості буття, але не його сутність.*

Арістотель зазначав, що лише через висловлювання про буття за допомогою категорій можна відповісти на питання: що таке буття? Головною категорією (найвищим рівнем віддзеркалення та узагальнення навколишньої дійсності, без якого неможливе саме буття) стає категорія сутності. Сутністю предметів матеріального світу є їх форма, без форми немає предмета.

Розмірковуючи над проблемою матерії, Арістотель *визначав її як потенцію, обмежену формою, наприклад, мідна куля — це мідь, обмежена формою кулі. Матерію створює Бог як безформену речовину, з якої виникає й складається предмет, вона є пасивною й не здатна саморозвиватися. Матерія є потенціал предмета (можливість предмета бути предметом).*

Зміна якості (матерії або форми) призводить до зміни сутності самого предмета. Реальний світ — це послідовність переходу від однієї форми матерії до іншої, тому причинно-наслідкові зв'язки в матеріальному світі — це реалізація потенції (пасивної матерії) рухатися завдяки активній формі. *Вищою формою, до якої рухається все суще, є Бог як абсолютне буття поза межами матеріального світу.*

Не менш оригінальним є вчення Арістотеля про душу. Він уважав, що душа є носієм свідомості людини й водночас вона керує людським організмом. Душа має три рівні: 1) *рослинна душа*, що відповідає за реалізацію природних потреб розвитку й розмноження живого організму; 2) *тваринна душа*, що відповідає за харчування, ріст, розмноження, але, крім цього, має функції відчуття й бажання; 3) *розумна людська душа* охоплює всі перелічені функції й допов-

нюється розумом і мисленням. Власне, ця функція виокремлює людину з довоколишнього світу. Таким чином, душу має тільки природне тіло: рослина, тварина, людина. *Душа є формою живого природного тіла. Саме вона надає життю змісту й сенсу.*

Арістотель матеріалістично пояснював сутність існування людини. Він уважав, що людина — найвищий представник високоорганізованих тварин, але відрізняється від них наявністю розуму й мислення. Людина, згідно з його вченням, має вроджену потребу жити із собі подібними (потребу в колективі). Саме це зумовило виникнення суспільства. Суспільство у філософії Арістотеля — це великий колектив людей, які проживають на одній території та об'єднані мовою, родинними й культурними зв'язками, займаються виробництвом і розподілом матеріальних благ. *Головним механізмом управління суспільством стає держава.*

Учення про державу у філософії Арістотеля було одним з головних. Мислитель стверджував, що *людина є політична тварина, наділена інтелектуальними можливостями.* Вона створює механізм захисту від ворогів, підтримує внутрішній порядок, розвиває економіку тощо. Основою держави є приватна власність, яка відповідає сутності людини, її біологічному егоїзму, що стає основою необхідності захисту приватного інтересу. Будь-яка державна влада захищає приватний інтерес і дає підстави для корисного використання цієї влади окремими людьми, незважаючи на те, що влада має захищати інтереси всіх.

Арістотель виділяв *шість типів держави: монархію, тиранію, аристократію, крайню олігархію, охлократію (владу маси, крайня демократія) й політію — єдність олігархії та демократії.* Оцінюючи ці типи держав, учений виокремив «погані» форми державного устрою (тиранію, крайню олігархію та охлократію) та «хороші» (монархію, аристократію та політію). *За Арістотелем, саме політія є ідеалом державності.*

Отже, Арістотель дав матеріалістичне трактування походження світу й людини, він виділив засадові філософські категорії, за допомогою яких дав визначення буття матерії; виокремив шість типів держави, зокрема й ідеал держави — політію; вніс істотний вклад у розвиток логіки — дав поняття дедуктивного методу, обґрунтував систему силогізмів.

Філософія елліністичного періоду

Елліністична філософія (кінець IV — початок II ст. до н. е.) — це сукупність філософських учень, що віддзеркалили

кризу полісу, яка детермінувала зміну парадигми філософського мислення. Навзамін полісній моралі (пошукам правди й справедливості) приходять пошуки шляхів порятунку від драматизму суспільного життя й прагнення уникнути випадковості в житті людей. Цей період репрезентували такі філософські школи, як *епікуреїзм*, *скептицизм*, *стоїцизм* і *неоплатонізм*, що пропонували свої оригінальні ідеї, спрямовані на досягнення особистого щастя.

Найвпливовішим філософським вченням елліністичного періоду став епікуреїзм. Його засновником був *Епікур* (бл. 342—270 рр. до н. е.). У 306 р. до н. е. він організував оригінальну школу під назвою «Сад Епікура» й був автором близько 300 праць, з яких до нашого часу дійшли лише три листи, а також чимало фрагментів, які містяться в роботах інших філософів античності: «Епікур вітає Піфосана», «Головні думки» (40 афоризмів), «Про природу» та ін.

Епікур намагався створити практичну філософію, яка мала на меті допомогти людині організувати повноцінне життя. В основу свого вчення він поклав фізику (атомістичну систему Демокріта) та логіку (каноніку). Атомістична система Демокріта у викладенні Епікура отримала певну реінтерпретацію, в якій філософ намагався розробити практичні рекомендації щодо звільнення людей від марновірства та страху перед смертю.

Учення Епікура про фізику, Космос розпочинається з думки про те, що у світі ніщо не з'являється з нічого й безслідно не зникає, постійно існує тільки Всесвіт. Таким чином, *Епікур одним з перших наблизився до формулювання закону збереження матерії.* Всесвіт є вічним і безкінечним разом із вічними атомами та пустотами. Світу чистих ідей немає, існує лише величезна кількість матеріальних світів у Всесвіті.

Епікур висунув *гіпотезу про криволінійність падіння атомів* (на відміну від версії Демокріта про прямолінійність їх руху), що пояснювала процес створення матеріального світу як результату зіткнення атомів у пустому просторі та обґрунтовувала можливість свободи волевиявлення людини незалежно від зовнішніх обставин.

У своїй каноніці (логіці) Епікур доходить висновків, що *навколишній світ можна пізнати за допомогою чуттєвого пізнання;* основним критерієм істинності знання про предмети, явища й процеси оточуючого світу є почуття задоволення від реалізації цього знання на практиці, й, навпаки, неістина (помилка) підтверджується почуттям незадоволення від неможливості використати це знання на практиці.

Метою практичної філософії Епікура була спроба ліквідувати залежність людини від обставин життя (або від Бога). Цій меті

слугувала *розробка атеїстичної концепції*. Епікур уважав, що своєю появою людина повинна завдячувати собі (своїм батькам), а не богам, якщо останні й існують як моральний ідеал, то вони аж ніяк не можуть втручатися в життя людини. *Доля людини залежить не від Бога, а від результатів її власної діяльності та поведінки.*

Душа людини є особливим різновидом матерії, що має атомарну будову, тому вона смертна, так само, як і тіло людини. Людина повинна прагнути до щастя в межах матеріального існування, а щастя Епікур визначав як найбільше задоволення від життя. *Щастя — це насамперед відсутність страждання, наявність здоров'я та можливість займатися улюбленою справою.*

Нормами життя людини мають стати розумне обмеження бажань і потреб, незворушність і безтурботність, індивідуальна мудрість. За допомогою сили духу з усмішкою на вустах мудра людина долає проблеми оточуючого її світу. Епікуреїці не вірили в жодні суспільні добродії. *Головною цінністю особистої поведінки вони вважали можливість досягнути стану атараксії (душевного спокою, самоізоляції від суспільства та реалізації епікурейського девізу «жити непомітно»).*

У IV ст. до н. е. на основі вчення Піррона з Еліди (365—275 рр. до н. е.) виник філософський напрям, що заперечував можливість пізнання світу — *скептицизм*. Елементи скептицизму незрідка зустрічались у Демокріта, Геракліта, а особливо в софістів Кіренської школи. *Головна теза, яку обстоював скептицизм: людина може говорити лише про власні почуття, а не про причини, що їх породжують.* Найбільш концептуально це вчення було викладено римським філософом Секстом Емпіриком (бл. 200—275 рр. н. е.).

Емпірик, зокрема, говорив про те, що відчуття людини є джерелом усіх упереджень і хибних думок у процесі пізнання. Драматичні переживання з приводу неможливості отримати істинне знання призводять до того, що людина не може почуватися щасливою.

Скептицизм пропонує власну схему досягнення щасливого життя. Позаяк в основі нещастя лежить незнання, то людині слід уникати будь-яких невирішених проблем, які спричиняють страждання. Водночас необхідно утримуватися від будь-яких проблемних ситуацій у розумовій діяльності, судженнях та оцінках, що примушують людину хвилюватися й драматизувати життя. Утримання людини від вирішення внутрішніх і зовнішніх проблем, активної розумової діяльності, на думку скептиків, має привести до станів *анатії* (незворушності) й *атараксії* (безтур-

ботності) — двох найвищих цінностей скептицизму. Якщо людина не може уникнути проблем, розмірковує над їх подоланням, то варто скористатися найпростішим способом їх вирішення на основі традиції, закону тощо.

Загалом елліністичний скептицизм став підґрунтям, на якому згодом вирости суб'єктивний ідеалізм та агностицизм. Водночас у ньому було закладено ідеї атеїзму (скептичне ставлення до існування Бога) та антидогматизму.

У IV ст. до н. е. була започаткована дуже впливова філософська школа — *стоїцизм*. Її засновником вважають *Зенона з Кітіона* (336—264 рр. до н. е.), який відкрив власну школу й викладав у портику (від грец., лат. «галерея з колонами»), надміру прикрашеному живописом. Від назви цього портика (від грец. «барвистий портик») і пішла назва школи, яка проіснувала до кінця античного світу й отримала щонайбільший розвиток у філософії римського періоду.

Філософія римського періоду античної філософії

У римський період розвитку античної філософії (I ст. до н. е. — V ст. н. е.) склалися сприятливі умови для подальшого розвитку епікуреїзму, скептицизму та насамперед стоїцизму. Найвідомішими римськими філософами, які репрезентували філософську школу стоїцизму, стали *Сенека* (4 р. до н. е. — 65 р. н. е.), вільно-відпущений раб *Епіктет* (50 р. н. е. — 138 р. н. е.), *Марк Аврелій* (121—180 рр. н. е.). Власне, їхні філософські роздуми дають змогу найповніше досягнути особливості цієї філософської школи.

Зазвичай стоїцизм умовно поділяють на три частини: фізику (філософію природи), логіку та етику.

Фізика стоїків брала свій початок з космологічного вчення *Геракліта Ефеського*, який першопричиною (субстанцією світу) вважав вогонь. У стоїків різноманітність предметного світу зумовлена єдністю вогню з повітрям, водою й землею (що створюють форми вічної та незмінної субстанції). В основі Космосу також лежить вогонь (пневма), який є його душею, що разом з людиною формує цілісну систему вогняного організму, який живе за власним законом (логосом). Вивчаючи фізику, можна отримати відповідь на питання про місце людини в космічній системі.

Для стоїків Космос є колискою, в якій народжується життя на Землі. Космос є живим організмом, душа якого збігається з поняттям Бога. Розум Космосу (Логос) можна побачити в доцільних причинно-наслідкових зв'язках матеріального світу, існуванні

невблаганної долі (фатуму). Таким чином, життя людини наперед визначене космічною душею, уникнути цієї залежності людина фізично не в змозі. Ця ідея визначила головну стратегію й тактику етики стоїків — *через те, що зовнішні матеріальні цілі зазвичай недосяжні й нереальні, людина має орієнтуватися лише на підвладний їй внутрішній вибір (свободу волевиявлення)*. «Хто погоджується з долею, того вона веде, а хто не згоден з нею, того вона тягне» (Сенека), тому зовнішня свобода виявляється лише в єдності, співпраці з долею, яку неможливо змінити. *Це співпраця знаходить свій вияв в організації повсякденного життя згідно із законами природи й Логосу. Досягнення гармонії з природою (добродійного життя) веде до щастя (евдемонії)*.

Досягти щастя можна лише за умови, що душу людини ніхто й ніщо не тривожитиме, якщо немає надмірних бажань, які неможливо реалізувати. *Стоїчний ідеал щасливого життя людини — це апатія (свобода від афектів життя) та атараксія (життя людини поза впливом зовнішніх обставин)*. Якщо жити щасливо й добродійно згідно з власним волевиявленням неможливо, то цілком виправданим, як вважали стоїки, є самогубство.

У подальшому стоїцизм значно вплинув на формування християнського віровчення (розвиток християнської ідеї про свободу вибору особи та її індивідуальну відповідальність за цей вибір). *Етика стоїцизму стала навдивовижу актуальною в новий час, інтригуючи ідеєю внутрішньої свободи*.

Прикладом поєднання давньогрецької та давньоримської філософії, що зумовило створення нової світоглядної культури, є неоплатонізм. Із самісінького початку в його основу було покладено філософсько-містичне вчення (III—VI ст. н. е.), яке намагалося поєднати традиції давньогрецької філософії (учення Платона) з ідеями східних релігійно-філософських систем — подолання людською душею матеріальної залежності з метою поєднання, злиття з Абсолютом. Репрезентували цей філософський напрям *Аммоній Саккас* (бл. 175—242 рр.), *Плотін* (бл. 204—270 рр.), *Прокл* (410—485 рр.) та ін. *В основі їхнього вчення лежала діалектична триада — Єдине, Розум, Душа*.

Єдине шляхом еманациї (випромінювання) виділяє із себе Світовий Розум (нус — світ ідей), який творить Космічну Душу (псюхе), що відчуває світ через людину, а також інші демонічні та астральні істоти. Загалом Єдине, разом з Розумом і Космічною Душею створюють Космос, наповнений розумом і почуттями. Подальша еманация Розуму через Душу в матерію необхідна для того, щоб через матеріальний етап свого існування (процес само-

вдосконалення) Розум і Душа знову повернулись до Єдиного. Матеріальний світ у неоплатонізмі видається як щось ілюзорне, тимчасове, недосконале, гріховне.

Головним завданням людини неоплатонізм вважає необхідність подолання її тілесних потреб, особистих вад як елементів матеріального світу. Для цього людині необхідно реалізовувати в житті аскетичні норми поведінки, добродійність, займатися музикою, поезією з метою щонайшвидшого злиття з Єдиним.

Стану єднання з Єдиним (Богом) передують певні почуття людини: по-перше, потреба очищення від матеріальної форми існування, по-друге, почуття любові (Еросу) до Єдиного (найпрекраснішого та найкрасивішого). Єднанню з Єдиним сприяє заняття філософією, яка тренує розум і безпосередньо генерує екстатичний стан занурення в Єдине.

Природно, що неоплатонізм визнавав ідею переселення душ (метемпсихоза), заплановану Богом (Абсолютом, першопричиною) з метою звільнення душі від матеріальної залежності. Ці ідеї неоплатонізму неабияк вплинули на становлення християнського віровчення в Римській імперії. У XX—XXI ст. неоплатонізм став предметом спеціальних досліджень і нових реінтерпретацій.

Отже, у центрі уваги першого періоду античної філософії (досократівської філософії) були філософія природи, пошук першопричин і субстанції світу (Космосу). У класичний період починається вивчення людини (антропологічна філософія), подальшого розвитку набуває «лінія Демокріта» (матеріалізм), з'являється «лінія Платона» (ідеалізм), розвивається онтологія (учення про буття), теорія пізнання (гносеологія) на основі філософських категорій, які перетворюють філософію на наукове (в античному сенсі цього слова) знання. Елліністична філософія була репрезентована такими вченнями, як епікуреїзм, скептицизм, стоїцизм. У цей період меншою мірою розроблялися фундаментальні філософські проблеми (онтологія та гносеологія), на передній план вийшли проблеми етики, обґрунтування людського життя, індивідуального спасіння людини від драматизму життя, домінування випадковості в житті та досягнення особистого щастя. Домінуючим філософським напрямом римського періоду став ідеалізм, а головне — відбулося єднання філософії (насамперед неоплатонізму) та християнських ідей, що, зрештою, трансформувало античну філософію в середньовічну теологічну філософію.

Питання до самоперевірки

1. Чим відрізняється філософія від міфології?
2. Назвіть відомі вам давньогрецькі школи й напрями.
3. Яку головну філософську проблему вирішувала Мілетська школа?
4. У чому сутність діалектики Геракліта?
5. Що означає буття в філософії Парменіда?
6. Що таке апорії Зенона?
7. Хто такі софісти? Що характерно для їхніх поглядів?
8. Чому з іменем Сократа пов'язують поворотний пункт в античній філософії?
9. У чому сутність теорії ідей Платона?
10. У чому сутність учення Арістотеля?
11. Хто такі стоїки? У чому сутність їхнього етичного вчення?
12. Хто такі скептики? У чому сутність їхньої філософської концепції?
13. Яке місце посідала антична філософія в світовій філософській культурі?

Філософський словник до теми: апорії, архе, атом, гілозоїзм, даймон, діалектика, категорія, логос, ідея, матерія, метафізика, номос, пантеїзм, софізм, атараксія, апатія, евдемонія.

Присухін С. І.

ТЕМА 4

ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (2 год.)

План лекції

1. Релігійний характер середньовічної філософії.
2. Апологетика й патристика в умовах раннього Середньовіччя.
3. Схоластична філософія.

Конспективний виклад теми

Релігійний характер середньовічної філософії

Середньовічна філософія розвивалася впродовж чималого проміжку часу — з II по XVI ст., її головною особливістю став

міцний союз з теологією, визнання Бога як найвищої першопричини, а існування довоколишнього світу й людини — як результату його творіння. Центром духовної культури та освіти стає християнська церква. Природно, що філософія була засобом вирішення тих чи тих проблем церкви, раціональною дисципліною, конгломератом знань, які можуть привести до вищого рівня осягнення Божих істин.

Позаяк більшістю тогочасних філософів були представники духовенства, то філософія, вирішуючи свої власні філософські проблеми, об'єктивно отримувала певну корекцію з боку теологічних (богословських) знань. Крім того, на філософію впливали деякі особливості середньовічного світогляду, передусім *ретроспективність* і *традиціоналізм* (спрямованість у минуле — «що давніше, то правдивіше, істинніше»). Нові дані про картину світу (релігійні чи світські) видавалися за помилкові або неповні знання, що заважають отриманню істини. Лише одна Біблія визнавалася джерелом істинних знань, дарованих людству Богом. За цих умов філософи, як і теологи, повинні були лише розшифрувати й пояснювати догмати Святого Письма. Вважалося, що істини пізнаються лише за допомогою віри в Бога, а також екзегетики (тлумачення біблійного тексту без зміни його головного змісту й суті). Тому *головним предметом філософствування середньовічних мислителів були текст і слово біблійної мудрості.* Завдяки багатоаспектності Святого Письма стали можливими окремі філософські дискурси, що переходили межі релігійного канону й ставали основою отримання позарелігійного знання.

Головний метод філософствування ґрунтувався на беззаперечному авторитеті Біблії та необхідності її захисту від критики тих чи тих опонентів (ідеології язичників, іудейського світогляду й державної влади, що спиралася на міфологічні уявлення про дійсність). Анонімність філософа підкреслювала його смиренність перед Божою істиною. *Тогочасні релігійно-філософські сентенції відрізнялися надмірним дидактизмом, менторським тоном, повчальністю, психологічною самозаглибленістю.*

У розвитку релігійно-філософського знання середніх віків можна виокремити два головні етапи: *патристику й схоластику.* *Патристика із самого початку набула форми апологетики (II—III ст.), а згодом виокремилися два напрями — східний (грецький) і західний (латинський).* *Схоластика пройшла ранній (XI—XII ст.), зрілий (XII—XIII ст.) і пізній (XIII—XIV ст.) періоди свого розвитку.* У схоластиці також умовно виокремлюють *раціоналістичний та містичний напрями.*

Апологетика й патристика в умовах раннього Середньовіччя

Етап патристики (отців Церкви) в історії середньовічної філософії датується II—VIII ст., перший період етапу патристики є початком розвитку середньовічної філософії, він отримав назву «*апологетика*». *Апологетика* (кінець II—III ст.) за допомогою прийомів античної філософії та логічного доведення християнських істин захищає християнство з метою утвердження його в суспільстві. Своїм головним завданням апологети вважали доведення того, що *язичницьке віровчення не є істинним, антична філософія є суперечливою, найкращі античні філософи (Сократ, Платон, стоїки) передбачили ідеї християнства, а теологія, що доводить Божі істини, є єдино правильною порівняно з античною мудрістю.*

Найвідомішим представником латинської апологетики був *Квінт Септімії Флоренс Тертулліан* (бл. 160—220 рр.). Головними працями, що репрезентували його релігійно-філософські думки, були «Апологетик», «Про душу», «Проти Маркіона», «Про плоть Христа», «Про свідчення душі». У цих роботах він виступив як *засновник християнського вчення про розмежування віри й розуму, крім того, він зафіксував наявність різноманітних підходів в оцінюванні християнських догматів з боку римської та грецької церков.*

Релігійна віра в Тертулліана була антиподом розуму. Він уважав, що розум не має місця в доведенні істин християнського віровчення. Навіть використання методу екзегетики, на його думку, неправомірне, бо, зрештою, цей метод спричиняє ересь (відхилення від основ християнства, доведених церквою). Абсурдність (неймовірність) є основою віри в Бога, який з'являється людині найабсурднішим і найнезрозумілішим способом. Абсурд, говорив Тертулліан, це велика метафізична таємниця й найвищий сенс існування Бога. Хрестоматійно відомими стали роздуми Тертулліана про те, що «Син Божий був розіп'ятий — ми не соромимося цього, бо це соромно; і вмер Син Божий, — ми віримо в це, тому що це абсурдно; й будучи похований, він воскрес — це правильно, бо це неможливо». Цей парадокс, узятий з Нового Заповіту, з Послань апостола Павла, згодом став відомим афоризмом «Credo»: «Вірю, тому що абсурдно» (хоча автентичного вислову в текстах Тертулліана немає).

Крім ідеї «чистої віри», Тертулліан одним з перших обстоював принцип *триєдинства християнського Бога (трьох іпостасей*

Бога). Йому також належить авторство слова «особистість» (персона). Одним з перших він також висунув ідею непомильності церкви й з цієї позиції вів боротьбу з гностиками. Гностики вважали, що є Бог і гріховний світ, а між ними існують проміжні істоти — еони, до яких вони відносили й Ісуса Христа.

Більшість своїх теоретичних праць Тертулліан присвятив християнській етиці, в основі якої, на його думку, лежить свобода, свобода діяльності людини й необхідність подолання первородного гріха. Теолог уважав, що свобода вибору між добром і злом, яку мала людина, призвела до першородного гріха. Ідея необхідності керувати власною свободою вибору надалі стає основою створення правових відносин у суспільстві. Загалом учення Тертулліана стало підґрунтям розвитку західної патристики.

Основою концепцій і категоріального апарату патристики були критично переосмислені вчення античної філософії та насамперед погляди Платона, що знайшло своє віддзеркалення в східній патристиці (Василій Великий, Григорій Богослов, Григорій Ніський, Афанасій Александрійський, Іван Златоуст, Максим Сповідник, Іван Дамаскін). Зауважимо, що східна патристика органічно виходила з античної традиції, але здійснювала самостійний пошук духовних основ, аргументів нової християнської культури. Ця позиція визначила не лише головний вектор розвитку християнської Візантії, а й споріднених з нею (за духовною культурою) держав. Значну роль у систематизації елементів християнської духовної культури відіграла творчість Псевдо-Діонісія Ареопагіта (кінець V — початок VI ст.), який поєднував ідеї неоплатонізму та християнства.

Ареопагіт запропонував три можливі способи богопізнання: перший — шляхом послідовного перелічення якостей Бога (в його триєдинстві), другий — шляхом негативного перелічення предметів матеріального світу, які не є Богом (Бог не є тілом). Ареопагіт заявляв, що наші висловлювання про Бога (словесні характеристики) не є адекватними по суті, вони є тільки окремими словами-символами, що лише приблизно можуть описати його сутність. І, нарешті, третій шлях пізнання Бога — це містичне сходження людини до Бога (коли кінечне сягає безкінечного). Псевдо-Діонісій вважав, що Бог вміщує в собі архетипи, за якими існують усі матеріальні предмети оточуючого світу, а сам матеріальний світ є породженням божої волі й думки. Рівності між матеріальним світом і Богом немає, Бог завжди існує над світом, визначає його характеристики та є його найвищою сутністю (на противагу пантеїзму). Матеріальний світ є результа-

том божественної волі та мудрості, саме тому в ньому існує ієрархічний порядок усього суцього. Ця ідея стала визначальною в онтологічному вченні Псевдо-Діонісія Ареопагіта, згідно з якою світ людського життя прагне повернутися до Бога як до своєї першопричини (першопричини буття). Людська душа сумує за Богом, що й визначає її містичне бажання поновити єдність з Богом.

Засновником християнської культури Західної Європи загалом вважають одного з найгеніальніших мислителів свого часу Аврелія Августина (354—430 рр.) — християнського теолога, філософа, представника латинської патристики. У православ'ї Аврелій Августин визнаний блаженным, а в католицизмі — святим. Августин, використавши ідеї неоплатонізму, систематизував християнське вчення й став головним теоретиком патристики. Творами, що репрезентували його філософські сентенції, були «Сповідь», «Монологи», «Про християнське вчення», «Про Трійцю», «Безсмертя душі», «Про прекрасне і потрібне», «Проти академіків», «Про Град Божий» та ін.

Августин виступав як послідовний теїст, його філософія мала теоцентричний характер — Бог існує вічно, він є першопричиною, яка творить світ з нічого, керуючись власними ідеями, божою мудрістю; Бог є буття та найвища субстанція й нематеріальна форма тощо. Бог творить світ, процес його творення безперервний, Бог постійно підтримує розвиток світу, без цієї підтримки світ одразу повернувся б у небуття.

Ідея Бога є вічною, а сутність людини віддзеркалює потребу жити вічно, отже, вона постійно прагне до вічного Бога, щоб отримати вічне блаженство. Можливість єднання Бога й людини гарантує її богоподібність і насамперед любов і добро. Усе, що існує в світі, є «благо» (добро). Це «благо» — позитивна реальність, основою якої є Бог. Зло у світі є відсутність «блага» (добра). Зло відносне, добро (у думках Бога й у людині) — абсолютне. У такий спосіб Августин виправдовував Бога за існування зла у світі й покладав відповідальність за нього на людину, наділену власним волевиявленням.

Августин уважав, що взаємодія людини й Бога розпочинається з усвідомлення людиною своєї гріховності перед Богом. До гріхопадіння люди мали свободу волевиявлення, однак Адам та Єва неправильно її використали, чим осквернили весь навколишній світ, що призвело до самопожертви Ісуса Христа. Саме смерть Сина Божого мала подолати гріховність людей.

Розвиток суспільства (історії) Августин Блаженний розглядає в творі «Про Град Божий», у якому він репрезентував християн-

ське бачення світової історії, згідно з якою існує два види людської спільності — *Град Земний, де панує диявол, зло й гріхи* (до зла належить насильство, тому Августин закликає всіх боротися з проявом цієї диявольської спокуси, уникати її та засуджувати насильників. Насильством позначена також діяльність держави, яка, на думку теолога, є найбільшим насильником — «зграєю розбійників»), і *протилежний Граду Земному Град Небесний — християнська церква (Царство Боже на землі)*.

Земне царство рано чи пізно буде переможене Царством Божим. Звідси завдання церкви — боротися зі світом диявола задля перемоги Царства Божого. Усі королі й імператори мають підкоритися Церкві (безпосередньо Папі Римському). Царство Боже, на думку Августина, стане єдиною силою, яка зможе об'єднати розділений світ, гарантувати висхідний розвиток суспільства. Як бачимо, Августин уперше в європейській культурі зафіксував *модель морального прогресу, в основі якої лежав християнський оптимізм*.

Мета життя на землі — щастя людини, яке можна отримати завдяки релігійній вірі й християнському містичному самовдосконаленню (самозаглибленню). Віра, на думку Августина, повинна передувати раціональному розумінню світу, що знайшло своє віддзеркалення в його відомому вислові «*Credo ut intelligam*» — «Вірю, щоб розуміти».

Отже, Августин Блаженний став теоретиком християнського віровчення; головним предметом його релігійно-філософських роздумів була людина та її богоподібність. Філософ заснував християнську філософію історії, навів аргументи на користь домінування церкви над державою, розробив ідею соціального конформізму, пропагував ідею аскетичного способу життя задля отримання есхатологічної просвітленості та пізнання Божих істин, уперше в європейській культурі зафіксував модель морального прогресу, в основі якої лежав християнський оптимізм.

Підсумовуючи, зазначимо, що головними проблемами першого етапу розвитку середньовічної філософії — патристики — стали: проблема сутності Бога та його триєдинства (тринітарність); христологічна проблема (поєднання в особі Ісуса Христа характеристик Бога й людини); взаємовідносини релігійної віри та розуму, одкровення як способу отримання істини, критичне переосмислення античної філософії (язичників); розуміння історії як висхідного руху до найвищої кінцевої мети — Царства Небесного; антропологічні питання з огляду на Божу благодать і гріховну сутність людини (наслідки першородного гріха), відповідаль-

ність людини за свою діяльність і вчинки, свобода волі та можливість спасіння душі; походження зла в світі, виправдання Бога (теодіцея), зняття з нього відповідальності за зло і перекладання її на плечі недосконалої людини; методи очищення людини від гріха і отримання Царства Небесного.

Схоластична філософія

З Схоластика (XI—XIV ст.) продовжує вирішувати проблеми філософії патристики. Термін «схоластика» (від лат. *schola* — школа) означає шкільну, «навчальну» філософію, що викладалася в університетах і школах. Усіх, хто викладав релігійно-філософські дисципліни, стали називати схоластами («ученими-теоретиками»). Представниками схоластики були Боецій, Іоанн Еріугена, Ансельм Кентерберійський, Росцелін, П'єр Абеляр, Фома Аквінський, Бонавентура, Іоанн Дунс Скот, Вільям Оккам та інші, які, як і попередні філософи, розвивали теорію «гармонії» віри та розуму, теорію «двоїстої істини».

Однією з домінуючих проблем стає розуміння триєдинства Бога, і її пропонувалося вирішувати з позицій «номіналізму» або «реалізму». «Номіналізм» обстоював погляд, згідно з яким загальне (універсалії) існує лише в іменах або розумі як результат позначення одиничних предметів; універсалії є імена, що існують не до, а після предмета. Прихильником позиції «номіналізму» був *Росцелін з Комп'єна (1050—1122)*. Згідно з такою логікою виходило, що іпостасі в Божому триєдинстві важливіші, ніж сам Бог, а кожна особа триєдиного Бога може існувати самотійно. Церква не могла погодитися з такими еретичними думками й боролася з ними за допомогою філософського знання, протиставляючи «номіналізму» позицію «реалізму», відповідно до якої загальне (універсалії) існує реально як сутність у Божому розумі, тобто загальне існує до предмета. Прихильником такої позиції був *Ансельм Кентерберійський (1033—1109)*.

Схоластика доводила теологічну мудрість християнського віровчення не тільки за допомогою Божого одкровення, а й раціонального мислення й насамперед філософії. Антична філософія перестала бути ворогом християнської теології, а християнські філософи почали послуговуватись її категоріями. У цей час знизився вплив ідеалістичної філософії Платона й значно поширилися ідеї Арістотеля.

Найвидатнішим теологом і філософом, представником поміркованого реалізму, був *Фома Аквінський (1224—1274)*. Він отри-

мав титул «Ангелічний доктор» («*Doctor angelicus*»). У 1323 р. теолога було зачислено до лику святих, а у 1567 р. визнано офіційним Римом Учителем католицької церкви. Фома Аквінський став засновником особливої течії в схоластиці — томізму. Головними працями, які репрезентують його релігійно-філософські погляди, були «Сума теології» та «Сума проти язичників», або «Сума філософії». Крім цих доробок, Фома Аквінський написав чимало коментарів до біблійних текстів, творів Арістотеля та ін.

Аналізуючи вчення попередніх схоластів, Аквінський чітко розмежував предметні межі філософії та теології. Він уважав, що *предметом філософії є «істини розуму», а предметом теології — «істини одкровення»*. Останні стоять над людським розумом, але це не означає, що вони суперечать йому. Релігійну істину доповнює філософія, адже божі істини й наукові знання спрямовані на розв'язання головного завдання — пізнання Бога. *Прикладом взаємодії релігії та філософії може бути доведення існування Бога*. Філософія може довести існування Бога тоді, коли це не є очевидним, тому людина для свого спасіння має обрати ті основи (пояснення) релігійної віри, які для неї зрозумілі й логічно доведені.

Фома Аквінський вважав недостатнім онтологічне доведення існування Бога (коли головним аргументом були «очевидні» результати його творення — довколишній світ, людина). Фома Аквінський *висував п'ять доказів буття Бога*. *Перший доказ — через рух*. Усе, що рухається, повинно мати першопричину свого руху. Такою першопричиною є Бог. *Другий доказ — через причину*. Усе, що існує, повинно мати першопричину цього існування, такою першопричиною є Бог. *Третій доказ — через випадковість і необхідність*. Усе випадкове залежить від необхідності, а отже, має існувати перша необхідність, якою стає Бог. *Четвертий доказ — через ступінь досконалості*. Усе в світі має ступінь досконалості (від простого до складного, від меншого до більшого), отже, у світі існує абсолютна досконалість, якою є Бог. *П'ятий доказ — через існування сенсу*. Усе, що існує в світі, має сенс існування (певну доцільність), а отже, існує найвища доцільність, яка надає сенсу всьому суцшому. Цією найвищою доцільністю є Бог.

Досліджуючи проблему буття, Фома Аквінський спирався на арістотелевське вчення. Він виокремлював сутність (есенцію) й існування (екзистенцію), учення про есенцію та екзистенцію стало однією із засадових концепцій католицької філософії. Згідно з цим ученням, сутність (есенція), «чиста ідея» предмета або явища є сукупністю певних ознак, рис, що існують у розумі Бога (як Божий замисел). Існування (екзистенція) є сам факт буття пред-

мета. Фома Аквінський вважав, що будь-який предмет і будь-яке явище є сутність, яка набула існування в результаті божественного волевиявлення. Сутність та існування перебувають у стані єдності лише на рівні Бога. Бог, що надає сутності можливого існування, може позбавити її такої здатності. Тому світ не є постійним у своїх істотних проявах. Він весь час змінюється, незмінним залишається лише сам Бог (як єдність сутності та існування).

Учення Аквінського про буття дало змогу вченому дійти висновку, що *все в світі складається з матерії та форми (ідеї). Сутність будь-якого тілесного предмета є єдністю форми й матерії.* Форма (ідея) є визначальною першоосновою, а матерія лише вміщує в собі ці форми. Форма (ідея) є водночас метою, заради якої виникає предмет. *Ідея (форма предмета) є завжди троїчна, вона існує в Божому розумі, у самому предметі та в сприйнятті людини (її пам'яті).*

У тілесному світі Ф. Аквінський виокремлював *чотири рівні буття предметів.* Перший — *рівень неживої природи* (форма визначає лише вигляд предмета), до нього належать стихії та мінерали. Другим рівнем є *рослинний світ* (форма творить предмет із середини). Третій — *тварини, у яких форма є діючою причиною, що несе в собі не лише мету, а й початок діяльності.* Четвертий рівень — *людина, у якої форма є не тільки організуючим принципом матерії, а й виявляє себе як розум, дух, розумна душа.* Тому душі тварин гинуть разом з тілом, а людська душа безсмертна.

Фома Аквінський працював над розв'язанням проблем, що з необхідністю виникали в християнському віровченні. Наприклад, аналізував поняття добра й зла. Він уважав, що *буття, створене Богом, є благо (добро), а зло — це відсутність добра (небуття).* Аквінський дійшов висновку, що *Бог несе тільки благо (добро), а зло — це відсутність блага, що виникає внаслідок недосконалості людської поведінки.* Учений у своїй теодицеї знімає з Бога відповідальність за існування зла в світі й перекладає її на недосконалу людину. Але в людині є перспектива управляти своїми волею, розумом та інтелектом, які ведуть до найвищого блага (єдності з Богом). Позаяк людина не може отримати одразу всі Божі істини, вона має право на помилки й різні варіанти неповних істин. У цьому виявляється свобода вибору людини. Практичний розум людини дає змогу розпізнавати добро й зло. Таким чином, *усе, що збігається з розумом, є добро, а все, що суперечить йому, — зло.*

Аналізуючи проблеми політики, Фома Аквінський виходив з філософії Арістотеля. Він уважав державу першоосновою, що

віддзеркалює небесний порядок з метою створення щонайкращих умов для переходу людей у потойбічний світ. Таким чином, найкраща держава — це та, яка веде до Бога (теократія). У світі існує певна доцільність, в основі якої лежать закони. Ф. Аквінський розрізняв три типи законів: Вічний, природний, людський. *Найзначущішим є Вічний закон (раціональний план Бога), через який Бог веде світ і людину до наперед визначеної мети (провіденціалізм).* У реалізації цього плану може брати участь і людина, адже вона створена за образом і подобою Божою.

Отже, *Фома Аквінський висунув ідею, згідно з якою істини розуму мають збігатися з істинами релігійної віри; розділивши філософію й теологію, учений підкорив філософію теології; він навів п'ять доказів існування Бога; зробив висновок, що краще розуміти, ніж просто вірити, й висунув ідею про розмежування есенції та екзистенції (сутності та існування) й обґрунтував могутність Бога в його провіденційних можливостях.*

Не менш знаменитим був англійський схоласт *Вільям Оккам (бл. 1285—1349)* — викладач Оксфордського університету, якого переслідували за ересь, і як наслідок — засудили до тюремного ув'язнення. Згодом він утік з Англії до Мюнхена, де продовжив свою літературно-публіцистичну діяльність. Основними працями, що репрезентували філософські погляди Оккама, стали коментарі до «Сентенцій» Петра Ломбардського, «Сума повної логіки» та інші трактати, написані в Мюнхені.

У філософських колах В. Оккам став знаним завдяки тому, що завершив тривалу дискусію про «двоїсту істину». Як відомо, теорія «двоїстої істини» склалася в XII—XIV ст. як уявлення про те, що філософія й теологія рухаються до істини відносно самостійними шляхами, але об'єднані спільною метою — отримання єдності з Богом. Цю позицію й обстоював Вільям Оккам, який вважав, що філософія веде людину до істини за допомогою розуму, а теологія отримує істину завдяки одкровенню. Філософія не має підкорятися теології. Оккам дійшов висновку, що філософія взагалі не повинна займатися пізнанням Бога, бо вона раціоналістична за своєю сутністю й спрямована на отримання знання про світ. Позаяк Бог є надприродним явищем, пізнання його є недоступним для філософії, його можна пізнати лише за допомогою релігійної віри. Водночас теологія не повинна заважати філософії досліджувати свої істини, й, навпаки, філософія не має втручатися в процес пізнання теологією Божих істин. Теорія «двоїстої істини» стала прогресивним явищем у середньовічній філософії, вона давала можливість розвиватися філософії, а разом з нею й

науковому знанню, не викликаючи незадоволення офіційної богословської ідеології.

Філософські основи Оккам черпав у вченні Арістотеля. Хрестоматійно відомим стає принцип під назвою «бритва Оккама», просякнутий аристотелевським духом. Зміст принципу «бритва Оккама» витікає з двох положень. Перше: «те, що можна пояснити за допомогою меншого, не потрібно пояснювати за допомогою більшого». Друге: «без необхідності не потрібно стверджувати більше». Згодом послідовники Оккама з цих двох положень вивели третє — «кількість сутностей не варто без необхідності збільшувати». Цей принцип означав, що поняття, які не зводяться до інтуїтивного знання й не можуть бути перевірені досвідом, мають бути вилучені з науки. Виходило, що необхідно відсікати елементи надприродних «субстанційних форм», тобто метафізичної реальності.

Охарактеризувавши Бога як етичний принцип та абсолютне добро, Оккам вказав на можливість відокремити його від філософського знання, намітивши тим самим тенденцію до об'єктивізації знань і, зрештою, звільнення їх від релігійно-етичного оцінювання. Тільки в наш час учені осягнули, що наукове знання все ж таки має етичний компонент і повинно гарантувати існування добра.

Творчий доробок Вільяма Оккама широко використали ідеологи Реформації в боротьбі проти католицизму, на ідеї «оккамінізму» доволі часто посилалися Мартін Лютер, Френсіс Бекон, Джон Локк, Девід Юм та ін.

У середньовічній філософії існувала також доволі численна когорта філософів-містиків. Сам термін «містицизм» походить від грецького «таємничий». У широкому сенсі це слово означає визнання надприродної сутності людини, природи, суспільства (наприклад, пояснення різноманітних подій у житті людей визначеністю долі). У вузькому сенсі — це віра в можливість безпосереднього надчуттєвого й надрозумового спілкування людини з нематеріальним, духовним світом — Богом.

Найрельєфніше середньовічна містика виявилась у філософії *Майстера Екгарта* (1260—1327), який був послідовником і прихильником учення Діонісія Ареопагіта. Головними творами, які репрезентують його містичні концепції, були «Духовні проповіді й роздуми», «Книга втішення», «Трактат про сестру Катрей», «Тричастинний опус» та ін.

Майстер Екгарт уважав, що релігійна віра має перетворювати надприродне знання в знання логічне, а найвищою силою душі є розум, який віддзеркалює його богоподібну сутність. Діяльність

розуму — це промисел Божий усередині людини, душа розташована між Богом і тілом, яке він створив. Бог сприймає себе через людину, сенс її життя — у пізнанні Бога й поверненні до нього. Екгарт зробив практичний висновок: людина повинна долати свою індивідуальність (своє «Я»), аби поєднатися з Богом, який існує в усьому. А якщо Бог існує в усьому, то немає потреби молитися (тобто звертатися до когось іншого). Звідси логічно витікає заперечення існування церкви як посередника між Богом і людьми. Шлях повернення до Бога лежить через добродійний спосіб життя, аскетизм, любов до ближнього. Екгарт акцентував увагу на тому, що пасивної віри в Бога недостатньо, вона має бути активною взаємодією з ним. Бог опускається до людини, а людина повинна підніматися до нього. Бог існує в душі кожної людини, у результаті пізнання Бога та єднання з ним душа стає блаженною.

Майстер Екгарт був пропагандистом практичної містики, його метою було формування такого рівня розуму, який приведе людей до єднання з Богом. Філософ пропонував послуговуватися в ситуаціях морального вибору філософськими формулами, наприклад, «той, хто хоче стати тим, ким він хоче бути, повинен перестати бути тим, ким він є».

Загалом творчість Майстера Екгарта стала одним з чинників формування німецької класичної філософії (його вважають творцем німецької філософської фразеології). Відомо, що одним з найулюбленіших висловів Майстера був такий: «Заперечення заперечення». Згодом кардинал і видатний філософ Микола Кузанський назвав стан містичного споглядання Екгарта «вченим незнанням».

Отже, філософія Середньовіччя поєднала античну філософію, філософію Відродження та Нового часу; зберегла традиції філософських ідей античності; сприяла розвитку й диференціації філософії на нові системні елементи; крім онтології (вчення про буття) виокремилася гносеологія (учення про пізнання); спричинила поділ ідеалізму на об'єктивний і суб'єктивний; активізувала інтерес до дослідження історії; висунула ідею християнського оптимізму, що знайшла своє відображення у вірі в перемогу добра над злом і можливість отримання Царства Небесного після смерті.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть головні етапи розвитку філософії Середньовіччя.
2. Охарактеризуйте особливості філософії Середньовіччя.

3. Охарактеризуйте поняття «теоцентризм».
4. Що таке патристика й схоластика?
5. Назвіть найвідоміших представників патристики.
6. Назвіть найвідоміших представників схоластики.
7. У чому сутність суперечки між номіналістами та реалістами?
8. Сформулюйте принципи філософії Августина Блаженного.
9. Що означає поняття «теодіцея»?
10. Розкрийте сутність філософії Фоми Аквінського.

Філософський словник до теми: апологетика, патристика, схоластика, аскетизм, віра, гріховність, догмат, екзегеза, есхатологія, ересь, креаціонізм, триєдинство Бога, молитва, номіналізм, одкровення, особистісність, провіденціалізм, страждання, теодіцея, теологія, теоцентризм.

Присухін С. І.

ТЕМА 5

ФІЛОСОФІЯ ВІДРОДЖЕННЯ ТА РЕФОРМАЦІЇ (2 год.)

План лекції

1. Загальна характеристика та світоглядні основи епохи Відродження.
2. Філософія Відродження — головні напрями.
3. Розвиток натурфілософських учень в епоху Відродження.
4. Філософські вчення епохи Реформації.

Конспективний виклад теми

Загальна характеристика та світоглядні основи епохи Відродження

На зміну Середньовіччю в процесі історичного розвитку європейської цивілізації приходять епоха Відродження, або Ренесансу. Сам термін «відродження» свідчить про бажання людини повернути щось втрачене, віднайти *в минулому* відповіді на суттєві світоглядні питання. Ідеалізація минулого — характерна особливість людської свідомості, чи не кожен з нас з ностальгією згадує дитинство або шкільні роки як щось безтурботне та при-

смене, навіть досконале. В епоху Відродження європейська людина *немов би заново відкриває античність*, тобто, за влучним висловом Карла Маркса, епоху дитинства європейської цивілізації, коли закладалися основи її світорозуміння та світобачення. «Античність була для італійських інтелігентів чимось речовинним і живим, вона сповнювала їх думки та бачення, вони відчували себе античними або навіть такими, що перевершили античність» — констатує Леонід Баткін.

Хронологічно епоха Відродження охоплює *період XIV—XVI ст.* Це не означає, що до того часу не було спроб відродити античність. Ервін Пановскі називає такі спроби «ренесансами до ренесансу», і як приклад наводить каролінгське відродження IX ст. і проторенесанс XII ст. Однак до XIV ст. важко знайти принципову відмінність поточної історичної епохи від минулої. Сам термін «Середньовіччя» (*Medium Aevum*) виник серед італійських гуманістів для подібної демаркації. Тобто Середньовіччя створювало своєрідну дистанцію в часі щодо античності, даючи змогу філософам епохи Відродження ідеалізувати останню та апелювати до архетипу «щасливого минулого», який присутній практично в усіх міфологічних системах. Тому можна стверджувати, що античність виконує роль світоглядного ідеалу для представників філософії епохи Відродження.

Прихід нової історичної епохи не міг бути випадковим, тим більше, що майже тисячолітнє існування Середньовіччя свідчить про його сталість. Та, починаючи з II тис. н. е., європейська цивілізація переживала події, які стали передумовами радикальних світоглядних змін і свідчили про «осінь Середньовіччя» (Й. Гейзінга) та його подальший занепад. *По-перше*, це — великі наукові відкриття та винаходи (компас, книгодрукування, вогнепальна зброя, станки, доменні печі та ін.), які, крім пожвавлення економічних і грошових відносин, сприяли розширенню світу людини як у географічному, так і в екзистенціальному сенсі. Ці винаходи закладали підґрунтя сучасної техногенної цивілізації й тим самим об'єктивно руйнували теологічний контекст Середньовіччя. *По-друге*, слід вказати на остаточний розкол християнської церкви на католицьку та православну, який стався в 1054 р. і був яскравим свідченням організаційної кризи цього найважливішого соціального інституту епохи Середньовіччя. Послаблення ролі церкви спричинили поширення чисельних єретичних учень, які набували все більшої популярності серед народу, а також тенденція до поступового звільнення освіти від церковних впливів, пов'язана з появою перших університетів. *По-третьє*, хрестові походи (сам

факт початку яких теж свідчить про кризу середньовічної цивілізації), які відкрили європейцям світ арабської культури та «повернули» як чисельні надбання античної культурної спадщини (зокрема, невідомі в той час в Європі праці Арістотеля), так і можливості їх неортодоксального, навіть нехристиянського тлумачення. Отже, ці та низка інших, менш важливих подій спричинили світоглядну кризу та започаткували нову історичну епоху розвитку європейської цивілізації, епоху Відродження.

Які ж принципи риси світогляду епохи Відродження дають нам змогу констатувати революційні зміни світорозуміння та світовідношення в цю історичну епоху? *По-перше, середньовічний теоцентризм, або намагання підпорядкувати всі сфери життя церковному впливу згідно з максимами Святого Письма, поволі поступається місцем антропоцентризму.* Тобто, символічним центром Усесвіту стає не Бог, а людина. На думку одного з найвизначніших філософів епохи, Миколи Кузанського, людина є «другим Богом», завдяки якому процес творення світу безперервно продовжується. Можна сказати, що тут здійснюється своєрідний синтез античних учень про людину як «мікрокосмос», «міру всіх речей» (Протагор) і християнської ідеї Бога-творця, який ієрархічно підпорядковує собі оточуючий світ, створивши його «з нічого» («ex nihilo»). З останнім положенням пов'язаний бурхливий розвиток природничих наук, який розпочався в епоху Відродження й мав на меті підкорення природи та зовнішнього світу, їх прагматичне використання для задоволення потреб людини.

По-друге, переважно світський характер людського життя, який доволі легко ідентифікувався в епоху Відродження. Процес секуляризації, тобто звільнення суспільного життя від контролю церкви, призводить до того, що проблеми потойбічного існування, спасіння та безсмертя душі, які так турбували філософів Середньовіччя, відходять на другий план. Головним предметом філософських роздумів у цей час є питання сенсу земного життя, щастя, свободи та гідності людини. Тому ідеологією епохи Відродження стає гуманізм (від лат. *humanitas* — людська природа) — учення про людину як найвищу цінність, а отже, — головний предмет філософських роздумів. Епоха Відродження вперше відкривала *«індивідуальність»*, тобто можливість автономного існування людини, її право відрізнятись від інших. Поняття індивідуальності заклало психологічне підґрунтя подальшого розвитку європейської цивілізації.

По-третє, естетичне ставлення до дійсності, культ мистецтва та краси. Не дивно, що найбільш універсальні мистецькі

генії європейської цивілізації, Леонардо да Вінчі та Мікеланджело Буонаротті, жили й творили саме в цю історичну епоху. О. Лосев виокремив «примат самостійної краси» та «естетику бурхливого життєствердження» як головні світоглядні принципи епохи Відродження. Саме тому художня творчість і творчість загалом стають у цю епоху основними та найбільш цінними формами людської самореалізації.

Отже, епоха Відродження — це період європейської історії, що охоплював XIV—XVI ст. і характеризувався антропоцентризмом, тенденцією до секуляризації та домінування світських форм життя, гуманістичним світоглядом, культом мистецтва й творчості. Заново відкриваючи античність, філософи епохи Відродження водночас спиралися на цінності, моделі та практику, що склалися впродовж тисячолітньої історії епохи Середньовіччя. Індивідуалізм як визначальна психологічна якість, відкритий в епоху Відродження, а також раціональний інтерес до оточуючого світу, який спричинив бурхливий розвиток природничих наук, заклали світоглядні основи сучасної європейської цивілізації.

Філософія Відродження — головні напрями

Феномен Відродження виникає спершу переважно на території Італії. Отже, більшість діячів цієї історичної доби була італійського походження. Однак згодом відповідні світоглядні принципи поширилися на інші країни Західної Європи, тому можна говорити про загальноєвропейський характер філософії Відродження. Зокрема, дослідники пишуть про феномен Північного Ренесансу, який представлений в філософському знанні такими іменами, як голландець Еразм Роттердамський та англієць Томас Мор, а автором одного з найбільш важливих наукових відкриттів цієї історичної епохи, яке справило важливий світоглядний вплив, був поляк Микола Копернік.

Філософія епохи Відродження репрезентована різноманітними школами та напрямими. Передусім це *гуманістичний напрям*. Біля витоків гуманістичної традиції стоїть великий італійський поет і мислитель Данте Аліг'єрі (1265—1321). Своєю творчістю Данте ніби підбив підсумки епохи Середньовіччя й водночас заклали світоглядні основи ренесансного світовідчуття. Символічним є те, що в своїй головній праці «Божественна комедія» саме давньоримський поет Вергілій є провідником поета по трансцендентним світам. Хоча «Божественну комедію» іноді називають енциклопедією середньовічного життя, цей текст «грає» ідеями,

які аж ніяк не відповідають теологічному світогляду епохи Середньовіччя. Як підкреслює О. Лосев: «Попри зв'язок Данте із середньовічним світоглядом, його художні образи настільки індивідуальні та неповторні, настільки одиничні, і, в той же час, пронизані загальною ідеєю, що навіть неможливо поставити питання про те, ідеалізм перед нами, або реалізм, висока духовність чи екзальтована чуттєвість, Середні віки чи Ренесанс, поезія духовна чи цілком світська». Так, згідно з Данте, саме любов «рухає сонце та світила», саме вона допомагає вирішити всі загадки та розв'язати різноманітні проблеми, які ставить перед людиною життя. До речі, трагічна історія кохання самого Данте та Беатріче ввійшла в канон європейської культури.

Данте — перший письменник, який порушив культурну монополію латини бути єдиною писемною мовою. Так, його філософський трактат «Пір» написаний італійською мовою. Безсмертна «Божественна комедія» зобов'язана своєю появою тосканському діалекту італійської мови. Дослідження філософії мови, апологетика рідного слова, обґрунтування поетичної правди як найвищого сенсу культурного буття — це теми, над якими Данте розмірковував у багатьох своїх творах. Влада над словом давала йому можливість говорити від імені світу та епохи й проголошувати своєю головною метою бажання «вивести всіх, хто живе, зі стану злиденності та привести їх до стану блаженства». І це — справді титанічне завдання, яке могла висунути перед собою лише ренесансна особистість.

Іншим засновником гуманістичного руху є італійський поет *Франческо Петрарка (1304—1374)*, який, за висловом О. Лосева, є «першим індивідуалістом епохи», а отже, — «першим гуманістом». Творчість Петрарки поділяють на італомовну (переважно вірші, значна частина яких присвячена коханій Петрарки — Лаурі) та латиномовну, до якої входять дві автобіографії та філософські трактати. Прискіплива рефлексія, намагання зрозуміти себе, вирішити чисельні протиріччя повсякденного життя — характерна риса творчості Петрарки. Через цей поглиблений самоаналіз Петрарка стверджує незаперечну цінність людської природи та її визначальне місце в системі філософського світогляду. Поет намагався примирити античність і Середньовіччя, оскільки в обох історичних типах світогляду знаходив важливі для себе відповіді на загальнофілософські питання. Водночас неможливість остаточного синтезу цих світоглядних підходів призвела до трагізму світовідчуття Ф. Петрарки і тих багатьох антиномій (принципово несумісних моментів), які впливатимуть на життя людини в май-

бутньому. «Поки продовжується Ренесанс, триває міркування над парадоксом, як поєднати наслідування античним зразкам та творчу винахідливість, «imitation» і «invention»», — підкреслює Леонід Баткін, аналізуючи творчість Франческо Петрарки.

Загалом гуманістичні ідеї позначили творчість багатьох мислителів епохи Відродження. Вони є у Леонардо да Вінчі та Мікеланджело, Лоренцо Валли, Коллючо Салютаті, Леонардо Бруні, Боккаччо та інших. *Цінність людської індивідуальності, вільної творчості та апологетика кохання — усе це дає змогу говорити про актуальність гуманістичних підходів до вирішення філософських питань і в наш час.*

Вивчаючи філософію епохи Відродження, дослідники зазначають, що в цей період, на відміну від часів схоластики (яка спиралася переважно на вчення Арістотеля), більш поширеними та авторитетними стали підходи Платона й особливо неоплатонічної школи. Тому *неоплатонічний напрям* був одним з найважливіших у філософії епохи Відродження. Яскравим прикладом такого підходу є творчість представників Платонівської академії, створеної в 1459 р. у Флоренції. Так, засновник та голова цієї академії *Марсіліо Фічіно (1433—1499)* переклав багато творів Платона й неоплатоніків з давньогрецької на латинську мову. Він обстоював ідею універсальної релігії, в якій поєднувалися б антична та християнська мудрість. У своїй головній праці «Платонівське богослов'я про безсмертя душі» він намагався «показати співзвучність платонівських ідей із законом Божим».

З Платонівською академією пов'язане життя та творчість *Піко делла Мірандоли (1463—1495)*. Його праця «Промова про гідність людини» стала справжнім гімном епохи Відродження та характерному їй антропоцентризму. «Я вміщую тебе, людино, у центр світу, щоб звідти тобі було зручніше оглядати все, що є у світі. Я не зробив тебе ні небесним, ні земним, ні смертним, ні безсмертним, щоби ти сам, вільний та славний майстер, сформував себе за тим взірцем, якому віддаєш перевагу», — так Піко делла Мірандола визначав місію людини в житті. Тобто людина є принципово «незавершеною» істотою, «творінням невизначеного образу», і в цій незавершеності закладено можливість стати будь-ким, реалізувати найвище покликання, створити себе — навіть як богоподібну істоту. *Пантеїстичні тенденції, апологетика творчості та свободи волевиявлення, обожнення людської особистості* — усі ці риси становлять філософський світогляд Піко делла Мірандоли, який, незважаючи на коротке життя, зробив істотний внесок у розвиток філософії Відродження та філософії загалом.

Головним представником неоплатонічного напряму філософії епохи Відродження був *Микола Кузанський* (1401—1464). На думку О. Лосева, це — «найвизначніший філософ не лише епохи Ренесансу, а й взагалі всієї нової та новітньої європейської філософії». Син рибалки, тобто виходець з найнижчих суспільних станів південної Німеччини, він зробив карколомну церковну кар'єру, ставши єпископом і кардиналом католицької церкви. Микола Кузанський написав чисельні філософські праці («Про вчене незнання», «Гра в шар», «Про бачення Бога» та ін.), в яких його погляди радикально розходилися з ортодоксальною католицькою доктриною. Він сповідував пантеїстичне та містичне бачення Всесвіту й людини. Крім того, Микола Кузанський займався наукою — він розробив пропозиції щодо заміни юліанського календаря на григоріанський, склав першу географічну карту Центральної та Східної Європи, сконструював перший в Європі водяний годинник, математично розрахував закони падіння фізичних тіл. Він — справді ренесансна особистість, масштаб діяльності якої вражає своєю універсальністю.

Головним принципом мислення Миколи Кузанського була «єдність протилежностей». Подібні діалектичні протилежності сплітали тканину текстів філософа та вдало поєднувалися з використанням геометричних образів (як це свого часу робив Платон і як через два століття після Кузанського робитиме Спіноза) для доведення суто філософських ідей. Наприклад, на думку Кузанського, «Бог є коло, центр якого — всюди, а периферія — ніде». Кузанський реабілітував наукове знання й надав йому найвищого гносеологічного статусу. Так, у праці «Про вчене незнання» він стверджував: «Бог використовував при створенні світу арифметику, геометрію, музику та астрономію, а також всі ті мистецтва, які ми застосовуємо, коли досліджуємо співвідношення речей, елементів та рухів». Найвищою якістю людини, на думку Кузанського, є здатність до творчості, адже саме завдяки творчості людина стає «другим Богом», чи «людським Богом» (*Humanus Deus*). О. Лосев так коментує відповідні роздуми Миколи Кузанського: «Бог творить подібне до себе, отже, людина подібна до Бога, адже вона теж створює подібне до себе». У роздумах Кузанського Бог як єдність усіх нескінчених становлень, тобто абсолютний інтеграл, збігається з найменшим перевтіленням, тобто абсолютним диференціалом, і людина є продовженням цієї парадоксальної єдності.

Проблема людини, але переважно в контексті здобуття, утримання та ефективної реалізації влади є головною в *політичному напрямі* філософії Відродження. Головним представником цього

напряму є італійський мислитель *Нікколо Макіавеллі (1469—1527)*. Макіавеллі вперше в історії європейської цивілізації підходить до розуміння політики із суто технологічного погляду. У своїх роздумах він значно випередив свій час, тому справжня слава прийшла до Макіавеллі через кілька сторіч по його смерті. Головна праця Макіавеллі — «Князь» була написана в 1513—1515 рр. і надрукована посмертно в 1532 р.

Італійський філософ доволі радикально розмежує політику та мораль. Специфіка влади, на думку Макіавеллі, фактично виключає можливість дотримання етичних чеснот. Тому італійський філософ надає перевагу страху перед любов'ю, який господар повинен культивувати в своїх підлеглих. Дещо цинічними виглядають поради господарю після отримання влади повністю змінити команду прихильників, адже підлеглі не можуть пробачити керівникові будь-який вияв слабкості, а під час боротьби за владу такі прояви є неминучими, такими, які неможливо сховати від найближчого оточення. Або рекомендація робити непопулярні, навіть злі справи разом, а, навпаки, добрі справи чинити поступово, як вияви величі душі та унікального дару господаря. Макіавеллі вважає, що справжній господар повинен вміти створювати собі ворогів, щоб, перемагаючи їх, стверджувати свою велич. Він помічає, що люди більше цінують тих, кому вони зробили добро, ніж тих, хто зробив добро для них. Відчуття найпотемніших глибин людської психіки (дослідники часто порівнюють його в цьому сенсі із Шекспіром чи Достоевським) і блискучий дар аналітика є характерними елементами філософського стилю Макіавеллі та його творчої індивідуальності.

Проблема побудови справедливого суспільства, в якому кожна людина буде щасливою, визначає філософствування представників *утопічно-соціалістичного напрямку*. Головними його представниками були англійський філософ і політичний діяч *Томас Мор (1478—1535)* та італійський філософ і письменник *Томмазо Кампанелла (1568—1639)*.

Томас Мор мав дуже цікаву біографію. Син лондонського судді, він отримав блискучу освіту й став депутатом парламенту. Після приходу до влади Генріха VIII Мор був однією з найбільш наближених до нового монарха осіб. Це дало йому змогу в 1529 р. посісти посаду лорда-канцлера, фактично другу в державній ієрархії. Та вже в 1532 р. він пішов у відставку на знак незгоди зі створенням англіканської церкви та розриву Генріха VIII з Римом. За відмову проголосити присягу вірності спадкоємцям короля та його чергової дружини Анни Болейн (заради одружен-

ня з якою Генріх VIII порвав стосунки з Папою Римським) Тома-са Мора було ув'язнено та 6 липня 1535 р. страчено. У ХХ ст. за вірність католицькій вірі Томас Мор був канонізований, тобто проголошений святим.

Головна філософська праця Тома Мора — «Золота книга така ж корисна, як і кумедна, про найкращу побудову держави та про новий острів Утопія». Сам термін «утопія» (у буквальному перекладі це «місце, якого немає»), що дав назву відповідному літературно-філософському напрямку, є творчою знахідкою Мора. Саме на острові Утопія побудована, говорячи терміном автора першого утопічного проекту в європейській історії Платона, «ідеальна держава», порядки якої протиставлені реаліям тогочасної Англії. В Утопії відсутня приватна власність та гроші, обов'язковою є шестигодинна фізична праця, немає експлуатації, а виробництво має суспільний характер. Хоча Утопією керує король, усі посади в державі є вибірними, а жінки мають рівні права з чоловіками. Мешканці Утопії можуть сповідувати будь-яку релігію, заборонений лише атеїзм. Отже, Тома Мора можна вважати засновником утопічного соціалізму, який уперше виклав основи цього вчення.

Драматичною була й біографія іншого представника утопічно-соціалістичного напрямку філософії Відродження Томмазо Кампанелли. В 1598 р. за звинуваченнями в чаклунстві його було заарештовано інквізицією та ув'язнено на 27 років. Головна його праця — «Місто Сонця» — була написана італійською мовою в 1602 р., латиною в 1613—1614 рр., а видана в 1622 р. Населення цієї ідеальної держави «веде філософське життя за умов комунізму». Радикалізм поглядів Кампанелли доходить до того, що він прагне ліквідувати сім'ю як базову соціальну структуру. У місті Сонця панує суспільна власність, а спільне володіння всім є підґрунтям ліквідації будь-яких пороків. Містом керує первосвященик-метафізик, якого обирають з-поміж найбільш розумних та освічених громадян. Йому допомагає тріумвірат сили, мудрості та любові — рада трьох підлеглих метафізику керівників, які вирішують найважливіші державні справи. Синтез емпіричного, раціоналістичного та містичного напрямку сучасної йому філософії — характерна риса філософського стилю Томмазо Кампанелли.

Розвиток натурфілософських учень в епоху Відродження

Натурфілософія — це спроба пояснити й витлумачити оточуючий світ та природу, спираючись на результати наукових

досліджень. Тим самим вирішуються суто філософські питання щодо будови світу та місця в ньому людини. Термін «натурфілософія» вперше використав давньоримський філософ Сенека. Специфіка ренесансного світовідчуття сприяла розвитку натурфілософських учень, які стали одним з провідних філософських напрямів цієї історичної епохи та заклали підґрунтя подальшого розвитку європейської філософії. Серед представників натурфілософського напрямку — геніальний митець Леонардо да Вінчі, великі вчені Микола Копернік і Галілео Галілей, одна з найгероїчніших постатей в історії світової філософії Джордано Бруно та ін.

Митець, дослідник, винахідник, мислитель *Леонардо да Вінчі (1452—1519)* — один з головних представників високого Відродження та чи не найуніверсальніша постать європейської історії. Але передусім він — геніальний митець. Як підкреслює О. Лосев, «малюнки — це єдині з творів, де Леонардо спромігся досягти повного втілення власних задумів». Тож не дивно, що філософські твори Леонардо (які були надруковані вже після його смерті) отримали назву «Трактат про живопис». Намагаючись створити новий метод пізнання, в основі якого лежать досвід і практика, Леонардо да Вінчі спирався на два примати: примат людини та примат природи. Краса та гармонія — ось ті якості, які дають людині змогу відкрити світ як задум Бога-Творця (а в інтерпретації Леонардо, швидше, Бога-Митця). Людина, за Леонардо, наділена свободою волевиявлення, тобто здатністю власноруч обирати долю між ангельським та тваринним існуванням.

Натурфілософські ідеї присутні і в працях засновника революційного вчення про геліоцентричну систему Всесвіту польського вченого *Миколи Коперніка (1473—1543)*. Головна та ледь не єдина праця Коперніка «Про обертання небесних сфер» була надрукована напередодні смерті вченого в 1543 р. Продовжуючи вважати Бога першопричиною світу, він доповнював цю ідею принципом саморозвитку Всесвіту, що сприяло звільненню людської думки від церковних впливів. Натурфілософські ідеї Коперніка продовжував розвивати італійський вчений *Галілео Галілей (1564—1642)*. Він обстоював геліоцентричну систему Всесвіту, за що був засуджений судом інквізиції та був змушений публічно відмовитися від власних переконань (згідно з легендою він пошепки промовив при цьому: «А все ж таки вона обертається!»). До речі, у 1992 р. папа Іван Павло II визнав ці дії інквізиції помилковими. Філософські підходи Галілео Галілея найбільш повно були сформульовані в одному з його висловлювань: «Святе Письмо та природа — обидва походять від Божественного Слова, перше

як повеління Святого Духа, друге як виконання Божественних настанов».

Однією з найгероїчніших постатей в історії світової філософії є представник натурфілософського напрямку *Джордано Бруно (1548—1600)*, який, на відміну від Галілея, навіть перед обличчям смерті не відмовився від власних переконань (зокрема, геліоцентричної системи світу та вчення про множинність світів) і прийняв смерть на вогнищі, розпаленому за вироком інквізиції на площі Квітів у Римі. Бруно обстоював пантеїстичну картину світу, уважаючи основою Всесвіту світову душу, яка пізнається через світові закони. Властиву філософії любов до мудрості Бруно тлумачив як інтелектуальну еротику, завдяки якій людина впадає в стан «героїчного ентузіазму», що відкриває межі пізнання Всесвіту та самої себе. Для філософських поглядів Джордано Бруно характерні також містичні елементи.

Яскравим представником містично забарвленого напрямку натурфілософії епохи Відродження є німецький мислитель, алхімік і лікар *Теофраст Бомбаст фон Гогенхайм*, більш відомий як *Парацельс (1493—1541)*. Парацельс уважав людину мікрокосмосом, який повністю відображає Всесвіт, макрокосмос («небо над нами та небо в нас є єдиним небом»). Шукаючи «філософський камінь» — магічну субстанцію, що «лікує» всі інші субстанції, перетворюючи їх на золото, Парацельс зробив багато відкриттів, які було використано в подальшому науковому розвитку. Зокрема, відомим афоризмом стала його теза про те, що «Усе — отрута, усе — ліки, усе визначає доза».

Отже, представники натурфілософського напрямку філософії епохи Відродження намагалися зрозуміти природу оточуючого світу, спираючись на наукові, емпірично доведені знання, а не на християнські релігійні доктрини, як це було в епоху Середньовіччя. Тому саме цей напрям найбільшою мірою стимулював бурхливий розвиток природничого знання, яке згодом визначатиме світоглядну основу Нового часу.

Філософські вчення епохи Реформації

Реформація — це рух за реформування католицької церкви, що охопив Західну Європу в XVI ст. та був значною мірою викликаний світоглядними змінами, започаткованими філософськими вченнями епохи Відродження. Становленню реформаційних учень сприяла жорстка критика католицької церкви, висловлена філософом *Еразмом Роттердамським (1469—1536)*, зокрема в

його класичному творі «Похвала глупоті», іронічно присвяченому другу Еразма та апологету католицької церкви Томасу Мору.

Засновником реформаційного руху є німецький мислитель і релігійний діяч *Мартін Лютер (1483—1546)*. 31 жовтня 1517 р. він вивісив на воротах Віттенберзького собору свої «95 тез проти торгівлі індульгенціями», і ця, на перший погляд, локальна подія, змінила перебіг європейської історії. У центрі реформаторського підходу Лютера — *принцип спасіння особистою вірою*. Він запропонував повернутися до первісного християнства та проголосив принцип «загального священства», тобто відмовився від властивого католицизму вчення про посередницьку роль церкви. Мартін Лютер переклав німецькою мовою Біблію, щоб Святе Письмо було доступним широким верствам населення. Він виступав за розподіл духовної та світської влади, наголошував на ірраціональному характері релігії, а отже, неприпустимості її світської критики. Як доводить у своїй праці «Протестантська етика та дух капіталізму» німецький соціолог Макс Вебер, саме реформаційний рух, на основі якого згодом виник протестантизм, заклав світоглядні основи новоевропейської цивілізації та властивого їй капіталістичного способу виробництва.

Більш радикальні погляди, ніж Лютер, обстоював інший визначний діяч реформаційного руху, французький теолог *Жан Кальвін (1509—1564)*. Він — автор доктрини абсолютного визначення долі, згідно з якою лише частина людей обрана Господом для спасіння, й ці люди визначені заздалегідь («багато званих, але мало обраних»). Його підхід до релігійних питань відзначається значно більшим, ніж у Лютера, містицизмом та ірраціоналізмом. За авторитарний лад, який він створив, прийшовши до влади в Женеві, Кальвін отримав прізвисько «Женевський папа».

Отже, філософські погляди діячів реформаційного руху органічно пов'язані з філософськими ідеями епохи Відродження й полягають у намаганні реформувати та модернізувати католицьке віровчення та інституціональну структуру католицької церкви.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте світоглядну специфіку епохи Відродження або Ренесансу.
2. Які характерні риси дають змогу стверджувати те, що на змину Середньовіччю прийшла нова історична епоха?

3. Як ви розумієте тезу про те, що «в епоху Відродження людина немов би заново відкриває античність»?
4. Охарактеризуйте гуманістичний напрям філософії Відродження.
5. Дайте коротку характеристику філософським поглядам Данте та Петрарки.
6. Як ви розумієте тезу Піко делла Мірандоли про те, що «людина є принципово незавершеною істотою»?
7. Прокоментуйте головні філософські ідеї Миколи Кузанського.
8. У чому специфіка утопічно-соціалістичного напрямку філософії епохи Відродження?
9. Охарактеризуйте натурфілософський напрям філософії епохи Відродження.
10. Спробуйте ідентифікувати світоглядні зміни, які принесла із собою епоха Реформації.

Філософський словник до теми: антропоцентризм, гуманізм, індивідуальність, секуляризація, Реформація, утопія.

Курбатов С. В.

ТЕМА 6

ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ ТА ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА (2 год.)

План лекції

1. Поняття європейської класичної філософії.
2. Особливості філософії Нового часу та її загальна спрямованість.
3. Раціоналізм та емпіризм в теорії пізнання Нового часу.
4. Філософія Просвітництва та французький матеріалізм XVIII ст.

Конспективний виклад теми

Поняття європейської класичної філософії

На відміну від філософських парадигм Стародавнього світу та Середньовіччя, які в етнічному сенсі були *мономентальними*, нова парадигма стає *поліментальною*. Саме тому, почина-

ючи з XVII—XVIII ст., ми говоримо не просто про «європейську» (або «східно-» чи «західноєвропейську») філософію, а й про філософію «англійську», «французьку», «німецьку» та ін.

Історичними передумовами формування філософії Нового часу є утвердження буржуазного способу виробництва в Західній Європі, наукова революція XVI—XVII ст., становлення експериментального природознавства. Вона обстоювала свої засадові принципи в боротьбі з феодальною ідеологією, середньовічною схоластиком, релігією та церквою, продовжуючи духовні надбання епохи Відродження.

Філософська парадигма Нового часу створила сприятливі умови для існування філософського матеріалізму у власному розумінні цього слова. Недаремно сам термін «матеріалізм» виник саме в XVII ст. Цей термін вперше вжив англійський фізик Роберт Бойль (1627—1691), позначивши ним фізичний зміст речовини природи.

Особливості філософії Нового часу та її загальна спрямованість

Найсуттєвішою особливістю філософії Нового часу була орієнтація на природознавство, тісний зв'язок з проблемами методології наукового пізнання, в якому вона вбачала головний засіб морального й соціального оновлення людства, утвердження людської гідності, свободи й щастя.

Іншою особливістю розвитку філософії Нового часу було те, що в цей час склалися два неначе протилежні напрями в теорії пізнання — емпіризм і раціоналізм.

Емпіризм (від грец. «досвід») проголошує, що наукове пізнання отримує основний зміст від чуттєвого досвіду, у знаннях немає нічого, чого раніше не було б у чуттєвому досвіді суб'єкта пізнання. *Раціоналізм* (від лат. *rationalis* — розум) наголошує, що основний зміст наукового знання досягається через діяльність розуму, розсудку та інтелектуальної інтуїції, чуттєво-сенситивне пізнання лише підштовхує розум до діяльності. Ідеалом знання як емпіризм, так і раціоналізм уважали математику, а головними характерними рисами істинного знання визнавали всезагальність, необхідність і суттєвість. Раціоналізм протистоїть ірраціоналізму й емпіризму. Принцип раціоналізму поділяють чи підтримують як матеріалісти (Спіноза), так і ідеалісти (Лейбніц). Основним представником раціоналізму є дуаліст Декарт.

Головне своє завдання філософія Нового часу вбачала в розробці та обґрунтуванні методів наукового пізнання, концентрую-

чи основну свою проблематику навколо методології наукового пізнання та гносеології.

У Новий час матеріалізм виник спершу в Англії. Його представниками були Ф. Бекон, Т. Гоббс, Д. Локк та ін. Матеріалізм цього часу — це матеріалізм, який спирався на великі відкриття природничих наук. Розвиток буржуазного укладу, нових продуктивних сил зумовив значний прогрес механіки, математики, медицини, експериментальної біології. Новий лад вимагав нових конкретних знань, тому бурхливий розвиток наук об'єктивно підвів до вивчення світу в його конкретності. Цей спосіб мислення сприяв розквіту конкретних наук, нагромадженню емпіричного матеріалу. *Матеріалізм XVIII ст. мав переважно метафізичний характер.* Це була ознака тогочасної філософії.

Рационалізм та емпіризм в теорії пізнання Нового часу

Френсіс Бекон (1561—1626) — родоначальник нової форми англійського матеріалізму та всієї тогочасної експериментальної науки. Саме він сформулював поняття матерії, що перебуває в русі, під яким він розумів активну внутрішню силу й назвав дев'ятнадцять різновидів руху. Ф. Бекон обґрунтував у теорії пізнання принцип емпіризму, глибоко дослідив характер індуктивного методу наукового пізнання. Бекон визначив систему «ідолів»¹, тобто видимих і невидимих перешкод у процесі пізнання істини. Бекон називав їх «ідолами», або «привидами» (примарами), і виокремив чотири групи таких ідолів: 1) «привиди роду», пов'язані з недосконалістю самого людського розуму; 2) «привиди печери» — спотворення, що мають своїм джерелом індивідуальні особливості (вади) розуму індивідів; 3) «привиди площі» — породжуються спілкуванням людей, процес якого нав'язує індивідам ті чи ті помилкові, але такі, що вже стали звичними, уявлення; 4) «привиди театру» — породжуються сліпою вірою людей в авторитети, старовинні традиції.

Бекон виступив як проти схоластичної, абстрактно-спекулятивної методології, так і проти вузького емпіризму. Свою позицію він пояснював за допомогою трьох шляхів пізнання. *Перший* — це шлях павука, тобто спроба людського розуму виводити істини із самого себе. Цей шлях є уособленням абстрактного раціоналізму. *Другий* — шлях мурахи, що уособлює однобічний емпіризм, який зводить пізнання до

¹ Бекон Ф. Новый органон. Соч.: В 2 т. — М., 1972. — Т. 2. — С. 19.

нагромадження голих фактів. *Третім* є справжній шлях науки — шлях бджоли. Як бджола переробляє нектар на дорогоцінну речовину — мед, так і справжній науковець перетворює емпіричні факти за допомогою раціональних методів у наукову істину.

Бекон не заперечував існування Бога. У поясненні природи суспільства Бекон був ідеалістом і виступав прибічником абсолютної монархії, багато писав про розвиток тогочасних торгово-промислових прошарків суспільства.

Рене Декарт (1596—1650) — видатний французький філософ, фізик, математик, засновник раціоналізму. В історії Нової філософії Декарт перший розробив дуалістичне філософське вчення. Він побудував свою філософську систему на основі визнання одночасно самостійного існування свідомості та матерії, душі й тіла. Атрибутом духовної субстанції вчений уважав мислення, а матеріальної — протяжність. Людину він розглядав як механічне поєднання цих двох субстанцій. Дуалізм субстанцій не давав змоги вирішити проблему пізнання світу, тому Декарт увів третю субстанцію — Бога, яка зумовлювала їх єдність і можливість пізнання довколишнього світу.

Єдино правильним методом пізнання Декарт вважав *дедукцію*¹, тобто виявлення конкретних істин із загальних посилянь-принципів, які вічно та апріорно існують у розумі. Сутність свого дедуктивного методу Декарт сформулював у відомих чотирьох правилах. У *першому* йдеться про висхідний пункт наукового пізнання — визначення принципів, або начал. У *другому* правилі формулюється вимога аналітичного вивчення природних явищ. Кожну складну проблему слід ділити на простіші й робити це доти, поки речі не стануть ясними та очевидними. *Третє* правило вимагає дотримуватися певного порядку мислення, який полягає в тому, щоб починати з найпростіших і доступних для пізнання предметів і поступово доходити до складніших і важчих. *Четверте* правило орієнтує на досягнення повноти знання, на послідовність і ретельність дедуктивного виведення й вимагає повного переліку, докладного огляду всіх ланок.

Декарт розробляв учення «вроджених ідей», які, на його думку, приховані в глибині інтелекту й можуть бути усвідомлені лише інтуїтивно. До «вроджених ідей» Декарт відносить ідею Бога, аксіоми математики та інші ідеї.

Значний вклад у подолання дуалізму Декарта зробив *Бенедикт Спіноза (1632—1667)*. Згідно з поглядом Спінози, світ —

¹ Декарт Р. Рассуждение о методе. Соч.: В 2 т. — М., 1989. — Т. 1. — С. 250.

скінченна природа, матеріальна субстанція (від лат. «сутність», «основа»), яку він ще називає Богом. Субстанція, тобто матерія, є причиною самої себе й має безліч властивостей. Вона вічна та незмінна, їй властиве самозбереження. Субстанції, за Спінозою, притаманні дві універсальні й невід'ємні характеристики (атрибути) — *протяжність і мислення*. Протяжність розкривається в нескінченності «модусів» — індивідуальних конкретних речах та явищах. Людина є одним з багатьох «модусів» природи, в якому втілюється мислення. За Спінозою, людина та інші «модуси» — речі, хоча й не однаковою мірою, однак усі одухотворені. Проголошуючи мислення атрибутом субстанції та долаючи дуалістичну «прірву» між мисленням і природою, Спіноза утверджував раціоналістичну тезу про збіг структури світу зі структурою розуму. Він відверто проголошував, що *порядок і зв'язок ідей ті ж самі, що й порядок і зв'язок речей*. Поняття «субстанція» Спінози є дуже цінним у його філософії, воно відіграло неабияку роль у подальшому розвитку як філософського, так і наукового знання.

Велике значення мало вчення пантеїзму Б. Спінози. Згідно з ним Бог не існує окремо від природи, а розчиняється в ній. З цього випливає, що пізнання світу йде не через пізнання Бога, а через пізнання самої природи. Виходячи з ідеї існування єдиної субстанції, Спіноза стояв на позиціях *гілозоїзму* (учення, яке допускає наявність мислення в усій матерії, зокрема й неживої). Таку ідеалістичну позицію дотримують й зараз обстоюють деякі дослідники природи, зокрема французький палеонтолог і філософ Тейяр де Шарден.

Видатний філософ-матеріаліст XVII ст. *Джон Локк* (1632—1704) зробив спробу поглибити й далі конкретизувати емпіричну методологію. Основна заслуга Локка в історії філософії полягає в тому, що він розробив сенсуалістичний світогляд, тобто обґрунтував учення про чуттєве походження знання й дав на цій основі критику теорії «вроджених ідей» Декарта. Локк довів, що досвід складається з відчуттів і тим самим обґрунтував сенсуалістичні напрями в теорії пізнання.

Локк доводив, що знання та ідеї людей не вроджені, а набуті й мають своїм джерелом зовнішній світ. Душа людини від природи є «чистою дошкою» (*tabula rasa*), на якій «чуттєвий досвід малює свої візерунки»¹. Усе, що ми знаємо, це результат впливу зовнішнього світу, виховання і освіти. Процес пізнання Локк розглядав

¹ Локк Дж. Опыт о человеческом разумении. Соч.: В 3 т. — М., 1985. — Т. 1. — С. 96.

як результат чуттєвого досвіду індивіда й поділяв його на дві сфери: зовнішній досвід (джерело відчуттів), і внутрішній (самодіяльність душі). Зовнішній досвід є основою чуттєвого пізнання природи, а внутрішній — рефлексивного пізнання діяльності душі.

Гносеологічні погляди Локка знайшли вияв у його концепції первинних і вторинних якостей. Локк заперечує якісну різноманітність матерії й вважає, що речам властиві лише кількісні особливості: величина, фігура, непроникність, тепло, холод, рух — первинні якості, які не відривні від матерії. Саме вони породжують зовнішній досвід, впливаючи на органи відчуття. Але речі мають інші якості: колір, смак, запах, звук — вторинні якості, вони суб'єктивні й не відбивають властивостей самих речей, а створюються в людській свідомості на основі сполучень первинних якостей. Поділ усіх якостей на первинні та вторинні був характерний для філософії Нового часу й відображав рівень розвитку тогочасної науки.

До когорти англійських філософів Нового часу належить також *Томас Гоббс (1588—1679)* — представник матеріалізму й номіналізму. Він уважав, що реально існують тільки одиничні речі, а загальні поняття — це лише назви речей. Тому будь-яке знання має своїм джерелом досвід, він є двох типів: перший як результат сприйняття, другий як знання про назви речей. Джерелом другого досвіду є розум. На перший план Гоббс висував механічне тлумачення реальності, жива чуттєвість перетворювалася в нього на абстрактну чуттєвість геометра, світ — це геометричне місце точок, площин і тіл. Людина — це машина з природними властивостями, держава — це «Левіафан» — чудовисько, яке керує людськими долями, свобода — це передусім відсутність опору, а не «сутнісна сила».

Філософія Гоббса — типовий приклад тлумачення людини як частини природи, функції якої зводяться до найпростішої (механічної) форми руху, а закони розуму як природної властивості людини — до законів математики. Людське мистецтво йде ще далі, імітуючи розумне й найдосконаліше творіння природи — людину. Т. Гоббс був змушений визнати, що людина є не просто природним тілом, тотожним усім іншим тілам природи, а й моральною та духовною істотою.

Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646—1716) — великий математик і логік, який обстоював множинність субстанцій, що складаються із сукупності животворних атомів-монад. Лейбніц вважав, що всі монади рухомі й взаємопов'язані, він розрізняв три види атомів-монад (залежно від їх досконалості, запрограмованої Богом): 1) *найнижчі*, що характеризуються «перцепцією», тобто па-

сивною здатністю до сприйняття. Тіла неживої природи містять монади нижчого ступеня, монади-перцепції; 2) *монади-душі*, які можуть мати відчуття та більш яскраві уявлення. Живі, тіла містять монади-душі; 3) *монади-духи*, які характеризуються найвищим ступенем розвитку, мають свідомість, «апперцепцію», здатність до міркування та рефлексії. Людина — це поєднання монад з матерією, де провідна роль належить монадам-духам, апперцепціям, рефлексії. Кожна монада, завдяки внутрішній активній діяльності, прагне до вдосконалення й містить у собі своє минуле, сучасне й майбутнє.

Монади самі по собі не мають просторових характеристик, тому їх можна осягти лише розумом. Тіла ж, речі, які люди сприймають за допомогою чуттєвого досвіду, — це поєднання монад з матерією, що відрізняються залежно від того, з якими монадами поєднується матерія. Поєднання монад з матерією не є випадковим, це результат передбаченої Богом Гармонії. Лейбніц першим у філософії Нового часу зробив спробу поєднати неживу й живу природу, тілесне та духовне, минуле й майбутнє. У гносеології та методології пізнання Лейбніц намагався подолати суперечність між емпіризмом та раціоналізмом. Він наголошував, що не лише раціональне знання ґрунтується на логічних доведеннях, а й досвідне, емпіричне знання неможливе без застосування принципів розуму. Як і чимало інших філософів, він обстоював раціональне пояснення світу, вірив в існування вроджених ідей.

Слід зазначити, що матеріалістичні ідеї XVIII ст. зустріли великий опір з боку ідеалізму та релігії. У цей період почав розвиватись і посилювався *суб'єктивний ідеалізм*. Найвідомішими виразниками суб'єктивного ідеалізму цього часу були англійські мислителі Берклі та Юм.

Джон Берклі (1684—1753) категорично відкидав існування матерії й стверджував, що речі існують тому, що вони сприймаються відчуттями. Єдиний смисл, який має слово «існувати», є «бути сприйманим», адже єдиним, з чим безпосередньо має справу людина, спілкуючись із світом речей, є ті чи інші зорові, слухові відчуття (червоне, кругле, дзвінке, холодне, тверде тощо) в певних комбінаціях і послідовностях. Позиція Берклі була суб'єктивно-ідеалістичною.

Подібну суб'єктивно-ідеалістичну концепцію розвивав і *Девід Юм (1711—1776)*, але дещо інакше. Він стверджував, що людина не може вийти за межі своїх відчуттів і встановити, що лежить в основі речей — дух чи матерія. Гносеологічні основи агностицизму Юма — абсолютизація психічних явищ людини. Згідно з Юмом, наука зво-

диться до спостереження та опису психічних фактів. Філософія Юма є не лише суб'єктивно-ідеалістичною, а й агностичною.

Філософія Просвітництва та французький матеріалізм XVIII ст.

Просвітництво — це культурно-історичний термін, що відбиває певну епоху розвитку людства, сутність якої полягає в широкому використанні розуму для суспільного прогресу. Головним прагненням просвітників було завдяки діяльності людського розуму знайти природні принципи суспільного життя. Через усю філософію Нового часу проходить думка про «розумність» світу, яка у XVIII ст., трансформувалась в ідею просвітництва як головну рушійну силу історії, джерело та основний засіб досягнення рівності, братерства та свободи, тобто такого суспільного стану, що відповідає ідеалу Царства Розуму. В епоху Просвітництва філософів уже цікавлять не проблеми методології та субстанційних основ буття, а проблеми людського буття, буття суспільства, історії та перспектив розвитку людства. На цій основі в філософії Просвітництва формуються два напрями: деїстичний та матеріалістично-атеїстичний. Вважається, що Просвітництво було започатковано в Англії під впливом філософських ідей Дж. Локка.

Французьке Просвітництво порушувало проблему вдосконалення суспільства шляхом реформ. Велике значення мало вчення *Шарля Монтеск'є (1689—1755)*. Учений за допомогою методу порівняльного аналізу описував типи державного устрою. Монтеск'є в душі деїзму визнавав Бога лише «творцем та охоронцем» природи, який, створивши світ, більше не втручається в його справи. Закони історії філософ тлумачив як утілення розуму. Він стверджував, що природне середовище має великий вплив на розвиток суспільства. Монтеск'є поставив і досліджував важливу проблему політичної значимості соціально-психологічних рис народів, проте він занадто абсолютизував роль цих рис. Незаперечною заслугою Монтеск'є є також докладна розробка ідеї Локка про поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову. Лише за умови такого поділу, на його думку, можливий державний лад, за якого нікого не примушуватимуть робити те, до чого не зобов'язує закон, і не робити того, що закон йому дозволяє.

Раннім представником французьких просвітителів був *Франсуа Вольтер (1694—1778)*, який висував ідеї, спрямовані проти феодалізму та кріпацтва, він боровся проти церкви, релігійної нетерпимості, фанатизму, деспотії. Ф. Вольтер — рішучий прибічник рівності

громадян перед законом, але слід звернути увагу на те, що він уважав неминучим поділ людей на багатих і бідних. Саме Вольтер висуває на перший план таку характерну для просвітницької думки рису, як рішучий поворот від дещо абстрактних, загальних проблем буття, реальності як такої, притаманних філософії XVII ст., до проблем живої практики людського життя, соціальної проблематики, упорядкування й удосконалення людського існування в світі. Як і більшість просвітників він був прихильником деїзму.

Блискучий полеміст і талановитий письменник *Жан-Жак Руссо (1712—1778)* торкався питань розвитку цивілізації, держави, моралі, розмірковував над проблемами соціальної нерівності та виховання, вимагав свободи й забезпечення повноти юридичних прав. Вбачаючи джерело змін людського життя в розумі, Руссо вважав, що сам розум при цьому зазнає впливів життєвих потреб людей. Люди, що спочатку жили в «природному» стані, поступово переходять у «суспільний стан», об'єднуються в сім'ї, а останні — у племена. У племенах люди живуть вільно, вони здорові й щасливі, продовжують насолоджуватись усіма радощами спілкування, які ще не порушують їхньої незалежності. Залізо та хліб — ось що, на думку Руссо, цивілізувало людей і згубило рід людський.

Таке суспільство мало бути ліквідоване, а натомість збудоване нове, на засадах нового суспільного договору. Новий суспільний договір Руссо — це фактично заклик повернутися назад до первісної простоти та рівності «природного» стану людини.

Отже, відмітною рисою Просвітництва є поворот до людини. Мислителі-просвітники, починаючи з Монтеск'є, головну увагу звертають на людське суспільство, історію, біди та страждання людей. У зв'язку з цим основний акцент вони роблять на розум, шляхи й засоби приведення суспільства у відповідність з вимогами розуму, насамперед такими, як рівність, справедливість, свобода, братерство тощо.

Французький матеріалізм XVIII ст. має багато спільного з філософією Просвітництва, але йому властиві свої відмінні риси. Насамперед його відрізняє одностайна матеріалістична спрямованість у поглядах на природу.

Матерія існує об'єктивно, пов'язана з рухом, указував *Жульєн Ламеттрі (1709—1751)*. Природа — це сукупність різних форм руху матеріальних часточок. Згідно з *Полем Гольбахом (1723—1789)*, існує рух матеріальних мас (атомів), а також енергетичний рух; матерія існує в просторі та часі. Ламеттрі першим у філософії Нового часу будував свої філософські узагальнення про природу не лише на основі механіки, а й осмислюючи результати біоло-

гічних і частково хімічних досліджень. Він висунув положення про необхідність суспільного життя як умови формування людини та її свідомості. Ламеттрі вважав, що людині від народження притаманний «природний закон», сутність якого полягає в умінні розрізняти добро й зло. Найважливішим виразом «природного закону» моральності, на його думку, є почуття вдячності за добро та розкаяння за зло, вчинене у відповідь на добро.

Гольбах підходив до осмислення питання про відношення природи, матерії та духу, свідомості як центральної філософської проблеми Нового часу й виокремлював два протилежні напрями — натуралістичний та спіритуалістичний. Він також конкретизував та обґрунтував учення про субстанцію, наголошуючи, що субстанцією може бути лише матерія — вічна, безкінечна й самопричинна. *У Гольбаха ми знаходимо одне з перших визначень матерії: матерія — це те, що, діючи на наші органи чуття, викликає відчуття.*

У теорії пізнання Дені Дідро (1713—1784) поєднував переваги як емпіризму, так і раціоналізму, підкреслюючи необхідність нової раціональності, яка функціонувала б в органічній єдності з чуттєвим пізнанням, визначаючи сутність філософської методології як перевірку розуму розумом, контроль розумом та експериментом чуттєвого пізнання, відображення чуттєвим досвідом природи.

Важливим досягненням Дідро було вчення про універсальну внутрішню активність матерії. Рух не зводився ним лише до механічного переміщення в просторі, а розумівся як будь-яка зміна, як активність загалом. Рух, на його думку, є як у тілі, що переміщується, так і в тілі, яке перебуває в спокої.

Дідро був прибічником цілковитої ліквідації релігії та перетворення суспільства на атеїстичне. Проте атеїзм, на його думку, мав ґрунтуватися на високих духовних цінностях, філософській аргументованості та морально-соціальній відповідальності. Дідро вважав, що соціальна справедливість, яка забезпечується законами «просвітницького правління», є найважливішою об'єктивною передумовою для втілення моральних начал у житті народів.

Французькі матеріалісти висунули низку цінних положень щодо суспільства, зокрема підкреслили роль людських потреб як могутнього джерела розвитку. Клод Гельвецій (1715—1771) указував на єдність особистих і громадських інтересів. Доброчесна людина, як підкреслював учений, — це та, чия сильна пристрасть до доброчесності узгоджується із суспільним інтересом, тому вона завжди змушена бути добродійною.

На думку Гельвеція, усе це цілком можливо реалізувати в сучасному йому суспільстві шляхом втілення в дійсність розумного

законодавства, просвітництва та відповідного виховання, що цілком узгоджується з основною тенденцією філософії Нового часу — вірою у всемогутність розуму та пізнання як рушіїв прогресивного розвитку людства.

Отже, в XVII ст. головним завданням європейської філософії стало вирішення проблеми обґрунтування способів отримання істинного знання (проблема методології пізнання). Головне досягнення тогочасної філософії — знаходження принципів автономності суб'єкта пізнання та сумніву як початку наукового дослідження. Розвиваються індуктивний емпіричний та раціональний дедуктивний методи пізнання, який містить у собі інтелектуальну інтуїцію. У цей час формується механістична картина світу, яка була основою природознавства й філософії аж до XX ст.

Філософія Просвітництва XVIII ст. виступила проти метафізики, сприяла розвитку раціоналізму, матеріалізму та атеїзму. Подальший розвиток отримали ідеї соціального прогресу, можливості реалізації в соціальній практиці ідеалів гуманізму. У політиці, правовій культурі, суспільно-економічному житті активно пропагувались ідеї соціальної несправедливості, рівності всіх людей перед законом.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте філософські погляди мислителів англійської школи — Ф. Бекона, Дж. Локка та Т. Гоббса.
2. У чому полягає сутність емпіризму та проблеми методу філософії Ф. Бекона?
3. У чому полягає дуалізм філософії Р. Декарта?
4. У чому полягає сутність та обмеженість сенсуалістичної теорії пізнання Дж. Локка?
5. Охарактеризуйте пантеїстично-матеріалістичне вчення Б. Спінози про субстанцію, атрибути та модуси.
6. У чому полягає сутність філософії Г. Лейбніца?
7. Що таке Просвітництво та які ідеї воно репрезентувало?
8. Як розглядається людина й суспільство в філософії Просвітництва в теоріях французьких матеріалістів?
9. У чому полягає значення філософії Нового часу та Просвітництва?

Філософський словник до теми: дедукція, індукція, раціоналізм, емпіризм, інтуїція, монада, субстанція, сенсуалізм, гілозоїзм, метафізичний матеріалізм, механіцизм.

План лекції

1. Феномен німецької класичної філософії та її основні риси.
2. Філософія І. Канта.
3. Німецький ідеалізм. Філософія Г. Гегеля.
4. Антропологічна філософія Л. Фейєрбаха.
5. Філософія марксизму.

 Конспективний виклад теми

1 Феномен німецької класичної філософії та її основні риси

В історії світової та європейської філософії важлива роль належить німецькій класичній філософії, яка формувалася на межі XVIII—XIX ст. Вона представлена такими видатними мислителями, як І. Кант, Й. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель, Л. Фейєрбах.

Соціально-економічними та історичними передумовами її розвитку були Французька буржуазна революція 1789—1794 рр., промислова революція в Англії та розвиток природознавства. Німеччина на той час значно відставала від інших країн в економічному й політичному сенсі. Філософія розвивалася в умовах феодального розбрату, буржуазні перетворення здійснювалися дуже повільно. Німецька буржуазія, налякана буржуазними революціями, з одного боку, часто йшла на компроміс з феодальним дворянством, а з іншого — об'єктивно була зацікавлена в об'єднанні країни, швидкому розвитку буржуазних відносин.

Німецька класична філософія стала вищим досягненням, своєрідним синтезом філософської думки в світовому масштабі та одночасно останньою формою класичної європейської філософії. Уся попередня філософія, яку можна визначити як філософію розуму й пізнання, знайшла своє логічне завершення в німецькій класичній філософії. Велике значення мали гуманістичні ідеї соціального прогресу, свободи та активності людини, розробка проблем пізнання, діалектики та матеріалізму, віра в усемогутність науки тощо.

Незважаючи на своєрідність філософських поглядів представників німецької класики (Кант був дуалістом, Фіхте — суб'єктивним, Шеллінг і Гегель — об'єктивними ідеалістами, Фейєрбах — матеріалістом), вони створили певну ідейну спільність. У філософських системах німецьких мислителів спостерігається зв'язок, навіть наступність. Саме через це їх поєднують в єдиний філософський напрям.

При всьому розмаїтті ідей та концепцій, німецьку класику відрізняє низка спільних рис, а саме: 1) розуміння ролі філософії в історії людства та розвитку світової культури; 2) раціоналізм, успадкований від філософів Нового часу та Просвітництва; 3) критика матеріалізму XVIII ст. за його механіцизм; 4) розробка теорії діалектики та діалектичного методу мислення; 5) намагання перетворити філософію на науку, створити єдину наукову філософію у вигляді цілісної системи наукових дисциплін, ідей, понять і категорій; 6) розробка загальних методів підходу до проблеми історичного розвитку як єдиного процесу; 7) відродження гуманістичного ставлення до людини, її активності, свободи та інших цінностей; 8) безпосередня спадкоємність у розвитку філософських ідей¹.

Загалом феномен німецької класики створив підґрунтя для виокремлення її як особливого етапу розвитку новоєвропейської філософії.

Філософія І. Канта

Засновником німецької класичної філософії вважають *Іммануїла Канта (1724—1804)*. Його філософія — перехідна ланка між раціоналізмом епохи Просвітництва та романтично забарвленою філософією XIX ст. Теоретична діяльність Канта поділяється на два періоди: *перший період* — «докритичний» закінчується 1770 р. та характеризується матеріалізмом і діалектичним підходом до розв'язання природничих проблем. У праці «Всезагальна природна історія і теорія неба» вчений розробив космогонічну гіпотезу, згідно з якою Сонячна система є продуктом поступового охолодження газової туманності. Він уперше поняття еволюції поширив на космічні явища. Згідно з Кантом, у створенні Всесвіту брали участь дві сили — тяжіння та відштовхування. Завдяки взаємодії цих сил на основі природних законів

¹ Данильян О. Г., Тараненко В. М. Основи філософії: Навч. посібник. — Харків, 2003. — С. 63; Філософія: Навч.-метод. посібник. — Харків, 2004. — С. 81—82.

почали утворюватися планети. Процес виникнення, розвитку й загибелі світів є постійним. Звідси випливає висновок про відносність поняття спокою.

Найважливіші ідеї філософії Кант розробив у *другому періоді* — «критичному», який почався після 1770 р. (назва періоду пов'язана зі словом «критика» у титулі трьох основних праць, що означає дослідження самих підвалин). Свою критичну філософію учений виклав у працях «Критика чистого розуму», «Критика практичного розуму» та «Критика здатності судження». Перша присвячена проблемі меж пізнавальних можливостей людини, у другій — з'ясовується природа моралі, у третій — викладено естетичні погляди.

У центрі філософії Канта знаходиться проблема *теорії пізнання*. Підхід філософа до її вирішення полягає в тому, що він задіяв перехід від метафізики субстанції до теорії суб'єкта. Головне, за Кантом, не вивчення речей самих по собі, а дослідження пізнавальної діяльності людини. Перш, ніж пізнавати світ, потрібно пізнати власне пізнання, установивши його межі та можливості.

Кант уважав, що людський розум пізнає не «речі в собі», тобто їх сутність, а явища речей, результат їх дії на органи відчуттів людини. «Речі в собі» стають явищем завдяки апіорним формам споглядання (простір, час) та апіорним формам мислення (якість, кількість, причинність, реальність та ін.). Наступна сходинка пізнання — це *розум*, який завершує мислення й при цьому, не створюючи нічого нового, заплутується в невирішених суперечностях — так званих «антиноміях» чистого розуму. Філософ переконаний, що таких антиномій є чотири: 1) світ є простий і водночас складний; 2) світ є скінченний і водночас нескінченний у просторі й часі; 3) у світі існує свобода й водночас її немає, а все підкоряється законам природи; 4) у світі існує Бог і водночас Бога не існує. Вирішити ці антиномії розум не може, оскільки кожному з цих тез можна без порушення правил логіки однаково довести або спростувати.

У вченні про антиномії Кант виявив діалектику суперечностей у процесі пізнання. Наявність антиномії доводить те, що існують межі пізнавальних властивостей розуму. Крім того, людина від природи отримує *апіорні форми знань* (тобто знань, що існують у розумі без необхідності доведення їх істинності), які забезпечують правильну впорядкованість отримання дослідного знання. Це означає можливість часткового осягнення істини.

Отже, у філософії Канта *поєднані матеріалізм* (визнання об'єктивного існування «речей в собі») та *ідеалізм* (твердження

про апріорні форми споглядання й розсудку) з *агностицизмом* (заперечення пізнання об'єктивної дійсності). Ця дуалістична позиція була своєрідним компромісом між матеріалізмом та ідеалізмом.

На етапі пізнання світу через практичний розум (тобто моральність) людина, на думку Канта, використовує знання, отримані за допомогою чистого, або теоретичного розуму. У сфері моралі філософ виходив з визнання вихідної рівності всіх людських розумів як суверенних чинників свідомого вибору поведінки. На цій основі Кант сформулював так званий «*категоричний імператив*» (закон, повеління): «Чини завжди так, щоб максима твоєї волі могла також мати й силу всезагального закону». Це означає, що людина, обираючи певний вид поведінки, повинна припускати можливість такої поведінки для будь-кого. Наявність такого імперативу дає людині свободу й водночас у сукупності створює всезагальний моральний закон для суспільства. Згідно з цим законом людину не можна перетворювати на засіб, річ, яку можна використати. До неї необхідно ставитися як до мети, як до самоцінної особистості.

Призначення людини мислитель бачив у тому, щоб головною метою зробити встановлення блага на землі, зокрема й вічного миру. Умовами його досягнення він уважав розформування постійного війська всіх держав, укладання міжнародних угод.

У галузі естетики Кант дійшов висновку, що там, де йдеться про мистецький смак людини, закони логіки не діють. Тому естетичні сприйняття є цілісними, не аналітичними, не прагматичними, а естетичні судження відбудовуються як цінності. Естетичні погляди Канта були спрямовані на вирішення питань про природу художнього смаку, аналіз ролі естетичних суджень у сфері філософії.

Філософія Канта відводить людині центральне місце, підкреслюючи її безумовну цінність. Він переорієнтував філософію на антропологічну проблематику. Усі філософські проблеми, на його думку, зводяться до чотирьох питань: що я можу знати; що я повинен робити; на що я можу сподіватися; що таке людина. Перші три питання зводяться, своєю чергою, до четвертого, яке є основним.

Таким чином, філософія Канта стала своєрідною основою, на ґрунті якої та в полеміці з якою здійснювався подальший розвиток німецької класичної філософії.

Як пряме продовження філософії Канта, оригінальне суб'єктивно-ідеалістичне вчення створив *Йоганн Готліб Фіхте* (1762—1814). Згідно з його поглядами історія є діалектичною та активною взаємодією *абсолютного «Я»* (самосвідомості людства) та

індивідуального «Я» (окремої людини). «Я» — певний ідеал, тожний поняттям свобода, воля, високі моральні норми. Самореалізація «Я» відбувається через діяльність.

У праці Фіхте «Науковчення» «Я» постає як творець усього суцього й водночас як творець знання про нього. Першим актом цієї дії є теза «Я є Я», другим — «Я є не-Я» (антитеза) і третім — «Я є Я і не-Я» (синтез). Третій акт тріади слід розглядати як зняття протилежності суб'єкта й об'єкта, ствердження їх тотожності.

Роль Фіхте в німецькій класичній філософії полягає в тому, що він закріпив ідею активності суб'єкта в пізнанні, захищав ідеали свободи та розглядав гідність людини як найвищий ідеал. На думку мислителя, вільним є лише той, хто бажає всіх зробити вільними.

Учення Фіхте розвинув далі Фрідріх Вільгельм Йозеф Шеллінг (1755—1854). Він розробив систему «трансцендентального ідеалізму», або «філософію тотожності», намагаючись надати діалектиці належного об'єктивного змісту. Головна його праця отримала назву «Система трансцендентального ідеалізму». Виходячи з теорії тотожності, Шеллінг наполягав на пріоритеті природи щодо вічно існуючої суперечності «Я — середовище», він звернув увагу на діалектичний розвиток та єдність живої й неживої природи.

На основі досягнень сучасної йому науки Шеллінг вирішував проблему знаходження вихідного начала, яке має бути вищим від суб'єкта, природи й духу. Фіхтеанське «Я» (суб'єкт) він замінює на субстанцію, деякий абсолют, що виступає у вигляді абсолютного розуму. «Не-Я» (об'єкт) також не сприймається за вихідне начало. Позаяк суб'єкт — об'єкт існують одночасно в єдності духовного й природного, то таким началом, на його думку, й може бути їх абсолютна єдність, тотожність. Людина сприймає цю тотожність як щось досвідоме, або «несвідоме». Згодом така думка привела філософа до створення так званої «філософії одкровення», що виходила за межі класичної традиції. У таких працях, як «Філософія і релігія» та «Світові епохи» абсолютну єдність, вихідне начало вчений вже ототожнював з Богом. Природа розглядалася тільки як його тінь.

Натурфілософія Шеллінга підірвала основи суб'єктивного ідеалізму Фіхте й повернула німецьку ідеалістичну філософію до об'єктивного ідеалізму та діалектики. Погляди Шеллінга певним чином вплинули також на українську (М. Максимович) та російську філософію. У ХХ ст. ірраціоналістичні ідеї німецького філософа набули подальшого розвитку в філософії екзистенціалізму.

3 Німецький ідеалізм. Філософія Г. Гегеля

Філософське вчення *Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770—1831)* підсумовує німецьку ідеалістичну традицію. Спочатку вчений виступав як послідовник «критичної філософії» Канта й Фіхте, але згодом під впливом Шеллінга став на позиції об'єктивного ідеалізму й створив оригінальну філософську систему. Основними працями Гегеля є «Феноменологія духу», «Наука логіки», «Енциклопедія філософських наук», «Філософія природи», «Філософія права» та інші. Мислителя цікавили всі сфери буття — природа, людина, її свобода, закономірності суспільного життя, логіка, право тощо.

Гегель найбільш глибоко та всебічно розробив діалектичний спосіб мислення й світорозуміння. Увесь природний, історичний і духовний світ він уперше уявив у вигляді процесу, тобто руху, змін, перетворень, розвитку. Основою всіх явищ природи та суспільства філософ уважав абсолют, якесь духовне начало, яке називав «світовим розумом», «світовим духом», «абсолютною ідеєю», що нібито існувала ще до матеріального світу. *Абсолютна ідея є активною та діяльною, розкриває свій зміст поетапно за принципом тріади: «теза — антитеза — синтез».* У філософії Гегеля абсолютна ідея виступала в *трьох формах*: у вигляді чистих логічних сутностей; у формі інобуття ідеї — природи; у різних проявах конкретного духа. Результатом такого розуміння форм розвитку абсолютної ідеї було виокремлення таких частин його філософської системи, як *логіка, філософія природи та філософія духу*, об'єднаних в «Енциклопедію філософських наук».

Гегелю належить принципово *новий підхід у гносеології. Суб'єктом пізнання він уважав не індивіда, а суспільство.* Індивід виступає «втіленням» суспільства, тільки тоді він є здатним до пізнання. На відміну від Канта, Гегель був упевнений у можливості досягнення абсолютного знання, оскільки людський розум є відбитком Божественного розуму. Ніякої межі наукового пізнання не існує. *Основним філософським методом пізнання вчений уважав діалектику.*

Гегелівська діалектична система містить у собі близько сорока категорій (буття, кількість і якість, міра, явище й сутність, форма та зміст, матерія, закон, випадковість і необхідність, можливість і дійсність, причина і наслідок, свобода й необхідність, протилежність, суперечність тощо). Розвиток категорій, їх взаємозв'язок і взаємоперехід до інших здійснюється закономірним шляхом. *Основними*

законами діалектики є закон переходу кількісних змін в якісні, закон єдності та боротьби протилежностей і закон заперечення заперечення. Формулюючи основні закони діалектики, Гегель показав діалектику процесу пізнання та довів, що істина є процесом.

Ідея діалектичного розвитку значно вплинула на розробку концепції філософії історії. Історія людства, на думку мислителя, це прогрес у пізнанні свободи як «пізнаної необхідності», а *ідеал історичного розвитку суспільства* — досягнення свободи для всіх. У цьому полягає сенс історії. Торжество свободи означає й торжество розуму. Учений виокремлює *три форми розвитку свободи: східну, античну і германську*. Гегель, на відміну від Канта, у своїй філософії історії не залишив місця для історичної творчості особистості. Історія має свою власну внутрішню логіку, а індивіди, народи, людство загалом — лише засоби реалізації логіки історії. Тобто історичний процес відбувається та діє поза межами волі людей. Вони не є суб'єктами, творцями історії.

Гегель уважав, що розвиток історії завершується, досягнувши рівня Пруської монархії, після чого історія вже не розвивається в просторі й часі. Відтак, його консервативна метафізична філософська система ввійшла в *суперечність з діалектичним методом*. Непослідовність діалектики Гегеля полягає в тому, що вона не поширювалася на пояснення сучасного та майбутнього, а була звернена в минуле. Гегель скрізь установив абсолютні межі розвитку: у логіці — це абсолютна істина; у природі — людський дух; у філософії права — конституційна монархія; в історії філософії — його власна філософська система.

Загалом філософія Гегеля не лише здійснила величезний вплив на подальший розвиток філософської думки ХХ ст., а й викликала численні критичні напади з різних філософських позицій.

Антропологічна філософія Л. Фейєрбаха

Людвіг Андреас Фейєрбах (1804–1872) — видатний німецький філософ, матеріаліст і атеїст. Спершу вчений поділяв погляди Гегеля, але згодом став одним з перших критиків його філософії. Фейєрбах виклав свої філософські погляди в таких працях, як «До критики філософії Гегеля», «Сутність християнства», «Попередні тези до реформи філософії», «Основні положення філософії майбутнього» та інших. Його філософія остаточно повертає філософську класику до проблеми людини, її сутності, відчуження й свободи. Центром філософії стає морально-етична та антропологічна проблематика.

З Фейербаха починається період нового злету, піднесення матеріалізму. Філософ уважав, що природа ніким не створена та є причиною самої себе. Людина є невід'ємною частиною природи. Саме з погляду матеріалізму Фейербах намагався переосмислити традиційне для класичної філософії поняття суб'єкта. Суб'єктом у нього виступає не просто розумна істота, а цілісна людина як вища природна істота в єдності її тілесних і родових (суспільних) якостей. Саме суспільні якості, «людська природа» відрізняють її від тварин. Людину вчений розглядає як універсальну та активну істоту ще й тому, що вона не просто пристосовується до навколишнього середовища, а й перетворює його, засвоюючи культуру.

Особливу увагу Фейербах приділив критичному аналізу релігії. Атеїзм для нього був безпосередньо пов'язаний з моральною та політичною вимогою звільнення людських сил й оновлення умов життя, які зробили б людину господарем природи, а відношення людей — колективістськими. Причиною виникнення релігії філософ уважав почуття залежності, безсилля, страху перед природними силами. *Людське безсилля й породжує богів*. Релігія, на думку Фейербаха, паралізує активність і творчі сили людини, тому він пропонує замінити релігійний культ культом людини, перенести любов до Бога на людей.

Ідеалістичну філософію Фейербах уважав своерідним доповненням релігії. *Відчуження від людини її родової сутності — це те, до чого приходять і релігія, і ідеалізм*. Тому критику релігії філософ поєднував з критикою ідеалізму.

Філософія Фейербаха, незважаючи на її матеріалістичні та атеїстичні позиції, не була послідовно матеріалістична. У розумінні історії людства, тобто суспільства, він був ідеалістом, а, критикуючи ідеалізм Гегеля, він водночас заперечував і діалектичний метод.

Отже, філософська система Фейербаха логічно завершувала німецьку класичну філософію та давала імпульс подальшому розвитку матеріалістичної філософії.

Загалом значення німецької класичної філософії полягає в тому, що філософська спадщина Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля та Фейербаха ще за їхнього життя стала початком формування новітніх напрямів філософії не лише в межах буржуазного способу мислення, а й поза ним. До останніх належить головним чином марксизм, для якого німецька класична філософія стала теоретичним джерелом.

5 Філософія марксизму

Марксизм, зокрема його філософське вчення, увійшов в історію як найголовніше досягнення суспільної думки другої половини XIX — першої половини XX ст. Крім філософії, його складовими частинами є політична економія та науковий соціалізм. Засновниками марксизму були *Карл Генріх Маркс (1818—1883)* та *Фрідріх Енгельс (1820—1895)*. Філософія марксизму виникла як відповідь на запит нової історичної епохи. Тому зрозуміти філософське вчення марксизму можна лише у взаємозв'язку й взаємодії всіх його складових частин.

Об'єктивними факторами виникнення марксизму були соціально-економічні та політичні передумови, природничо-наукові та теоретичні джерела. До перших належать утвердження капіталізму як соціального ладу та формування промислового пролетаріату як самостійної політичної сили, загострення соціальних суперечностей та як результат — розвиток класової боротьби. До других слід віднести три великих наукових відкриття: закону збереження й перетворення енергії, клітинної структури всього живого, рослин і тварин і створення еволюційної теорії. Успіхи природознавства надали певний матеріал для філософських узагальнень, формування нового світогляду. До теоретичних джерел марксизму відносять німецьку класичну філософію (особливо праці Гегеля й Фейербаха), англійську політичну економію (Сміт, Рікардо) і французький утопічний соціалізм (Сен-Симон, Фур'є). Класики марксизму критично переробили гегелівське вчення про діалектику як теорію розвитку та філософський метод, по-новому розглянули філософські ідеї Фейербаха, зокрема його антропологічний матеріалізм, обґрунтували закономірності розвитку капіталізму, засвоїли та розвинули ідеї соціалізму.

Соціально-філософські погляди К. Маркс і Ф. Енгельс виклали в таких наукових працях: Маркс — «До критики гегелівської філософії права», «Тези про Фейербаха», «До критики політичної економії», «Капітал»; Енгельс — «Становище робітничого класу в Англії», «Походження сім'ї, приватної власності і держави», «Анти-Дюрінг», «Діалектика природи», «Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії»; Маркс і Енгельс — «Святе сімейство», «Маніфест Комуністичної партії» та інших.

Новизна філософії великих німецьких мислителів XIX ст. полягала насамперед у тому, що вони, *по-перше, поєднали матеріалізм з діалектикою та створили так званий діалектичний мате-*

ріалізм. Якщо Гегель уважав, що діалектичні закономірності є законами розвитку ідей, понять, то Маркс та Енгельс відкрили діалектику речей. Вони показали, що діалектика понять є відображенням у свідомості людей об'єктивного світу. За Марксом, діалектика виступає як вчення про загальні зв'язки й усезагальні закони розвитку, а його основою є діалектична суперечність.

По-друге, проблеми натурфілософії (філософії природи) розв'язував переважно Ф. Енгельс. Він уважав, що свідомість є нічим іншим, як продуктом діяльності людського мозку. Пізнання людиною світу не має жодних меж, оскільки сам світ нескінченний, і пізнання абсолютної істини здійснюється через нескінченний ряд відносних істин. Водночас світ є єдиним, а ця єдність виявляється в його матеріальності. Основними формами існування матеріального світу є простір і час. Невід'ємною характеристикою матерії є рух і розвиток. Тому рух є способом існування матерії, він не створюваний як і сама матерія. Енгельс також класифікував основні форми руху матерії: механічну, фізичну, хімічну, біологічну та соціальну. Особливе місце в натурфілософії Енгельса посідає розроблена ним трудова теорія походження людини.

По-третє, центральне місце філософія марксизму відводить вирішенню проблеми людини. Остання розглядається не лише як продукт і частина природи, активна свідома істота, яка має право на свободу й гуманне ставлення до себе, а й як соціальний феномен. Саме людині, а не тварині притаманні соціальні якості.

По-четверте, суспільство та його діалектика в марксизмі також розглядаються з матеріалістичного погляду. Основним джерелом його розвитку є не ідеї, а економічне життя суспільства, сфера матеріального виробництва. Останнє включає продуктивні сили (люди, знаряддя праці) й виробничі відносини (насамперед це відносини власності на знаряддя виробництва). Минуле й майбутнє людства у філософії марксизму постає як послідовний процес зміни способів виробництва. К. Маркс виокремив кілька етапів (суспільно-економічних формацій) історичного розвитку людства: первісне суспільство, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне і комуністичне. Ось чому філософію марксизму називають історичним матеріалізмом.

По-п'яте, стрижнем соціальної філософії марксизму є також концепція базису й надбудови. Базисом (основою) марксизм називає економічні відносини, надбудовою — політичні, правові, естетичні, моральні, філософські ідеї. Базис, на думку К. Маркса, визначає надбудову, а зміна базису зумовлює зміну надбудови.

По-шосте, крізь весь марксизм червоною ниткою проходить ідея знищення приватної власності, яка є головним джерелом, витокom усіх соціальних бід і негараздів. На цьому ґрунті Маркс побудував концепцію *«розумної держави й розумного суспільства»*, у якому всі люди матимуть рівні права, однакові соціальні можливості для вільної реалізації сутнісних сил. Основним способом знищення приватної власності та утворення нового соціального ладу Маркс вважав соціалістичну революцію.

По-сьоме, значне місце у філософії марксизму посідає *розробка проблеми практики*. Вона трактується як матеріальна, предметно-чуттєва, цілеспрямована діяльність людини. Завдяки практиці змінюється природний і суспільний світ, зокрема й сама людина. *Революційна практика пролетаріату й широких народних мас вважається вищим рівнем соціальної практики та основним засобом реалізації ідей соціальної філософії марксизму*.

По-восьме, характерною рисою марксистської філософії є її *атеїзм*. На основі досягнень науки й надбань попередньої філософії, особливо поглядів французьких просвітителів XVIII ст. та вчення Фейєрбаха, релігія піддається нищівній критиці¹.

Таким чином, уся марксистська філософія загалом вкладається в канву традиції німецької філософської класики. Її можна розглядати як спробу раціонально обґрунтувати шляхи зміни світу на краще. Цій ідеї підпорядковані всі її складові — онтологія, гносеологія, аксіологія та ін. Не випадково К. Маркс у «Тезах про Фейєрбаха» писав: «Філософи лише по-різному пояснювали світ, а справа полягає в тому, щоб змінити його»².

Загалом філософія марксизму справила величезний вплив на розвиток світової філософської думки. До марксистських ідей зверталось чимало видатних філософів XX ст. І сьогодні особливо увагу мислителів привертають ідеї щодо природи людини, її свободи, подолання відчуження тощо. Водночас ідеологізовані та догматизовані варіанти філософії марксизму (марксизм-ленінізм та ін.) виявилися не продуктивними й зазнають аргументованої критики творчо мислячих філософів. На Заході марксизм, на відміну від Росії та деяких інших країн, ніколи не був державною ідеологією, а продовжував і сьогодні продовжує розвиватись як важлива складова частина соціально-критичної традиції.

¹ Див.: Данильян О. Г., Тараненко В. М. Основи філософії: Навч. посібник. — Харків, 2003. — С. 104—105.

² Маркс К., Енгельс Ф. Соч. — Т. 3. — С. 4.

Питання для самоконтролю

1. З'ясуйте роль і місце німецької класичної філософії в історії філософії.
2. Розкрийте основні принципи теорії пізнання І. Канта, її позитивні сторони й вади.
3. Проаналізуйте гуманізм та етичні погляди І. Канта. У чому полягає сутність категоричного імперативу?
4. Дайте характеристику філософії Г. Гегеля. Розкрийте діалектику та принцип історизму в його філософії.
5. Покажіть суперечність між методом і системою філософії Г. Гегеля, як її можна подолати.
6. У чому полягає сутність та обмеженість антропологічного матеріалізму Л. Фейєрбаха?
7. Охарактеризуйте соціально-економічні передумови, теоретичні та природничо-наукові джерела виникнення філософії марксизму.
8. У чому полягає сутність філософської антропології К. Маркса?
9. Охарактеризуйте натурфілософію Ф. Енгельса?
10. Назвіть основні теоретичні положення діалектичного матеріалізму.
11. Дайте коротку характеристику діалектико-матеріалістичного розуміння історії.
12. Дайте коротку характеристику економічної теорії марксизму.
13. Назвіть основні засоби ліквідації відчуження людини за К. Марксом.

Філософський словник до теми: агностицизм, «річ у собі», антиномія, антропологія, апостеріорі, апріорі, категоричний імператив, «річ для нас», «абсолютна ідея», діалектика, зняття, трансцендентальний, трансцендентний, феномен, ноумен, матерія, суперечність, тотожність, відчуження, суспільно-економічна формація, практика, базис, надбудова, революція.

ТРАДИЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ (2 год.)

План лекції

1. Докласичний період української філософії.
2. Класичний період української філософії.
3. Новітня українська філософія.

Конспективний виклад теми

1 Докласичний період української філософії

Українська філософія є невід'ємною частиною як національної, так і світової культури загалом. Відомо, що важливою передумовою розвитку духовної культури українського народу стали трипільська культура, іраномовні культури скіфів, сарматів, тюркська культура печенігів і половців, праслов'янська язичницька культура та ін. Звідси — найхарактерніші ознаки оригінальної духовної культури, які згодом стали відрізняти український народ серед інших синхронних цивілізацій. До таких ознак належать, *по-перше*, «поліфонізм» (вплив різних культур синхронних цивілізацій), *по-друге*, антеїзм (домінування ідеї про нерозривну єдність людини й природи), *по-третє*, кордоцентризм (як певна світоглядна орієнтація на внутрішній світ людини). Вказані ознаки згодом були доповнені екзистенційними ідеями (цінністю свободи й свободи волевиявлення), що загалом стали основними рисами української філософської думки.

У сучасній літературі найпоширенішим є погляд, згідно з яким філософія в Україні розпочинається в X—XII ст. (доба Київської Русі) після введення на її території християнства (як результат вирішення суперечностей між слов'янським язичництвом і запровадженою християнською культурою). За влучним виразом О. Потєбні, при «накладанні» християнства на язичництво східних слов'ян в Україну приходять від греків різноманітні релігійні, філософські та повчальні твори.

Центрами духовного життя Київської Русі ставали монастирі, про що свідчить авторство перших релігійно-філософських творів.

Філософські уявлення епохи знайшли своє відображення також у невербальних джерелах — архітектурі й живопису Софійського собору. У 1054 р. з'явилася перша релігійно-філософська праця Київського митрополита Іларіона «Слово про закон і благодать», а на початку XII ст. — «Повість временних літ», авторство якого приписують ченцю Печерського монастиря Нестору. Саме в цьому творі чи не вперше у вітчизняній літературі вживаються терміни «філософ» і «філософствувати». Домінуюча релігійна проблематика в творах православних богословів отримувала філософську інтерпретацію. До таких проблем належали питання про буття Бога, взаємовідносини між церквою й княжою владою, про добро та зло як протиставлення Бога й сатани.

Релігійна філософія своїм домінуючим принципом вважала можливість отримання знання через софістичну мудрість. *Софістичність* стала визначальною особливістю української філософської думки. «Софія-мудрість» — сутність Бога, «душа світу», водночас її вважали першопричиною інтеграції світу, людини й Бога. Отримання особистістю «софійного» знання ставало одночасно й пізнанням Бога. Саме таке подвійне розуміння привело до виникнення екзистенційно «софійного» спрямування релігійно-філософських систем Київської Русі. Мудрість і любов до мудрості визнавалися не лише знанням, вони були пізнанням Бога, який є сутністю речей, предметів та явищ оточуючого світу, зокрема й людей, сенсом і метою їхнього існування. Любов до мудрості спрямована не просто на розуміння оточуючого світу, а й практичне оволодіння ним завдяки божественній мудрості «софії».

Органом розуміння (віддзеркалення) зовнішнього світу, згідно зі слов'янською міфологічно-релігійною культурою, є *серце*. Лише завдяки йому можна отримати істину життя. *Серце — це точка, в якій поєднуються думки, воля й віра, воно стає інструментом прогнозування майбутніх результатів матеріальної або духовної діяльності людини.* Почуття серця вважалося критерієм істини в процесі розуміння оточуючого світу. Тому є всі підстави говорити, що кордоцентризм як світоглядна позиція набув подальшого розвитку у філософській думці Київської Русі.

Вирішення проблем буття в докласичній українській філософії мало християнсько-богословський характер: Бог визнавався найвищою першопричиною, існування оточуючого світу — результатом його творіння. Суспільство розглядалося крізь призму вічного конфлікту добра й зла (Бога й диявола). Елементами соціальної філософії стали патріотичні ідеї єдності всіх руських земель, зміцнення й централізації держави для відсічі іноземним загарб-

никам, необхідність розвитку культури та освіти. Отримати знання про навколишній світ можна було лише в разі превалювання віри над цими знаннями, вищою метою пізнання був Бог, а єдиним методом пізнання — божественне одкровення. Антропологічні ідеї витікали з позиції, що людина спершу була створена як богоподібна, а потім була «опоганена первородним гріхом». Як наслідок — її страждання й бажання через есхатологічну просвітленість (покаяння) отримати безсмертя душі (Царство Небесне).

Завершується розвиток філософської думки Київської доби щонайпильнішою увагою до людини, закладанням підвалин гуманістичної традиції. Це знайшло відображення в «Повчанні Володимира Мономаха» та культурі Діви Марії як захисниці конкретної людини, що, напевно, сягає своїм корінням у міфологічні образи Берегині або Великої Богині.

Наприкінці XIV ст. розпочинається новий етап у розвитку духовної культури України як результат впливу західноєвропейської Реформації та утвердження характерних для неї реформаційної ідеології й цінностей ренесансного гуманізму. Цей етап отримав назву *філософія доби Відродження (XIV—XVI ст.)*. Ідеї ренесансного гуманізму розвивалися представниками протестантських громад, братствами, представниками Острозького культурно-просвітницького центру, а також діячами української полемічної літератури І. Вишенським, М. Смотрицьким, С. Зизанієм та ін. У цей період філософія сприймалась як конкретна мудрість, що давала змогу досягнути божественні істини завдяки містичному єднанню з надприродним (Богом). Релігійно-філософські сентенції XIV—XVI ст. поєднувалися з позицією захисту й розвитку старослов'янської культури, цінностей православної церкви. Крім того, у цей період в українській духовній культурі опосередковано знайшли своє місце об'єктивні цінності Реформації.

Наступний етап у розвитку української філософії припадає на початок XVII—XVIII ст. Він пов'язаний з необхідністю подолання кризових явищ у розвитку духовної культури України (католицька експансія, недостатній розвиток системи світської освіти, необхідність інтеграції в європейський культурний простір тощо). Найвідомішими тогочасними форпостами духовності були братські школи, але вже в XVII ст. стало зрозуміло, що система викладання в них потребує подальшого реформування (бракувало світських предметів, викладання не було систематизованим, недостатньо уваги приділялося вивченню іноземних мов, насамперед латини). Зрозумілим стало й те, що реформування освіти можливо лише за умови позбавлення її надмірного диктату церкви.

У 1631 р. Петро Могила (1574—1647) заснував Лаврську школу, яка після злиття з Київською братською школою заклала фундамент Київської колегії, яку згодом стали називати Києво-Могилянським колегіумом. Власне у цьому навчальному закладі вперше філософія була відокремлена від богословських дисциплін, викладання філософії в формі античних знань адаптувалося до потреб української культури. Подальший розвиток філософської думки в Україні був пов'язаний з конкретними мислителями цієї доби, насамперед Інокентієм Гізелем, Теофаном Прокоповичем та ін. Як результат їхньої діяльності відбулася трансформація розуміння картини світу — на перший план вийшли проблеми світоглядно-методологічного й теоретичного пізнання оточуючого світу, вирішувати які філософи пропонували за допомогою конкретних наукових методів і практики наукового експерименту, які були характерними для філософії Нового часу. Діяльність учених Києво-Могилянської академії була прикладом різкого розмежування філософії й теології, критичного переосмислення авторитаризму, притаманного середньовічній схоластиці, наповнення логіки раціональним змістом, виокремлення наукового знання як головного в пізнанні довколишнього світу, людини та її сутності.

Класичний період української філософії

У XVIII ст. в Україні продовжувався розвиток етико-гуманістичного спрямування української філософії, який був репрезентований творчістю *Григорія Савича Сковороди (1722—1794)* — геніального українського філософа, з іменем якого пов'язують початок *класичного періоду* української філософії. Головну освіту філософ здобув у Києво-Могилянській академії, де розпочав навчання в 1733 р. і навчався з невеликими перервами до 1753 р. Головними творами, які репрезентують філософські погляди Григорія Савича Сковороди, були «Басня Езопова», «Розмова п'яти подорожуючих про істинне щастя в житті», «Дружня розмова про духовний світ», «Потоп зміїний» та ін. (за життя ніколи не видавалися й розповсюджувалися в рукописах).

Основоположною ідеєю (філософським кредо) Сковороди став знайдений ним *закон елімінації важких справ* — «*те, що потрібно — не важко, а те, що важко, — не потрібно*». Цей закон є прикладом пошуку засадових принципів філософії, що можуть привести людину до щастя (найвищого блаженства). *Розвиток практичної філософії став головною метою філософствування Сковороди.*

На філософському дискурсі мислителя позначилися просвітницькі цінності тогочасного суспільства. Основним предметом його інтересу були *релігія та мораль*. Релігію й Бога Григорій Сковорода аналізував з *пантеїстичних позицій*. Матерію він трактував як вічну й безмежну природу, що в своєму саморозвитку керується власними законами. Філософ уважав, що природа й Бог тотожні. Бог є першою умовою (першопричиною) дійсності, формою, яка організує матерію та появу людини в матеріальному світі. Він є всюди, але побачити його неможливо, бо він — невидима натура.

Одна з перших моделей світобудови (картини світу) філософа Сковороди містить його *концепцію «двох натур»*, згідно з якою весь світ, що оточує людину, має «дві натури» — зовнішню, видиму (матеріальну) й внутрішню, невидиму (Бог). Натури перебувають у певному взаємозв'язку, взаємозалежності, що впливає на розвиток світу загалом. Такий підхід Григорія Сковороди до пояснення світу ще не є діалектичним методом, але вже є спробою зрозуміти розвиток світу (природи) без Бога.

Одночасно з теорією «двох натур» Сковорода розробляв *теорію «трьох світів»*. Остання мала дати відповідь на питання про сутність предметів та явищ світу. Згідно з нею вся дійсність поділяється на «три світи» — «макрокосм» (*природа*), «мікрокосм» (*людина*) й «світ символів» (*Біблія*). Кожний з цих світів водночас складається з «двох натур» — видимої та невидимої, внутрішньої (духовної, Божої) та зовнішньої («тварної», «сотворенної», матеріальної).

Оригінальним ученням про людину стає ідея про існування *мікрокосму* (малого світу й власне людини). Малий світ також має «дві натури» — невидиму й видиму, духовну та тілесну. Справжня людина народжується тоді, коли знаходить у собі «невидиме» (духовне), а отже, Бога. Таким чином, пізнання людиною самої себе є пізнанням Бога. Г. С. Сковорода робить практичний висновок: служіння людини Богу є водночас і любов'ю до самої себе.

Як зазначалося, між богопізнанням і самопізнанням стоїть знак рівноваги. Через самопізнання людина пізнає Бога, а отже, світ і природу. У цьому — основна ідея антропологізму Григорія Сковороди. Головним інструментом пізнання істини життя стає *серце*. Почуття, які містяться в серці, стають критерієм істини. На основі вчення про служіння самій собі й любові людини до самої себе філософ розробляв нову релігію — «*релігію добродетності й любові*».

Григорій Сковорода критикував офіційні релігійні доктрини, пропагував учення Миколи Коперніка. Він заперечував позитивний

зміст Біблії (її зовнішню натуру), кваліфікував її предметну знакову форму як непотрібну нісенітницю, брехню, уважав, що сам текст Біблії без спеціального тлумачення не є шляхом до істини (Бога). Трактуювання символів Біблії (для отримання практичного знання) такі: сонце — це істина, кільце змії — це вічність, якір — утвердження, лелека — шанування Бога, зерно — думка тощо.

Серцевиною філософії Сковороди є його етика як шлях людини до щастя, розуміння добра та зла, сенсу людського існування. Філософ уважав, що людина може досягнути щастя або самотійно, або за допомогою інших людей. Але в будь-якому разі головною умовою його досягнення стає відповідність до потреб внутрішньої природи, виявом чого є спорідненість («сродність») праці. Інакше кажучи, людина повинна узгодити душевні бажання з можливістю їх реалізації в об'єктивній дійсності.

Суспільна гармонія, за Сковородою, можлива лише в тому суспільстві, в якому створено умови для сродної праці, й навпаки, суспільство, яке цьому не сприяє, є суспільством дисгармонії й зла, де не може бути реалізоване просте людське щастя. Тож не дивно, що мислитель уважав головною наукою в суспільстві й про суспільство науку про людину та її щастя.

Висуваючи ідею сродної праці, Григорій Савич Сковорода одним з перших в європейській культурі сформулював геніальну здогадку про абсурдність декларування ідей рівності, протиставляючи їм ідею «нерівної рівності» («неоднакова для всіх рівність»). Він незрідка говорив про те, що висловлюватися про рівну рівність це те саме, що говорити дурниці.

Отже, Г. С. Сковорода був засновником української класичної філософії з її характерними особливостями, що розвивали попередні філософські ідеї X—XVI ст. в Україні (антеїзм, кордоцентризм, екзистенційність).

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Україна стала на шлях подолання залишків феодального суспільства та формування нових капіталістичних відносин. Цей період віддзеркалювала філософська думка, що отримала назву *університетська філософія*. Характерною для неї була подальша розробка релігійної філософії таким філософом, як Йоганн Баптист Шад (1758—1834), який викладав у Харківському університеті й пропагував широку панораму світоглядних філософських знань (ідеї Фіхте), сприяв виникненню самостійних науково-філософських шкіл — історичної, натурфілософської та ін. Найбільш прихильно в Україні були зустрінуті ідеї Фрідріха Шеллінга, який найближче стояв до представників романтичної опозиції класичному німецькому ідеалізму.

Пропагандистом його ідей в Україні був Данило Кавунник-Велланський. Неабияке значення мали також ідеї природничо-наукового матеріалізму, репрезентовані М. П. Любовським, П. Д. Лодієм, О. О. Козловим.

Візитною карткою цього періоду став філософський романтизм, *представлений Кирило-Мефодіївським братством*, характерною особливістю якого було використання в формах пізнання навколишнього світу специфіки духовної культури українського народу. Очолювали братство Микола Костомаров (1817—1885), Пантелеймон Куліш (1819—1897), які репрезентували ліберально-поміркований напрям (грунтувалися на визнанні релігії та ідеалізму, їх спорідненості з основними догмами християнської ідеології). Члени братства захищали ідеї провіденціалізму, месіанства та «християнського соціалізму». Тарас Шевченко, Микола Гулак, Іван Посяда, Олександр Навроцький репрезентували революційно-демократичне крило братства й керувались ідеями матеріалізму, антиклерикалізму, а в своїх соціологічних ідеях виходили з визнання вирішальної ролі народних мас в історичному процесі, необхідності революційної боротьби трудящих, побудови суспільства без експлуатації та гноблення. Головним завданням Кирило-Мефодіївського братства було створення національно-етичної культури, розвиток самосвідомості українського народу. На прикладі Кирило-Мефодіївського братства ми бачимо, що в українській філософській думці формувалися *дві протилежні парадигми*: перша мала в своїй основі ідеалістичні способи світобачення, світорозуміння й світосприйняття, а друга — матеріалістичні. При цьому матеріалістичне вчення (у першій половині XIX ст.), яке поширювалося насамперед через російську філософську культуру, було сумішшю матеріалістичних (вulgарно-матеріалістичних і вulgарно-соціологічних) уявлень, незрідка нігілістичних, з тенденцією до ще більшої вulgаризації на кшталт зведення психологічних процесів до фізіологічних. Надалі певного розвитку набули ідеї вulgарно-матеріалістичного розуміння сутності філософії. Різко критичну позицію до такого деструктивного процесу в філософії посів Памфіл Юркевич.

Памфіл Данилович Юркевич (1827—1874) — один з найвизначніших українських філософів XIX ст., представник Київської філософсько-богословської школи. В основі філософії Юркевича була ідея про необхідність розуміння сутності людини через людський дух (ядром якого стає людське серце). Учення про серце, або іншими словами «*філософія серця*», набуває в мислителя філософського практичного значення. Він уважав, що серце, крім

того що є центром духовності особи, є джерелом як діяльності, так і конкретного вчинку. Результати розуміння зовнішнього світу отримують перевірку на істинність і можливість подальшого практичного використання в мить проходження їх через серце. Крім того, *з серцем пов'язана свобода волевиявлення*. Вільне серце є необхідною умовою адекватного розуміння довколишнього світу і його наступним осмисленням на рівні думки. Філософ вважає, що моральний розвиток людства розпочинається з певного почуття в серці до інших людей (людських істот), які можуть принести в міжлюдські відносини любов, дружбу й співчуття. Таким чином, *любов, дружба, співчуття стають загальнолюдським фундаментом, на якому людство може отримати гідне існування та щастя*.

Не менш цікавими були роздуми П. Юркевича на теми релігії та Бога. Він сприймав Бога як конкретну реальність надприродного світу й пропонував сприймати світ як своєрідну ієрархію, очолювану Богом, під яким існує сфера об'єктивного світу (сфера природи). Істинне знання про світ Бога для людини неможливе. Вона лише може наблизитися до істини за допомогою *трьох пізнавальних зусиль* (методів): 1) *шляхом сердечного почуття*; 2) *шляхом добродійної філософії*; 3) *шляхом містичного споглядання (спіритичного світобачення)*. Найбільшого значення П. Юркевич надавав релігійній містиці, яка, на його погляд, ніби синтезувала всі інші шляхи пізнання буття світу.

У подоланні суперечностей матеріального світу (суспільства) П. Юркевич пропонував використовувати принципи християнської моралі. На практиці це означало відмову від активної боротьби зі злом. Він уважав, що *умовою християнського співжиття є мир з ближнім, мир людини із самою собою*, а тому боротьба зі злом розпочинається в самій собі (а не в зовнішньому світі) з морального самовдосконалення, уміння прислухатися до свого сумління.

У другій половині XIX ст. коло філософської проблематики значно розширилося. Насамперед на філософську думку України кардинально вплинули ідеї революційних соціал-демократів, значного поширення набувають натуралістично-позитивістські вчення, представлені ідеями анархічного суспільства М. Драгоманова, творчістю С. Подолинського, О. Потебні. Центральною ідеєю філософських поглядів *Михайла Драгоманова (1841—1895)* та його послідовників була ідея реалізації в соціальній практиці ідеалів лібералізму та соціалізму. На його погляд, побудова нового суспільного ладу мала бути на основі добровільних організацій, очолюваних гармонійно розвинутими особистостями (анархічне

суспільство). М. Драгоманов уважав себе послідовником О. Конта, Г. Спенсера, П. Прудона, він був мислителем позитивістсько-натуралістичного плану.

Філософське значення теоретичної спадщини («філософія мови») *Олександра Потебні (1835—1891)* полягає в тому, що він кардинально розвинув ідею про те, що початком і підставою духовного життя народу є мова, яка зумовлює існування й сприяє відтворенню певної етносоціальної спільноти. У Потебні важливим був не лише психолінгвістичний, а й культурологічний, тобто аксіологічний вимір інтерпретації відношення мова — мислення. Відношення «мова — культура» є для нього системоутворюючим. Складовими філософської парадигми О. Потебні є символічні узагальнення (закони й концепти лінгвістичної теорії); філософські елементи, що зумовлюють спосіб світобачення і його онтологію; ціннісні (аксіологічні) установки, що вплинули на вибір напрямів дослідження, й урешті-решт, «загальноприйнятні взірці», тобто схеми розв'язання конкретних проблем, що й забезпечує існування наукової традиції.

О. Потебня засуджував ідеал слов'янофілів, який використовувався як чинник денационалізації слов'янських племен росіянами. Дослідник акцентував увагу на традиціях росіян розвивати свою національну культуру за рахунок інших. *Позиції надмірної русифікації (за ширмою слов'янофільських ідей) О. Потебня протиставив право народу на самостійне існування та розвиток (як право національних культур).*

У межах натуралістично-позитивістських і соціалістичних ідей формує свою позицію інший український мислитель, критик деяких моментів марксизму та анархічного суспільства Драгоманова І. Франко, а також представник українських революційних демократів Леся Українка.

Іван Якович Франко (1856—1916) — поет, драматург, учений, філософ, політик (представник соціал-демократичного вільнодумства). В основі філософських поглядів І. Франка лежать натур-позитивістські ідеї, що були характерними для Австрійської (Віденської) філософської школи кінця ХІХ — початку ХХ ст. *Одна з головних філософських проблем, яка цікавила І. Франка, була проблема сутності людини, її місця та ролі у суспільному прогресі.* Іван Франко висловив думку, що найбільшою цінністю на Землі, яка варта уваги філософа, є людина, але не людина взагалі, а конкретна особа — «правдивий живий чоловік», який через осмислення свого трагічного буття виростає до необхідності духовного прориву в просторі та часі.

Як уважає І. Франко, «правдивий живий чоловік» — це людина, яка, завдячуючи своїй активності, стає носієм нового духу («дух, що тіло рве до бою»). Новий дух — це потреба подолання в собі рабської покори, необхідності розвитку природних властивостей жити в любові та справедливості до інших людей, реалізації в суспільному житті принципів самопожертви з метою прискорення приходу щасливого майбутнього. Носій нового духу — це революціонер, «каменяр», який будує соціалістичне суспільство. Вищим ідеалом людського існування І. Франко вважає революційну непримиренну боротьбу за людське щастя й свободу людини. *Свобода, гуманізм, солідарність з іншими людьми праці*, на думку І. Франка, є конкретними показниками морально-політичного прогресу людської цивілізації.

Отже, філософія І. Франка в своїй основі мала натурпозитивістські й соціалістичні ідеї. Головною філософською проблемою для нього стає проблема подолання експлуатації людини людиною та відновлення справжньої людської сутності. Вирішенню цієї проблеми повинні сприяти етизація політичної боротьби, відновлення свободи людського існування через єдність і любов до інших людей. Практична філософія І. Франка дає орієнтири безкорисної любові не лише до окремої людини, а й до своєї Батьківщини, людства загалом.

Новітня українська філософія

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. філософську думку репрезентують представники «нової релігійної свідомості» — М. Бердяєв (1874—1948), Л. Шестов (1866—1938), В. Зеньковський (1881—1962) та ін. Цей напрям став певною реакцією на позитивістсько-натуралістичну експансію в філософії. Представники екзистенційно-романтичної філософії в поширенні наукових знань бачили приклади зростаючого трагізму та абсурдності буття людини. Романтично-екзистенційна спрямованість характерна для творчості низки письменників України кінця ХІХ — початку ХХ ст. Наприклад, провідною темою творчості М. Коцюбинського (1864—1913) була проблема відчуження людини від природи, самої себе, унаслідок якого виникає екзистенційна самотність людини. Не менш значущим представником цього напрямку є В. Винниченко (1880—1951). Як мислитель В. Винниченко обстоював власну світоглядну позицію *конкордизму*, відповідно до якої людина повинна жити в згоді із самою собою та іншими людьми. Таким чином він обґрунтував один з провідних принципів своєї практичної філо-

софії — чесність із собою. Екзистенційні мотиви Винниченка знаходимо в його оцінках абсурдності життя, наявності межових ситуацій, які необхідно долати людині, щоб залишатися самою собою.

У цей же час в Україні починає працювати один з геніальних учених, філософів сучасності В. І. Вернадський. *Володимир Іванович Вернадський (1863—1945)* — мислитель, натураліст, засновник учення про біосферу та ноосферу. Головними працями, які репрезентували його філософські погляди, стали «Наукова думка як планетарне явище», «Хімічна побудова біосфери Землі та її оточення», «Філософські думки натураліста».

У цих та інших працях В. Вернадський ставить перед собою й вирішує одну з найскладніших проблем сучасного природознавства й філософії — *причини виникнення та розвитку живої матерії, роль живої речовини на Землі та в космосі*. Ця проблема безпосередньо торкається людини та суспільства загалом, адже людина є органічною частиною живого як точка єднання живої й неживої природи. Мислитель робить такі висновки: 1) *жива матерія виникає в процесі взаємодії атомів та ізотопів з певною мірою необхідності* (життя в космосі, а разом і на Землі, не є випадковим, а має закономірний характер); 2) *жива матерія прискорює еволюційні процеси на Землі за рахунок акумульованої космічної енергії*; завдяки живій речовині енергія з космосу не зникає в космічному просторі, а акумулюється на земній поверхні (трансформується в силу, що долає хаотичність і сприяє виникненню центрів упорядкованості і організації); 3) Космос і Всесвіт постійно впливають (взаємодіють) на живу речовину на Землі. У результаті виникає біологічна еволюція, яка приводить до появи *біосфери* — планетарної оболонки Землі, в якій міститься життя, вона є каталізатором та акумулятором сонячної енергії. *Біосфера стає системою, яка розвивається за рахунок самоорганізації та самовідтворення життя*. Позаяк космічна енергія є вічна, то існування життя на Землі також нічим не обмежене; 4) з виникненням і розвитком людини виникає ще один могутній фактор впливу на біосферне існування — розум людини. В. Вернадський писав, що під впливом розуму, наукової думки цивілізованого суспільства біосфера переходить у нову якість — *ноосферу*. *Ноосфера є сфера концентрованої діяльності людини, яка організована на основі розуму з метою щонайефективнішої трансформації природи згідно з інтересами людської цивілізації*.

Теорію ноосфери в сьогоdnішньому світі вважають однією з найвідоміших концепцій першої половини ХХ ст. у розумінні розвитку матеріальної сфери Землі. Тому є всі підстави розглянути цю концепцію більш докладно.

Філософія під поняттям «ноосфера» розуміє новий тип енергії як конгломерату біологічної, біохімічної та розумової енергії (до якої належить енергія культури і наукової діяльності). Хоча В. Вернадський акцентував увагу на тому, що *енергія ноосфери є біологічною за своєю основою, а за змістом стає енергією людської культури.*

Однієї з функцій ноосфери є її інтегративні можливості. Тому В. Вернадський уважав, що силами ноосфери можна ліквідувати дисгармонію реального життя, суперечливість розвитку сучасної цивілізації. *Умовами становлення сучасної ноосфери з можливістю подальшого виконання її інтегративної функції стають: єдність усього людства, трансформація засобів зв'язку та обміну, відкриття нових джерел енергії, свобода наукового пошуку, підвищення матеріального рівня життя трудящих, рівність людей усіх рас і релігій, виключення війни з життя суспільства.* Головною ознакою ноосфери стає її трансформація як геологічного чинника в розвитку планети в розумну суспільну трудову діяльність.

Розмірковуючи над взаємодією ноосфери та біосфери, Вернадський аналізував одну з найважливіших і значущих тем сучасності — негативні впливи з боку сучасної технологічної культури на процеси, які відбуваються у біосфері (виникнення глобальних проблем сучасної цивілізації). Учений спрогнозував дві можливі моделі розвитку ноосферних процесів: 1) *апокаліптичний*, згідно з яким розум може знищити сам себе; 2) *конвергенційний* — гармонійне поєднання всіх типів енергії, які потрапляють на Землю (*коеволуційний розвиток*).

У зв'язку з реальною загрозою апокаліптичного сценарію виникає потреба в реалізації спеціального екологічного імперативу, який би наклав певні обмеження на діяльність і поведінку людини в планетарних масштабах. Ноосфера повинна керуватися найвищим рівнем моральності, яка стає основою трансформації всього буття сучасної цивілізації з орієнтацією на ідеали коеволуційного розвитку. У наш час гуманістична наповненість учення про ноосферу особливо актуальна, вона змушує нас тримати в полі зору можливі деструктивні наслідки технологічної революції. Ноосфера має стати новим синтезом «усього» з особистістю людини, який орієнтує розвиток цивілізації в бік прогресу й соціального оптимізму.

Свій внесок у новітню філософію України зробили представники української діаспори Д. Донцов, В. Липинський, Д. Чижевський.

В'ячеслав Казимирович Липинський (1882—1931) — представник консервативної традиції в українській політичній філософії.

У своїх працях В. Липинський постав перед нами не лише як перший український історик, який проаналізував історію української держави, а й як глибокий знавець проблем становлення та розвитку державності. Сутність цієї оригінальної концепції полягає в тому, що за часів Хмельниччини зародилася (в загально окреслених обрисах) найбільша ідея української політичної думки: *ідея незалежності й самостійності української держави*.

Як історіософ В. Липинський утверджує державницький погляд на історію України, а саме: *епоха козаччини була епохою української державності*. Учений переконував, що держава є націотворчим чинником і що повноцінна нація може бути створена лише тоді, коли існує держава. *Українська нація роз'єднана політично, ідейно й культурно*. Щоб не загинути назавжди, вона мусить створити свою державу, свою єдину національну державну ідею, яку в формі національно-державної незалежності мають поляки, чехи, угорці, не кажучи вже про інші великі культурні нації, — й одну національну культуру, що об'єднує кожна націю на цілому світі в одне тіло.

Особливого значення В. Липинський надавав монархії як необхідному етапу становлення й розвитку держави, про що також свідчить досвід європейських народів. Крім того, цементує державу месіанська ідеологія, яка тлумачиться мислителем як віра в наперед визначене призначення українського народу в історії сучасного світу і його можливості стати головною рушійною силою в боротьбі за незалежність і свободу.

Звідси впливає розуміння В. Липинського національної приналежності. Він ставить знак рівності між державною та національною приналежністю. *На місце культурно-мовного націоналізму (прикладом може бути О. Потебня) В. Липинський ставить територіальний патріотизм*. Останній орієнтував на те, що центральною постаттю в майбутній українській державі має бути не етнічний, а територіальний (політичний) українець — громадянин України.

У поглядах та оцінках на проблему нації й держави та в багатьох інших питаннях В. Липинський суттєво розійшовся з іншим державником — *Дмитром Донцовим (1883—1961)*. Якщо перший і йшов «через державу до нації» («спочатку буває держава, а потім нація»), то другий — «через націю до держави»), один був подвижником консервативно-монархічної думки, другий — революційної. *Характерною рисою філософії як ідеології Донцова є теза, що все життя українців має йти згідно з найсуттєвішими філософськими істинами*. До них Д. Донцов відносить ідею наці-

оналізму, яку тлумачить на засадах філософії Ніцше. Основою національної ідеології є воля нації до життя, влади, експансії. Загальнонаціональна ідея допускає нетерпимість, фанатизм у боротьбі за національну незалежність. Д. Донцов уважав, що головною рушійною силою в історії є національна еліта, яка ставить перед народом стратегічні й тактичні завдання (планує життя для майбутніх поколінь). Народ тільки тоді може перемогти, коли його світогляд пов'язується з питаннями влади (принципом волі) й створення такої форми господарювання, яка революційно підносить ефективність процесів соціального життя.

У першій половині ХХ ст. культурно-філософське життя в Україні стало певною мірою відроджуватися й розвиватися. На цей період припадає дискусія «механістів» і «діалектиків» (С. Ю. Семковський і В. О. Юринець). Робиться акцент на необхідності єднання філософії та природознавства. У 20—30-х роках відбувається поворот до філософії бюрократичного централізму (політизації, підпорядкованій змісту принципу партійності). Філософія стала інтерпретатором, пропагандистом реальності в найбільш спрощеному та спотвореному, але доступному для всіх вигляді. Лише в 60-ті роки перед філософією відкрилися нові перспективи на відтворення творчого духу (П. Копнін, В. Шинкарук, І. Бичко, М. Попович, С. Кримський та інші), які повною мірою розгортаються наприкінці 80—90-х років.

Отже, українська філософія є особливим оригінальним явищем у філософській культурі сучасного світу. У своїй основі вона має такі визначальні риси, як антеїзм, кордоцентризм, екзистенціалізм, які знайшли своє продовження в наступному розвитку української філософії. Сучасне переосмислення української філософської спадщини в річищі європейської культури дає можливість сформулювати стрижень духовності в українському інтелектуальному поступі — національну ідею як цілісну програму побудови незалежної соборної України. Іншою характерною рисою української філософії стає її практична спрямованість на вирішення етико-моральних проблем людського існування. Центральним елементом вітчизняної філософії є конкретна людина з її внутрішнім і зовнішнім суперечливим світом, прагненням до подолання суперечностей з метою самореалізації. Українська філософія це оригінальна система, в основі якої постає філософських дух українського народу.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть характерні риси і особливості розвитку філософії в Україні.
2. Перелічіть основні періоди та етапи розвитку української філософії.
3. Охарактеризуйте особливості розвитку філософії Київської доби.
4. Охарактеризуйте особливості розвитку української філософії епохи Відродження.
5. Які особливості релігійно-філософської думки в Києво-Могилянській академії ви знаєте?
6. Дайте коротку характеристику філософії Г. С. Сковороди.
7. Охарактеризуйте «філософію серця» П. Юркевича.
8. Розкрийте особливості філософських поглядів І. Я. Франка.
9. Охарактеризуйте концепцію ноосфери В. І. Вернадського.

Філософський словник до теми: поліфонізм, антреїзм, кордоцентризм, софістичність, софія, серце, закон елімінації важких справ, «сродність» праці, «дві натури», «три світи», «нерівна рівність», «філософія серця», конкордизм, біосфера, ноосфера, коеволуція.

Вільчинський Ю. М., Присухін С. І.

ТЕМА 9

СУЧАСНА СВІТОВА ФІЛОСОФІЯ (2 год.)

План лекції

1. Розвиток сучасної світової філософії та її особливості.
2. Найвідоміші напрями сучасної філософії («філософія життя»; фрейдизм та неофрейдизм; екзистенціалізм; феноменологія та герменевтика, неотомізм та ін.).
3. Постмодернізм.

Конспективний виклад теми

Розвиток сучасної світової філософії та її особливості

Після вичерпання потенціалу німецької класики у філософії з'явилася низка напрямів, які виникли як альтернатива кла-

сичного філософствування. Згодом вони набули поширення й стали основою сучасних філософських течій. Цим напрямам властива низка рис. По-перше, розмаїття проблематики — від етичних проблем, що розглядались в екзистенціалізмі, до епістемологічних, що були предметом дослідження позитивізму. По-друге, у ХІХ ст. становлення деяких гуманітарних наук наклало свій відбиток на філософію — такі напрями, як структуралізм чи герменевтика присвячені переважно аналізу соціально-гуманітарного пізнання. По-третє, на противагу класичній філософії з її уніфікуючим раціоналізмом, у некласичній філософії присутній інтерес до неповторного, ірраціонального в людині. Це найяскравіше відобразилось у «філософії життя», екзистенціалізмі, психоаналізі. Нарешті, ще однією рисою сучасних філософських течій є відмова від універсалізму (спроби побудови єдиної всеохоплюючої картини світу на засадах певного підходу) та утвердження плюралізму, тобто багатоманіття підходів, позицій і поглядів.

У сучасній філософії існує велика кількість різних напрямів і шкіл. Переважно вони з'явилися у середині — другій половині ХІХ ст., а в ХХ ст. вже зазнавали переосмислення та трансформацій. Якщо класична філософія, заснована на ідеалах Просвітництва, ґрунтувалася на раціоналізмі (для неї був характерний гносеологічний оптимізм), то некласичній філософії властивий сумнів і недовіра до раціоналістичних побудов.

З другої половини ХХ ст. у філософії дедалі більшого поширення набуває *постмодернізм*. Для постмодернізму характерне багатоманіття проявів, він постає не як єдина модель, а радше, як набір принципів, що по-своєму реалізуються в різних філософських течіях на сучасному етапі їх розвитку.

Найвідоміші напрями сучасної філософії

«Філософія життя». Ключовим концептом цього напрямку є життя, яке розглядається як первинна реальність, цілісний органічний процес. Аналіз конкретного життя відбувається поряд з критикою класичної філософії за надмірний раціоналізм та умоглядність. Це яскраво відображено в розумінні представниками цього напрямку процесу пізнання. Серед пізнавальних здатностей людини підкреслюється роль не лише теоретичного, раціонального мислення, а й інтуїції. Один із засновників «філософії життя» Анрі Бергсон (1859—1941) уважав, що життя неможливо пізнати лише за допомогою понять, значно більша роль

відводиться інтуїції, дає змогу безпосередньо сприймати реальність, що постає в самоочевидних формах.

Інший представник «філософії життя» *Артур Шопенгауер (1788—1860)* переосмислив кантівську філософію з позицій ірраціоналізму. На відміну від більшості філософів, які сповідували просвітницький оптимізм, Шопенгауер створив учення, засноване на песимізмі.

Фрідріх Ніцше (1844—1900) переносив акцент з раціонального начала на вольове — він розглядав волю як основу життя, однак це воля не абстрактна, а конкретна воля до влади («влада» розуміється дуже широко, вона включає духовне зміцнення, зростання, самовдосконалення). «*Воля до влади*» — це самоутвердження шляхом розвитку своїх можливостей, здібностей. З цієї концепції випливає й ніцшеанське розуміння надлюдини. Це розуміння неоднозначне, з одного боку, воно вимагає від людини постійного розвитку та вдосконалення, а з іншого — постулює природжений аристократизм, природну нерівність людей.

Ніцше розрізняв у культурі два начала: *аполонівське* (інтелектуальне, раціональне) та *діонісійське* (чуттєве). Превалювання аполонівського начала та пригнічення діонісійського спричинило духовну кризу в європейській культурі, пов'язану з одностороннім розвитком і перегином у бік раціональності. Вихід з цієї кризи Ніцше вбачав у відновленні рівноваги, «реабілітації» діонісійського начала.

Інші представники «філософії життя» — Вільгельм Дільтей, Отто Шпенглер, Георг Зіммель зверталися до соціально-історичної проблематики. На відміну від просвітницької концепції лінійного прогресу, що передбачала неухильний поступ людства, вони акцентували увагу на конфліктах, перервності й циклічності розвитку суспільства.

Прагматизм — напрям, що набув поширення передусім у американській філософії. Засновник прагматизму — Чарльз Пірс. У цьому напрямі всіляко підкреслюється практичний аспект пізнання. Головною метою пізнання є успішна адаптація людини до зовнішнього світу та діяльності в ньому. *Істинність знання узалежнюється від його практичних наслідків*. Відбувається відмова від метафізичного осягнення істини. Ч. Пірс аналізував співвідношення знання та віри, причому віра розглядалася ним не в релігійному контексті (як щось містичне), а як певність, переконаність, що спирається на вагомі підстави й слугує фундаментом для дії.

Крім Пірса, до найвидатніших представників прагматизму належать також Вільям Джеймс і Джон Дьюї. В. Джеймс, розгляда-

ючи пізнавальну проблематику, широко звертався до психології. Він також намагався розглядати релігію з позицій прагматизму, аналізуючи наслідки тих чи інших переконань для людини й суспільства. У працях Д. Дьюї істина тлумачиться інструменталістським чином, тобто теорії та ідеї є не стільки відображеннями зовнішньої реальності, скільки зручними інструментами пізнання. *За такого підходу мета філософії — не створення уможлядних схем, а пошук корисних шляхів адаптації людини до світу.* Критерієм істини тут є корисність. Згодом у філософії науки прагматичний підхід був представлений в операціоналізмі П. Бриджмена, який намагався звести істинність до сукупності операцій досвіду. На сучасному етапі прагматизм трансформувався в неопрагматизм, найпомітнішим представником якого є Річард Рорті.

Феноменологія та герменевтика. Ці два напрями характерні передусім для німецькомовної філософії. Засновником феноменології є *Едмунд Гуссерль*. Він переосмислює концепцію Канта про апіорність. Головним завданням у феноменології філософ вважає пошук «чистої свідомості», її інваріантних характеристик, які уможливають пізнання. Основне поняття цього напрямку — *феномен* — тлумачиться як феномен свідомості. Оскільки свідомість завжди спрямована на щось, вводиться поняття *інтенції* (адже не буває чистої свідомості, свідомість завжди є свідомістю про щось). *Інтенційність свідомості виявляється в спрямованості актів свідомості на певний предмет.* Спрямованість свідомості передбачає структурування досвіду, його впорядкування. Це відображено в понятті «горизонту». *Свідомість розуміється як потік, що має точку «тепер», а минуле й майбутнє розглядається як горизонт свідомості.*

Засадовою пізнавальною процедурою в феноменології є «*феноменологічна редукція*» — процес «винесення за дужки» як факту існування предмету, так і психологічної діяльності свідомості. Результатом редукції має стати чисте «Я». Внутрішнє сприйняття чистого «Я» ніколи не опредмечує «Я» абсолютно, оскільки воно здійснюється в горизонті та відкриває все нові способи данності предметів у ньому. Чисте «Я» виступає умовою постійної незавершеності й можливості самоздійснення людини.

У межах феноменології були розроблені також поняття «інтерсуб'єктивності» та «життєвого світу». Світ знаходиться між суб'єктами, виступаючи середовищем життєвого досвіду.

Герменевтика — мистецтво й теорія тлумачення текстів. Засновник філософської герменевтики — В. Дільтей. Засадовим поняттям цього напрямку є розуміння. *Герменевтика виникає на основі*

інтерпретації текстів. Причому інтерпретація розглядається не як пасивне відтворення читачем смислу, заздалегідь вкладеного автором, а як активна співтворчість, творення смислу під час зустрічі з текстом. *Інтерпретація завжди зумовлена напередналаштованістю читача.*

На сучасному етапі значне місце в герменевтиці посідає *критика об'єктивного розуміння.* Г. Гадамер підкреслює, що наше розуміння завжди упереджене, опосередковане традицією, крім того, розуміння нерозривно зв'язане із саморозумінням, з буттям інтерпретатора. Тому не існує «об'єктивного смислу», адже інтерпретатор не може зайняти позицію відстороненості. Однак це не означає радикальної суб'єктивності. Традиція не лише формує розуміння, а й є умовою його істинності. Об'єктивність пов'язана не з намаганням усунути традицію, а з комунікацією в її межах.

Ключовим для герменевтики способом розуміння тексту є *герменевтичне коло* — взаємозумовленість розуміння цілого через частини й навпаки. Тут присутній циклічний характер розуміння, багаторівневість руху думки від частин до цілого й від цілого до частин на різних рівнях усвідомлення. Зрештою, герменевтичне коло представляє процес тлумачення тексту як принципово безмежний.

Позитивізм — напрям, предметом якого є насамперед філософія науки. У своєму розвитку позитивізм пройшов ряд етапів. До першого етапу позитивізму належали О. Конт, Дж. С. Міль, Г. Спенсер. Головна настанова — спирання на факти. Позитивне знання (звідси й назва — «позитивізм») — це знання досвідне, підтвержене фактами. Воно протиставлялося химеричному (під яким часто розуміли метафізику). Уявлення про науку представників першого позитивізму передбачали, що знання досягається окремими конкретними науками, а філософія розглядалась як узагальнення досягнень усіх наук. Взірцем наукового пізнання слугувала природничо-наукова методологія, а найдосконалішою наукою вважалася фізика (Конт відомий ще й як засновник соціології, яку він називав «соціальна фізика»).

До другого позитивізму (*емпіріокритицизму*) належали Е. Мах, Р. Авенаріус, Ж. Пуанкаре. На цьому етапі головне завдання філософії вбачалося не в синтезі знання, а в розробці теорії пізнання. При цьому підкреслювалася відносність наукового знання, результат пізнання був представлений не як об'єктивне відображення дійсності, а як система символів, знаків.

Третій позитивізм (*неопозитивізм*) пов'язаний з Віденським гуртком (М. Шлік, Р. Карнап, О. Нейрат, К. Гемпель та ін.). *Неопозитивізм у центр уваги поставив логічний аналіз мови науки,*

згодом ця проблематика стала предметом аналітичної філософії. Особливої актуальності набула демаркація — відокремлення наукового знання від ненаукового. В основу науки неопозитивісти намагалися покласти емпіричний базис, що складається з фактів. Під фактами розумілися результати спостережень, зафіксовані в протокольних реченнях. Теорія розглядалась як узагальнення фактів. Зберігалася позитивістська установка, згідно з якою наукові теорії мали бути підтверджені емпірично (принцип верифікації). Однак таке розуміння науки породжувало низку проблем: неспівмірність теорії та фактів (теорія — це загальне твердження, яке стосується потенційно незліченної множини випадків, а факт одиничний, тобто «фактичне підтвердження» буде завжди неповним), проблема верифікації: сильна верифікація виключає багато наукових теорій, а слабка можлива для сумнівних теорій тощо. *Криза неопозитивізму призвела до його трансформації в постпозитивізм.*

Сучасний позитивізм — це постпозитивізм (К. Поппер, І. Лакатос, Т. Кун, П. Фесрабанд). Для нього характерні звернення до історії науки, відхід від демаркації (строного розмежування сфер наукового й ненаукового знання), усвідомлення присутності в науці позалогічних елементів, визнання залежності факту від теорії тощо. *К. Поппер розробив концепцію критичного раціоналізму, в якій показав можливість доведення лише хибності теорії (фальсифікація), а не її істинності (верифікація).* Звідси випливає *принцип фалібілізму — принципової погрішності знання.* Теорія має вигляд гіпотетико-дедуктивної системи, коли з теоретичного припущення (гіпотези) виводяться наслідки, які перевіряються на практиці. Однак, хоча жодна теорія не може претендувати на істинність (адже наявні успішні підтвердження теорії не гарантують, що в подальшому не трапиться контрприклад — факт, що спростовує теорію), визнається можливість порівняння теорій. Пізнання постає як конкуренція теорій, у якій перемагають теорії, що дають точніші пояснення, охоплюють ширше коло явищ, витримують ретельніші перевірки.

Т. Кун ввів поняття *парадигми — прийнятої науковим співтовариством моделі постановки та аналізу проблем, сукупність методологічних правил та підходів до вивчення об'єктів, яка є базовою методологічною настановою.* У періоди «нормального розвитку» науки вчений, спираючись на парадигму, досліджує конкретні проблеми. Однак, коли накопичується певна кількість аномалій (випадків, які неможливо пояснити, виходячи з наявної парадигми), відбувається пошук нових моделей пояснень і, зрештою, *перехід до нової парадигми, тобто наукова революція.* Па-

радиками неспівмірні, тому зміна парадигм — це перехід до принципово нової моделі, а отже, розвиток знання постає не як кумулятивний (накопичувальний) процес, а як критичний перегляд. Крім того, зміна парадигм диктується не лише внутрішньою логікою пізнання, а й інтелектуальним кліматом у науковому співтоваристві. Це веде до визнання неунікного впливу соціальних чинників на науку та усвідомлення того, що наукове знання будується не лише на раціональних засадах.

П. Фесрабанд розробив концепцію «методологічного анархізму», у якій плюралізм (визнання рівноправності різних типів знання) доводиться до крайнощів. Поява теорій, несумісних із загально-визнаними, розглядається як позитивне явище. Крім того, Фесрабанд відкидав необхідність підпорядкування діяльності вченого жорстким раціональним критеріям. Він розглядав науку як одну з багатьох соціокультурних практик, яка має існувати нарівні з магією чи релігією. Однак за такого підходу зникає можливість обґрунтованого вибору між теоріями.

Психоаналіз. Засновником психоаналізу є З. Фрейд. Психоаналіз — це насамперед течія психології, однак для філософії інтерес становить *концепція несвідомого*, розроблена в межах цього напрямку. Несвідоме розглядається як невід’ємний компонент психіки, це веде до переосмислення просвітницької установки, яка розглядала людину як виключно розумну істоту.

Згідно з Фрейдом, структура психіки складається з трьох рівнів: *підсвідоме* («Воно»), *свідоме* («Я»), *надсвідоме* («над-Я»). До несвідомого належать бажання, надсвідоме — це сфера суспільних норм і вимог. Свідомість є посередником між бажанням і нормами, здійснює цензуру бажань несвідомого, пристосовуючи їх до норм. Несвідоме втілює принцип задоволення, а свідомість — принцип реальності. Особливе значення несвідоме мало в процесі пояснення комплексів і неврозів. Невроз розглядався З. Фрейдом як результат витіснення «недозволених» бажань у сферу підсвідомого, де вони продовжували існувати, породжуючи психічне напруження. Несвідоме «проривається» в сновидіннях, асоціаціях, обмовках. Мета психоаналізу — за допомогою гіпнозу, асоціацій тощо проникнути в підсвідоме пацієнта, допомогти йому усвідомити витіснений конфлікт.

До основних інстинктів людини Фрейд відносив *ерос* (інстинкт життя) і *танатос* (інстинкт смерті). Згодом цю проблематику підхопив Е. Фромм. *Фрейд гіперболізував сферу сексуальності, поширивши її на несексуальні прояви людської діяльності.* Це впливало з його концепції *лібідо* про психічну сексуальну енер-

гію, яка або витісняється в підсвідоме, або реалізується в суспільному житті, культурі (*сублімація*). Такий підхід трактував культуру як щось вторинне, ставлячи на перше місце біологічні чинники. Послідовники Фрейда намагались уникнути такого біологізаторського підходу до культури.

Карл Юнг запозичував у Фрейда поняття несвідомого, однак поширював його й на колективний, загальнолюдський досвід. Учений вважав, що у *несвідоме входять не лише витіснені уявлення окремого індивіда, а й певні образи, архетипи, що походять з давнини*. Він підкреслював подібність міфологічних сюжетів, сновидінь сучасних людей та фантазій психічно хворих. Звідси випливало його вчення про *архетипи* — образи колективного несвідомого, спільні для всіх часів і народів.

Альфред Адлер аналізував *комплекс неповноцінності*, що змушує людину шукати компенсацію в успішній соціальній діяльності, в основі якої лежить прагнення до переваг і самоствердження.

Еріх Фромм намагався *синтезувати психоаналіз і марксизм*. Спираючись на інстинкти життя та смерті, він розробив концепти *біофілії* (любові до життя, життєствердної, творчої настанови) та *некрофілії* (любові до смерті, руйнівної настанови). Значне місце в його творчості посідає проблема свободи й самореалізації людини.

Екзистенціалізм виник як критика раціоналізму, який зосереджував увагу на загальнолюдському, недооцінюючи особистісне. Натомість *екзистенціалізм на перший план висунув унікальну людину з її неповторним існуванням, її буття в непідвладному їй світі (в екзистенціалізмі значне місце посідають граничні ситуації)*. Центральними є проблеми вибору та відповідальності, сенсу життя тощо, а методологічна, релігійна, естетична та інша проблематики порушувалися лише у зв'язку з основоположними питаннями. Біля джерел цієї філософії стояв *Сьорен К'єркегор*. Він переосмислив співвідношення об'єктивного й суб'єктивного. Об'єктивна істина — загальнолюдська та позачасова, однак вона не задовольняє потреб конкретної людини, яка існує тут і тепер. Натомість суб'єктивна істина завжди індивідуальна, унікальна, але вона не підлягає об'єктивації. У розвитку особистості вчений виокремив три стадії: *естетичну* (людина орієнтована на зовнішнє, вибір зовнішніх альтернатив), *етичну* (людина орієнтована на внутрішній обов'язок, вибір самої себе), *релігійну* (вищий сенс існування, поєднання часового й вічного). *Протиставляючи віру та розум, С. К'єркегор розглядав віру як особисте ставлення до бога*.

Основною категорією екзистенціалізму є категорія *існування*, або *екзистенція*. У цій категорії відображається специфічно люд-

ське існування в світі, яке оголошується первинним щодо буття. Екзистенція не підлягає раціональному поясненню, вона ірраціональна в людському «Я», що є неповторним.

Екзистенціалізм набув розвитку у творах К. Ясперса, М. Хайдеггера, М. Мерло-Понті, Ж.-П. Сартра, А. Камю.

К. Ясперс розглядав екзистенціалізм як філософію буття людини, яка виходить за межі людини. М. Хайдеггер критикував науку за об'єктивізм, що ігнорує індивідуальність людини. Центральне місце в його філософії посів час, з часовістю пов'язана історичність людини. Людина постає такою, яка здатна дбати про смисл свого буття, а отже, Хайдеггер визнає важливість турботи. В екзистенціалізмі Ж.-П. Сартра людина вибирає своє місце серед невідкладних їй обставин, вона приречена на свободу й відповідальність за вибір. А. Камю належить учення про абсурд. Людина, поставлена перед проблемою смерті, над якою вона не владна, стикається з абсурдом — марністю у кінцевому підсумку своїх зусиль. Камю центральним питанням своєї філософії ставить проблему самогубства. Гуманізм його філософії полягає також у розвінчанні ідеології.

Неотомізм. Головними представниками цього напрямку є Ж. Марітен, Е. Жільсон, Ю. Бохенський. Неотомізм відроджує й модернізує теїстичне вчення Ф. Аквінського, поєднуючи його з філософськими системами Канта, Шеллінга, Гегеля, Гуссерля, Хайдеггера, Ясперса.

Неотомістський реалізм обстоює незалежне від людської свідомості існування природи й суспільства, водночас проголошуючи останні продуктом творчої діяльності Бога та об'єктом його управління. Неотомістична концепція буття дуалістична: абсолютне, надприродне буття й буття, створене Богом. Абсолютне буття — Бог. Він створив усе з нічого. Розум людини, на думку неотомістів, нездатний пізнати сутність явищ, але вони не заперечують його існування. Віра й розум перебувають у гармонійних відносинах, вони не суперечать один одному, а взаємодоповнюються. Вони не антиподи, це два джерела одного потоку, два шляхи, що ведуть до однієї мети (Бога). Розум людини обмежений, йому не все підвладне, є істини, яких не досягнеш розумом. Знання, здобуті за допомогою розуму, повинні постійно бути під контролем віри. Віра розширює можливості розуму, виступаючи при цьому єдиним критерієм істинності. Раціональне знання — це форма віри, і в цьому сенсі філософія мусить бути служницею релігії.

Структуралізм як напрям філософії виник у зв'язку з переходом гуманітарних наук від описово-емпіричного до абстрактно-

теоретичного рівня. Цей напрям ґрунтується на системно-структурному методі, засадою якого є пошук структур, тобто стабільних відношень між елементами цілого. Структуралізм пройшов низку етапів. Структурна лінгвістика, або лінгвістичний структуралізм, був зосереджений на аналізі мови, пошуку в ній універсальних структур, які визначають мислення й діяльність людини. Засновник структуралізму Ф. де Соссюр, розглядаючи мову як складну знакову систему, уважав, що вона може виражати щось лише через взаємозв'язок елементів, включення елементів у певну систему. Елемент існує в структурі й через неї, поза нею він втрачає сенс. Індивідуальне мовлення, що визначається правилами загальної мови, є їх проявом.

Етнологічний структуралізм пов'язаний насамперед з творчістю К. Леві-Строса. Він переніс метод структурної лінгвістики на культурологію, зокрема етнографію, застосовуючи їх до аналізу первісної культури. Розглядаючи міфи, ритуали, спосіб життя первісних племен, учений виокремив базові бінарні опозиції культури (при цьому «примітивні» культури трактувалися не як щось меншшартісне, а як інший тип мислення, який також має свої закономірності). *Етнологічний структуралізм передбачає, що кожне явище має аналізуватись як багаторівнева єдність у межах конкретної культури, а кінцевою метою дослідження є моделювання структури.*

Сучасний етап структуралізму — це *постструктуралізм* (Ж. Дерріда, Ж. Дельоз, Ж.-Ф. Ліотар та ін.). Його прихильники переосмислюють співвідношення структури та елементів. Структура втрачає свій жорсткий детермінуючий характер щодо елементів. Акцент переноситься із систем готового значення на процес його створення, причому акцентується на розривах, нестабільності. У центрі уваги *постструктуралістів* перебуває локальне, нестабільне, випадкове й фрагментарне.

3 Постмодернізм

Постмодернізм — це сучасний етап розвитку філософії, який, з одного боку, спирається на здобутки класичної та некласичної традиції, з другого — намагається дистанціюватись від попередніх епох. Доба Модерну, просякнута просвітницьким оптимізмом, мала не лише здобутки: вона посилила європоцентризм, технократизм, сприяла тоталітарним тенденціям. Відповідно *постмодернізм* своїм завданням вбачає критику модерних настанов, пошук плюралістичного, неєвропоцентристського світогляду.

До постмодерністської філософії належать різні напрями сучасної філософії (постструктуралізм, постпозитивізм, неомарксизм, неофрейдизм та ін.). Серед основних представників — Р. Барт, М. Мерло-Понті, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, М. Фуко, Ж. Лакан, Р. Рорті, П. Феєрабенд та ін.

Характерною рисою постмодернізму є рефлексивність — ця епоха себе осмислює як «постсучасну». Відбувається рішучий перегляд традиційних філософських концептів: відмова від метафізики, суб'єкт-об'єктного поділу тощо. Постмодернізм постає не як монолітний проект, а як сукупність різних підходів, адже однією із засадових рис постмодернізму є відмова від всеохоплюючих метанаративів на користь плюралізму.

Отже, для сучасної філософії характерне розмаїття напрямів і течій, багато з яких виникли в ХІХ ст., набули розвитку у ХХ ст. й залишаються вагомими й досі. Попри це розмаїття можна виокремити низку спільних засадових рис: відмова від надмірного оптимізму, пов'язаного з пануванням розуму, усвідомлення неодмінної присутності ірраціональних чинників, визнання плюралізму підходів, рефлексивність.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні риси сучасної філософії.
2. Охарактеризуйте засадові принципи «філософії життя».
3. Що таке «воля до влади», аполонівське та діонісійське начало (Ф. Ніцше)?
4. Що є основним критерієм істини в прагматизмі?
5. Як у прагматизмі розглядається мета пізнання?
6. Що таке герменевтичне коло?
7. Коротко проаналізуйте процес становлення й розвитку позитивізму.
8. Розкрийте засади психоаналізу (З. Фрейд).
9. Охарактеризуйте процес становлення й розвитку неофрейдизму.
10. Як розглядається людина в екзистенціалізмі?
11. Розуміння віри й розуму в неотомізмі.
12. Охарактеризуйте специфіку становлення та розвитку структуралізму.
13. Назвіть характерні риси постмодернізму.

Філософський словник до теми: «філософія життя», прагматизм, феноменологія, герменевтика, позитивізм, емпіріокритицизм, неопозитивізм, постпозитивізм, психоаналіз, екзистен-

ціалізм, неотомізм, структуралізм, постструктуралізм, неофрейдизм, постмодернізм; інтуїція, воля до влади, життєвий світ, інтенційність, інтерпретація, герменевтичне коло, верифікація, фальсифікація, фалібілізм, парадигма, несвідоме, лібідо, сублимація, архетип, свобода, абсурдність буття, структура, елемент, плюралізм, метанаратив.

Кругляк М. І.

ТЕМА 10

СИСТЕМА ФІЛОСОФІЇ. ОНТОЛОГІЯ (2 год.)

План лекції

1. Сутність буття та його основні форми.
2. Матеріальне буття. Матерія та форми її існування.
3. Свідомість як ідеальне буття.
4. Філософія розвитку (діалектика буття).

Конспективний виклад теми

Сутність буття та його основні форми

З намагання зрозуміти, що таке буття, виникла *проблема буття*, для розв'язування якої в системі філософських уявлень про світ виокремлено самостійну філософську дисципліну — *онтологію* як вчення про буття (від грец. «*сущє*» та «*вчення*»). Можна сказати, що *буття* — *це все те, що є, що існує*. Таке просте визначення ставить перед людиною низку нових питань: як-що «щось» («дещо») існує, то, по-перше, *чим воно є?* По-друге, *де* воно існує — тут чи всюди? І *як довго* воно існує — тільки тепер чи було завжди? Відповідаючи на ці питання, ми торкаємося трьох аспектів проблеми буття.

Перший аспект проблеми буття полягає в розумінні того, що існує суперечлива єдність неминучого й вічного з минушим і плінним буттям окремих речей, явищ, людських та інших істот. Ми розуміємо, що є щось, що змінюється та минає (життя людини, існування культур і цивілізацій, окремих світів тощо) на тлі того, що є вічним і неминучим.

Другий аспект проблеми буття впливає в процесі порівняння наших уявлень про існування світу «тут» й «тепер» з уявленнями про його існування «скрізь» і «завжди». Так виникає питання про *єдність світу* з усвідомленням того, що існування всього, де воно не знаходилося б, усього, що є, колись було чи буде, є об'єктивною передумовою єдності світу.

Згадуючи минуле, розмірковуючи над майбутнім, тобто вводячи поняття «часу» до проблеми буття (як зазначав М. Хайдеггер: «Буття — це присутність у часі»), ми наштотуємося на такі питання: «Чи вічний світ, чи в нього є початок і кінець?», «Виник світ природно чи був створений?», «Що було до початку буття, якщо був початок?». Ці питання ще й досі залишаються актуальними для філософії.

Третій аспект проблеми буття пов'язаний з тим, що світ загалом і все, що в ньому існує, є *сукупною реальністю* — дійсністю, яка має внутрішню логіку свого існування та розвитку й реально представлена в нашій свідомості.

Розглядаючи цей аспект проблеми буття, ми ставимо питання про його *структуру*, про будову буття. Тут доречні такі категорії, як *світ, природа, людина, мислення, розвиток, простір, час, ціле й частина, матеріальне та ідеальне* тощо.

Філософський смисл поняття «*буття*» тісно пов'язаний з поняттям «*небуття*». Це протилежна буттю категорія, яка вказує на повну відсутність будь-чого, це абсолютне «ніщо». *Небуття* — це *заперечення буття щодо існування окремого предмета, межа, за якою цей предмет ще не існує або вже не існує*. Це стан, протилежний буттю, який водночас перебуває в єдності з ним. Зважаючи на те, що ми можемо казати про «існування відсутності» певних речей, яких уже немає чи вони ще не існують, доходимо висновку, що *небуття є такою самою реальністю, як і буття*.

Отже, категорія буття об'єднує в собі такі основні ідеї: світ є, існує як безмежна й немінуча цілісність; природне й духовне, індивіди та суспільство рівноправно існують, хоч і в різних формах; їх розрізненість фіксується лише за формою, а існування є передумовою єдності світу; за об'єктивною логікою існування й розвитку світ у наявності різних форм свого існування утворює сукупну об'єктивну реальність — дійсність, яка сприймається людьми.

Для розуміння сутності *буття* доцільно виокремити такі якісно відмінні й водночас взаємозв'язані *форми*:

1) *буття речей, тіл, процесів та явищ*, які поділяються на:
а) *буття недоторканої природи — буття природи як цілого*;

б) буття речей і процесів перетвореної людиною природи — буття «штучної», «рукотворної» природи;

2) буття людини, яке поділяється на: а) буття людини в світі речей, тобто людина розглядається як самостійна «річ», що існує поруч з іншими природними речами; б) буття людини як специфічно людське буття;

3) буття духовного (ідеального), яке поділяється на: а) індивідуальне духовне буття — це внутрішній світ людини, який охоплює свідоме й позасвідоме; б) об'єктивоване (позаіндивідуальне) духовне буття;

4) буття соціального, яке поділяється на: а) індивідуальне буття окремої людини в суспільстві й у процесі історії; б) буття суспільства, або суспільне буття, яке розглядається соціальною філософією¹.

Матеріальне буття.

Матерія та форми її існування

У матеріалістичній філософії форми буття зводять до двох його сутностей: *буття матеріального* й *буття ідеального*. Сутність матеріального буття розкривається через поняття «матерія» та форм її існування.

Категорія матерії є фундаментальним філософським поняттям, яке розвивалося та уточнювалося впродовж усієї історії філософії. Матеріалісти античності ототожнювали її з першоосновою буття всіх речей, субстанцією — останнім неподільним елементом, за межами якого нічого не існує. Зрештою, у межах діалектичного матеріалізму сформувалося таке поняття матерії, яке не ототожнювалося з жодними фізичною формою та видами, а містило лише дві вимоги: а) *бути об'єктивною реальністю* і б) *відображатись у людській свідомості та відчуттях, існуючи незалежно від них*.

Зберігаючись у будь-яких змінах і перетвореннях речей, властивість бути об'єктивною реальністю свідчить про нестворюваність і незнищеність матерії, про її вічне й нескінченне існування. Матерія наділена низкою інших властивостей: *вона скінченна та нескінченна, перервна й неперервна, структурна, перебуває в стані руху, існує в просторі та часі*. У неї є й така фундаментальна властивість, як можливість *відображення*, з якої в процесі тривалої еволюції на основі суспільної практики виникла свідомість.

¹ *Присухін С. І.* Філософія: Навч. посіб. — У 2 ч. — Ч. II. Система філософії у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях. — К.: КНЕУ, 2006. — С. 24—25.

Відомі кілька видів матерії — *речовина, антиречовина, поле, фізичний вакуум*. Розрізняють також структурні рівні її організації: *мікросвіт, макросвіт і мегасвіт*. Існують концепції структурування матерії на засадах її складності: 1) системи *неживої природи* (елементарні частинки, молекули, макроскопічні тіла, космічні системи різних рівнів); 2) *біологічні системи* (уся біосфера від мікроорганізмів до людини); 3) *соціально організовані системи* (людина, сім'я, різні форми колективності, об'єднання та організації, класи, партії, нації, держава, суспільство, людство загалом).

Невід'ємним атрибутом (*необхідна, істотна, невід'ємна властивість об'єкта*), однією з форм існування матерії є *рух*. Матерія не може існувати поза рухом, який є абсолютним. Навіть *спокій* — це лише відносний стан руху, який тимчасово не порушує якісну специфіку речей. З погляду філософії, рух — це не просто пересування, переміщення, а будь-яка *зміна стану предмета взагалі*. Кожному структурному рівню матерії відповідають свої *форми руху*. Зазвичай виокремлюють дві групи форм руху матерії: 1) форми, які виявляються на всіх відомих просторових масштабах і структурних рівнях матерії (механічний рух атомів, молекул, мікроскопічних і космічних тіл; поширення електромагнітних і гравітаційних хвиль; рух елементарних частинок), 2) форми, які виявляються лише на певних структурних рівнях у неорганічній та живій природі або в суспільстві (галактики, метagalaktiki, біосфера, ноосфера, техносфера, екологічні системи тощо). Досягнення науки свідчать про величезне різноманіття й складність форм руху, їх взаємодію та перехід. Усі класифікації руху матерії побудовані за принципом ієрархічності: *нижчі форми руху органічно входять до складу вищих, кожна більш висока за організацією форма руху матерії не зводиться до простої суми нижчих її форм*.

Рух є внутрішньою необхідністю, формою існування матерії. У цьому аспекті говорять про існування двох *типів руху матерії*: перший з них пов'язаний з процесом збереження якостей предмета, другий — зі зміною якісного його стану. Ці два типи руху відображають дві внутрішні тенденції в матеріальних процесах — *тенденцію до стійкості й тенденцію до мінливості*. Завдяки наявності цих суперечливих тенденцій відбувається рух як саморозвиток об'єктів реальності. Якісні зміни матеріальних об'єктів поділяються також на два різновиди: перший з них — це процеси якісних перетворень, що не виходять за межі цього виду матерії, певного рівня її організації; другий — процеси переходу від одного виду матерії до іншого, від одного її структурного рівня до

іншого. З погляду спрямованості змін виокремлюються три типи руху: 1) *прогресивний* (наприклад, загальні процеси пізнання); 2) *регресивний* (наприклад, старіння живого організму); 3) *кругообіг*.

Важливими й невід'ємними формами існування матерії є *простір* і *час*. Категорія простору виражає властивості речей бути *протяжними*, *займати фіксоване місце серед інших об'єктів*, *межувати з ними в структурній організації матеріального світу*. Поняття простору має сенс лише тоді, коли воно пов'язане з існуючим матеріальним світом. Якби світ не мав своєї складної структури, не розчленовувався на окремі предмети, а ці предмети не членувалися б на ще більш дрібні елементи, пов'язані між собою, то поняття простору не мало б сенсу.

Об'єкти матеріального світу постійно перебувають у русі й розвитку. Вони являють собою процеси, в яких можна виявити деякі якісні етапи, стадії, що змінюють одна одну. Зміна цих стадій має характеризуватися певною повторюваністю. Такі особливості процесів характеризуються поняттям *«тривалість»*. Порівняння різних тривалостей є основою для кількісних вимірів (швидкість, ритм, темп та ін.). Абстрагування цих характеристик від самих процесів дає уявлення про таку форму існування матерії як *час*.

Простір є тривимірним, він має довжину, ширину й висоту, *час — одномірним*, бо він характеризується лише тривалістю. Але немає абсолютного простору й часу, які існують поза матерією. Простір і час, які нерозривно пов'язані з матерією, нерозривні відносно один одного, тому вважається доцільним користуватися поняттям *просторово-часового континууму* (від лат. *continuum* — безперервне). Отже, простір, час, рух і матерія нерозривно поєднані та взаємоповз'язані.

Існує й *метафізичний* погляд на простір, час і матерію. Ньютон, наприклад, уважав, що коли зі світу послідовно вилучати всі матеріальні тіла, то все, що залишиться, й буде простором й часом. Тобто він виступав за існування абсолютно «чистого» простору і часу, розглядаючи їх як звичайне вмістище матеріальних тіл. Насправді ж, якби вдалося б вилучити зі світу всі матеріальні тіла, то не залишилося б нічого — ні простору, ні часу. На це звернув увагу А. Ейнштейн, який створив *теорію відносності*, довівши органічний зв'язок геометрії простору й часу з характером поля тяжіння (взаємним розташуванням мас, що тяжіють одна до одної), а також внутрішній зв'язок самого простору та часу, зміни їх метрики залежно від швидкості руху системи. У цьому полягає один з аспектів доказу *єдності матеріального світу*.

Інший аспект єдності світу перевіряється через вирішення *основного питання філософії*. Йдеться про те, на якому принципі ми будемо філософсько-світоглядну систему — на основі принципу монізму (уявлення про єдину першооснову світу — матеріальну чи ідеальну) чи дуалізму (уявлення про дві першооснови — матеріальну та ідеальну) й плюралізму (уявлення про нескінчену кількість субстанцій).

Свідомість як ідеальне буття

Феномен свідомості вивчають різні науки: філософія, антропологія, богослов'я, соціологія, психологія, мовознавство, педагогіка, фізіологія вищої нервової діяльності, семіотика, кібернетика, інформатика. Упродовж століть точаться суперечки щодо її сутності. Тому існує кілька концепцій свідомості. Найвідомішими серед них є: *ідеалістична* — згідно з якою свідомість відірвана від природи й людини, їй приписується незалежне від матеріального носія субстанціональне існування, вона обожнюється, може бути виведена із самої себе; *матеріалістична* — свідомість є властивістю високоорганізованої матерії, її активною формою відображення дійсності; *богословська* — свідомість розглядається як крихітна іскра Божественного розуму, складова акту Божого Творіння людини; *вульгарно-матеріалістична* — свідомість матеріальна, тобто має не лише матеріальне походження, а й матеріальну сутність і структуру; *діалектико-матеріалістична* — ідеальне є результатом відображення матеріального й детермінується суспільно-історичними процесами; *дуалістична* — свідомість так само первісна, як і матерія, вона є вічною або створеною разом з матерією.

Незважаючи на розбіжність думок, усі філософи згодні з тим, що свідомість — це реальність, яка відіграє величезну роль у житті людини та суспільства загалом. Вона має свою історію виникнення, становлення й розвитку. Згідно з діалектико-матеріалістичною концепцією, генетичною передумовою виникнення свідомості є загальна властивість матерії відображувати природне та соціальне буття. Генетичною передумовою виникнення свідомості є *загальна властивість відображення* всіх наявних предметів і явищ як природних, так і соціальних. *Відображення є здатність матеріальних об'єктів, процесів, явищ відтворювати пов'язані з ними об'єкти зовнішнього світу*. Умовно можна виокремити відображення в неживій природі, у живій природі та на соціальному рівні.

Необхідно розрізнити поняття «психіка» й «свідомість». Психіка в розвинутій формі виникає з появою нервової системи. Во-

на притаманна як тваринам, так і людині. Психіка людини складається з двох компонентів: *усвідомленого* (мислення, відчуття, увага, пам'ять, воля) і *неусвідомленого* (емоції, навички, автоматичні дії, інстинкти, інтуїція). Слід розрізняти два види неусвідомлених дій: 1) дії, які ніколи не усвідомлювалися; 2) дії, що раніше усвідомлювалися, потім автоматизувалися й стали здійснюватися вже стихійно. Отже, вчинки людини не завжди усвідомлені. Неусвідомлене може виявитися в людині у формі різноманітної ілюзорної сфери сновидінь, владних інстинктів та ін. Проте людина — це насамперед свідома істота. Світлом свідомості в неї пронизані не лише думки, а й *відчуття*.

Свідомість є властивістю високорозвинутої матерії — людського мозку. Процес мислення супроводжується певними біохімічними, фізіологічними та іншими змінами в мозку, але не вони становлять його зміст. Ця проблема знаходить свою конкретизацію в поняттях матеріального та ідеального. *Матеріальне* є філософське поняття про буття, яке вказує на його об'єктивно-реальне, тобто незалежне від свідомості існування. *Ідеальне* — філософська категорія для позначення нематеріальної, суб'єктивно-духовної природи, образного відображення дійсності в людській свідомості. Ідеальне характеризує принципову відмінність між відображенням (образом) і відображуваням (об'єктом). Ідеальне є суб'єктивно-психічною реальністю, яка існує лише в актах свідомості.

Біологічні передумови виникнення свідомості пов'язані з ускладненням організації живих істот завдяки боротьбі видів і з появою приматів і людиноподібних мавп. Їхнє перетворення на людей стало можливим завдяки включенню в антропогенез *соціальних факторів*, головні з яких — *праця, колективний спосіб життя та членороздільна мова*.

Отже, *свідомість є діяльним відображенням навколишнього світу*. Існують різні рівні відображення: перший з них — це *відображення в неорганічній природі* (результат механічних, фізичних, хімічних процесів і взаємодій); другий — *відображення в органічній природі* (подразливість, чутливість, психіка); третій — діяльне відображення навколишнього світу суб'єктами, які мають свідомість (*соціальне відображення*). Свідомість має подвійну природу: з одного боку, вона є *результатом розвитку матерії*, з другого — *результатом історичного процесу становлення й розвитку людини та суспільства*, вона є діяльним, активним відображенням дійсності, *суб'єктивним образом об'єктивного світу*.

Основними характеристиками свідомості є: *універсальність, об'єктивність, цілеспрямованість, творчість, опосередкованість*

мовою, соціалізованість, поліструктурність. Головними ознаками свідомості є *відображення світу, відношення цілепокладання, управління.* Свідомість як відображення відтворює насамперед форми людської діяльності й через них — форми природного буття.

Специфіка свідомості як відношення полягає в її націленості на буття, на пізнання, освоєння того, що лежить поза свідомістю, на розкриття його сутності. Водночас об'єктом розгляду свідомості може бути вона сама та її носії, тобто свідомість пов'язана із *самосвідомістю.* Висхідним пунктом людського ставлення до світу є цілеспрямоване його перетворення. Свідомість не зводиться повністю до мислення, поняття, пізнання та знання, вона охоплює як раціональне, так і чуттєве відображення дійсності, як пізнавальне, так і емоційно-оціночне ставлення людини до світу.

Основними елементами свідомості, які перебувають у діалектичному взаємозв'язку, є *усвідомлення явищ, знання, самосвідомість, емоції, воля.* Розвиток свідомості — це насамперед збагачення її новими знаннями про навколишній світ і саму людину. Пізнання речей має різний рівень, глибину проникнення в об'єкт і ступінь ясності розуміння. Звідси — *повсякденне, наукове, філософське, естетичне й релігійне* усвідомлення світу.

Назвемо головні властивості людської свідомості.

Ідеальність — особлива нематеріальна сутність свідомості. Ідеальна свідомість за своєю природою 1) *протилежна матеріальному світу;* 2) *незалежна від матерії;* 3) *невловима, непізнана за допомогою матеріальних засобів.*

Інтенціональність — спрямованість на предмет. Свідомість не може бути безпредметною, щось завжди є її предметом — що свідомість «бачить», у якій формі, тобто, як вона сприймає предмет.

Ідеаторність свідомості — здатність творити й відтворювати ідеї, внутрішня самостійна робота, що виходить за межі простого відображення. *Здатність виробляти абстрактні ідеї — докорінна відмінність свідомості людини від свідомості тварин.* Результатом цієї здатності є вироблення системи кодування, передачі й поширення змісту свідомості — *мови.* Завдяки ідеаторності стали можливими еволюція людства й розвиток, поглиблення самої свідомості.

Філософія розвитку (діалектика буття)

В історії філософії було дуже багато адекватних ідей про розвиток і становлення об'єктивної реальності. В античній філософії Сократ розглядав діалектику як мистецтво виявлення істини шляхом вирішення суперечностей думок, як спосіб полеміки.

Античні стихійні діалектики (Геракліт, Зенон) вважали, що світ безперервно рухається, змінюється, але вони не розуміли сутності розвитку як виникнення нового незворотного. У часи Середньовіччя наївна діалектика була витіснена метафізикою (схоластикою) для зміцнення й обґрунтування релігійних догматів. Ідеї діалектики М. Кузанський розвивав у своєму вченні про вічність руху, про збіжність протилежних сторін, максимуму та мінімуму тощо. Матеріалістичні ідеї про діалектику розвивались у філософії Нового Часу (Р. Декарт, Б. Спіноза, Д. Дідро та ін.). Своєї концептуальної форми діалектика набула дещо пізніше. У вигляді *теоретичної системи* як *ідеалістична діалектика* вона вперше була представлена в ученні Г. Гегеля, а потім критично переосмислена К. Марксом і Ф. Енгельсом як *матеріалістична діалектика*. Нині матеріалістична діалектика містить у собі як *теорію розвитку* всього суцього, так і заснований на ній *метод пізнання дійсності*.

Слід розрізнити два види діалектики — *об'єктивну*, яка існує та діє в самих речах як розвиток реального світу, і *суб'єктивну*, що існує в людському мисленні як розвиток понять, як результат відображення об'єктивної дійсності. Тому діалектика виконує дві основні функції: 1) *світоглядну* — уявлення про те, що все змінюється й рухається, та 2) *методологічну* — учить, як люди мають підходити до пізнання світу, тобто розглядати все з погляду руху, зміни, стрибків (на відміну від метафізики, яка розглядає все сталим, незмінним, інертним). Як система діалектика є сукупною єдністю *принципів, законів, категорій*, які віддзеркалюють процес саморозвитку об'єктивної реальності й дають можливість людській свідомості відображати цей процес та здобувати знання про оточуючий світ.

Принципи діалектики — висхідні, загальні й універсальні, об'єктивні за змістом ідеї, настанови, критерії, що визначають головний зміст і роль усіх інших елементів системи. Вони відображають найзагальніші закономірності предмета теорії й водночас виконують методологічну функцію в її побудові. До основних принципів діалектики належать: *принцип всезагального та взаємозумовленого зв'язку* явищ і процесів дійсності й *принцип розвитку*. Існують також принципи *об'єктивності, детермінації, єдності, суперечливості, тотожності* об'єктивної та суб'єктивної діалектики, *гармонії* тощо.

Зв'язки в структурі діалектики бувають трьох типів: 1) *універсальні*; 2) *структурні*; 3) *зв'язки детермінації*. Формою їх відображення в свідомості є *категорії та закони діалектики*. У кате-

горіях фіксуються знання, риси, відношення, властиві будь-якому буттю. Вони формуються на відповідних етапах історичного розвитку суспільства. У категоріях діалектики тісно зв'язане об'єктивне знання про форму зв'язку явищ і процесів дійсності з формою мислення, завдяки якій осягається та обмірковується цей зв'язок.

До категорій, що відображають *універсальні зв'язки буття*, належать: *одиничне, загальне та особливе, явище й сутність та категорії основних законів діалектики*. Універсальні зв'язки буття в процесі розвитку відображаються певною сукупністю категорій та *законами діалектики*, кожний з яких висвітлює одну з проблем розвитку.

Структурні зв'язки буття відображають такі категорії, як *частина й ціле, форма та зміст, система, елемент, структура*. До категорій, що відображають *зв'язки детермінації*, належать *причина й наслідок, необхідність і випадковість, можливість і дійсність*.

Необхідний, причинно-зумовлений зв'язок називають зв'язком детермінації, а вчення, яке наполягає на існуванні таких зв'язків, називається *детермінізмом*. *Механічний детермінізм* ґрунтується на ідеї однозначної, жорсткої детермінації наслідку причиною, а *діалектичний детермінізм* визнає також випадковість як форму прояву необхідності. Наполягання на існуванні лише випадковості характеризує *індетермінізм*.

Основних законів матеріалістичної діалектики лише три.

Закон взаємного переходу кількісних та якісних змін розкриває механізм розвитку, тобто формотворення нової якості, якої ще не існує. Вивчення закону взаємного переходу кількісних та якісних змін слід починати з визначення таких понять, як *якість, кількість, міра*. *Кількість* віддзеркалює таку визначеність предмета, згідно з якою характеристики, що існують у певних межах, не зумовлюють перетворення одного предмета в інший. *Якість* віддзеркалює характеристики предмета, що дає змогу відрізнити один предмет від іншого. *Міра* — це інтервал кількісних характеристик, у межах якого може існувати якість.

Процес переходу від кількісних до нових якісних змін відбувається *стрибками*, які розрізняються за: характером (у природі, суспільстві, пізнанні); тривалістю (довготривалі, середньотривалі й короткотривалі); масштабністю (мегасвітлові, макросвітлові, мікросвітлові); змістом (одноактні та багатоактні); формою прояву (вибухоподібні та повільні).

Основний зміст цього закону полягає в тому, що *перехід від однієї якості предмета до іншої здійснюється не стихійно, а закономірно в межах своєї міри*. За його логікою процес розвитку

розпочинається з кількісних змін у предметі. До певної межі вони не приводять до якісних трансформацій, але в процесі переходу за межі міри предмет втрачає стару якість і «стрибком» отримує нову якість. Визначивши таку міру, можна передбачити характер стрибка, його тип і певним чином зреагувати на нього.

Закон єдності та боротьби протилежностей називають ядром діалектики, бо він розкриває внутрішню причину, визначає внутрішнє джерело руху та розвитку в природі, суспільстві та пізнанні. Зрозуміти дію цього закону допомагають такі категорії діалектики, як протилежність, суперечність, єдність протилежностей, боротьба протилежностей.

Причини руху й розвитку криються у внутрішніх суперечностях, притаманних процесам та явищам об'єктивної дійсності — *боротьба протилежностей*. Кожний предмет, явище, процес є суперечливою єдністю протилежностей, які взаємно переходять одна в одну, водночас перебуваючи в стані єдності й боротьби.

Закон заперечення заперечення дає уявлення про спрямованість розвитку та поєднує всі можливі його версії — *прогрес, регрес, кругообіг*. Таке поєднання дає «спіралеподібну» схему розвитку. Наприклад, у процесі пізнання цей закон діє за такою схемою: будь-яка вихідна точка «спіралі» через півоберт потрапляє в протилежну її частину, тобто переходить у свою протилежність, але з часом після нового півоберту вона певною мірою повертається до свого вихідного стану, але на місце, що на спіралі знаходиться над ним [теза (форма судження, у якій щось стверджується) — антитеза (перше заперечення) — синтез (заперечення заперечення)]. У такій схемі нова якість предмета по завершенні повного циклу (*циклічність*) у новій якості збереже частину «старого» (*наступність*).

Закон заперечення заперечення відбиває спадкоємність як характерну рису процесу розвитку, бо на кожному новому ступені розвитку зберігається те позитивне, що було на попередніх стадіях розвитку — у вихідному пункті та в його запереченні. Водночас кожен новий ступінь розвитку виступає як діалектична єдність, в якій долаються односторонності попередніх стадій розвитку й стверджується багатший і всебічний зміст, відбувається перехід до вищої фази розвитку. В об'єктивній дійсності закон заперечення заперечення діє не в чистому вигляді, а прокладає собі шлях через безліч випадковостей¹.

¹ Філософія: Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. — Вид. 2-ге, перероб. і доп. / В. Х. Арупонов, М. М. Демченко, С. Л. Йосипенко та ін. — К.: КНЕУ, 2001. — С. 159—160.

Отже, буття — це всеохоплююча, найзагальніша категорія філософії, яка ототожнюється з усім, що існує. У матеріалістичній філософії вона характеризує єдність сутності та існування й застосовується для позначення реально існуючої, об'єктивної, стабільної, вічної, безмежної субстанції, що містить у собі все суще. Найпоширенішим є поділ буття на його матеріальну та ідеальну складові. Матерія — філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, що так чи так впливає на людину, викликаючи в неї певні відчуття. Невід'ємними атрибутами матерії є рух — будь-яка зміна в природі та суспільстві, простір як характеристика розташування матеріальних об'єктів відносно один одного, протяжність тіл та їх співіснування і час, який характеризує тривалість існування процесів та явищ, послідовність зміни стану в розвитку матеріальних систем. Без руху, простору, часу не може існувати матерія, без матерії вони теж не існують. Однією з найважливіших властивостей матерії є її здатність до відображення. Ідеальна складова буття — свідомість як найвищий рівень відображення об'єктивної дійсності, що притаманна лише людині як соціальній істоті. Буття матеріального та ідеального перебуває в постійному русі — діалектичному розвитку. В основі діалектики лежить дія трьох законів — єдності й боротьби протилежностей, переходу кількості в якість, заперечення заперечення.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає філософський зміст категорії «буття»?
2. Як співвідносяться буття та матерія?
3. Що означає поняття «субстанція»?
4. Дайте коротку характеристику поняттям «матерія», «простір», «час», «рух».
5. Охарактеризуйте таку властивість матерії, як відображення.
6. Що означає поняття «свідомість»?
7. Охарактеризуйте визначальну роль соціального у виникненні свідомості.
8. Дайте коротку характеристику елементам структури свідомості.
9. Що таке діалектика?
10. Що означає діалектика як метод?
11. Дайте коротку характеристику законів діалектики.

Філософський словник до теми: буття, відображення, детермінізм, індетермінізм, закон, матерія, небуття, простір, час, розвиток, рух, субстанція, діалектика, заперечення заперечення, категорія, суперечність, стрибок, абстрактне мислення, знання, ідеальне, мова, психіка, свідомість, несвідоме.

Зирянов О. Я.

ТЕМА 11

ГНОСЕОЛОГІЯ (2 год.)

План лекції

1. Сутність та структура пізнавального процесу.
2. Практика як специфічно людський спосіб освоєння світу.
3. Види та рівні пізнання. Проблема істини в філософії, основні концепції істини.
4. Сутність і структура наукового пізнання.
5. Елементи, форми, методи наукового пізнання.

Конспективний виклад теми

Сутність та структура пізнавального процесу

Однією з найважливіших функцій філософії є пізнавальна. Вона реалізується насамперед у гносеології та епістемології. Гносеологія, або теорія пізнання, досліджує пізнання в широкому сенсі, тоді як епістемологія зосереджується на розгляді наукового пізнання. *Пізнання — відображення дійсності в свідомості людини, для якого характерні цілеспрямованість, активність, суспільно-історична зумовленість.*

Упродовж історії інтелектуальної діяльності людина, з одного боку, досягла великих успіхів, а з другого — стикалася з труднощами та невдачами. Це породило питання — чи можливе достовірне пізнання об'єктивної реальності? Залежно від відповіді на питання про можливість об'єктивного, достовірного пізнання виокремлюють два напрями: *гностицизм* (гносеологічний оптимізм)

визнає можливість адекватного відображення дійсності, тоді як *агностицизм* заперечує таку можливість, наголошуючи на непізнанності сутності явищ.

Пізнання передбачає наявність суб'єкта (того, хто пізнає) та об'єкта (того, що пізнають). *Суб'єктом пізнання виступає людина, яка спирається на вироблені суспільством пізнавальні процедури. Об'єктом пізнання є різноманітні сторони зовнішньої реальності в її матеріально-речових і духовно-культурних вимірах, які стали предметом пізнавальної діяльності людини.*

Практика як специфічно людський спосіб освоєння світу

У здобутті істини та її обґрунтуванні важливу роль посідає практика. *Практика — це цілеспрямована діяльність людини, що має на меті перетворення світу.* Практика охоплює різноманітні види людської діяльності — від повсякденних навичок, умінь до складних наукових експериментів. Практика є основою пізнання, його рушійною силою й критерієм його успішності.

Практика має два рівні: *перетворюючий*, для якого характерний вихід за межі наявного, пошук нових можливостей і способів перетворення світу, та *використовуючий*, що передбачає відтворення звичних дій, які раніше успішно виконувались для досягнення певного результату.

Залежно від того, що саме є предметом перетворюючої діяльності людини, виокремлюють три складові практики: 1) *матеріально-речову*; 2) *суспільну*; 3) *індивідуально-особистісну*. Необхідна збалансованість цих складових, адже надмірне акцентування лише якоїсь однієї з них (наприклад, матеріально-речової) призводить до однобічності і, зрештою, до антигуманних наслідків.

Практика виконує ряд *функцій*: *вона є основою процесу пізнання (адже пізнання спирається на практику), рушійною силою процесу пізнання (бо рівень розвитку пізнання завжди тісно пов'язаний зі ступенем практичного освоєння світу), кінцевою метою пізнання (пізнання здійснюється для задоволення певних практичних потреб), критерієм істини (теоретичне знання передбачає практичну перевірку).*

Тривалий час у змісті практики всіляко підкреслювався її знаряддевий аспект, що передбачав однобічний вплив суб'єкта практики на об'єкт. Однак у сучасній філософії дедалі більше усвідомлюється *комунікативний аспект практики — коли світ постає не як пасивний об'єкт впливу, а як самоцінність.*

Види та рівні пізнання. Проблема істини в філософії, основні концепції істини

Пізнання має два рівні — *чуттєвий* (спирається на дані органів відчуттів: зору, слуху тощо) та *раціональний* (спирається на абстрактне мислення). *Формами чуттєвого рівня є відчуття, сприйняття та уявлення, формами раціонального рівня — поняття, судження, умовивід.* Чуттєвий рівень дає знання одиничного в конкретно-образній формі, натомість раціональний рівень дає знання загального. Відокремлення випадкового, одиничного від загального, закономірного здійснюється саме на рівні абстрактного мислення. Іноді в історії філософії ці два рівні протиставлялися: найяскравіше це виявилось у протистоянні емпіризму, що абсолютизував роль чуттєвого, та раціоналізму, де визначальним проголошувалися розум, мислення, інтуїція тощо. Однак у процесі пізнання ці рівні нерозривно пов'язані, вони взаємодіють і взаємодоповнюють один одного. Скажімо, у структурі наукової теорії присутній і чуттєвий рівень, що відображає емпіричні дані, й раціональний, на якому вони пояснюються (аналізуються).

У процесі пізнання взаємодіють логіка та інтуїція. *Логіка передбачає пізнання шляхом послідовних міркувань, коли нові знання за допомогою законів і правил логіки виводяться з уже відомих. Інтуїція — це безпосереднє осягнення, певний «інсайт», коли істина «схоплюється» в цілісності, без обґрунтування та виведення.* Інтуїція відіграє значну роль під час здійснення відкриттів і створення нових теорій, а логіка — у процесі їх перевірки та обґрунтування.

Метою пізнання є здобуття істини. *Істина — це адекватне відображення в свідомості суб'єкта об'єктивної реальності, яке підтверджується практикою.* Протилежними до істини є *омана* та *хиба*. Омана — це неадекватне відображення реальності, що сприймається як істинне. Спростована омана стає хибою, тобто думкою, щодо якої встановлено її невідповідність реальності.

Оскільки пізнання є процесом, воно постійно перебуває в розвитку. Відповідно істина постає не як незмінна, а як процес наближення до все об'єктивнішого відображення реальності. Це наближення відображено в поняттях відносної та абсолютної істини. *Відносна істина* є істиною лише в певному наближенні, вона дає неповну картину, з часом вона змінюється, поглиблюється, доповнюється. Натомість *абсолютна істина* — це повне, вичерпне знання, що точно відображає об'єкт і не спростовується подальшим розвитком пізнання. До абсолютних істин (їх ще називають вічними істинами) належать достовірні факти, напри-

клад історичні дати, однак їх пізнавальна цінність доволі обмежена. Зв'язок відносної та абсолютної істини відображається в тому, що відносна істина є абсолютною в певних межах, а, виходячи за ці межі, ми бачимо її відносність.

З визначенням «меж» істини пов'язана й така її характеристика, як *конкретність*. Конкретна істина постає в певній теоретичній системі, системі відліку, вона залежить від конкретних умов (наприклад, місця та часу). *Абстрактна* ж істина є невизначеною.

У філософії сформувалося декілька концепцій істини. *Кореспондентська концепція* передбачає відповідність знання об'єктивній реальності, тобто те, що твердження відображають дійсність. *Концепція когерентності* натомість акцентує на взаємозв'язку тверджень у межах теорії, тобто тут засадовим принципом є несуперечливість. Існує також *прагматична концепція*, де істинність пов'язана з успішністю діяльності та ефективністю взаємодії зі світом; *конвенціоналістська концепція*, згідно з якою критерії істини визначаються науковою спільнотою; *інтуїтивістська*, відповідно до якої істина схоплюється через самоочевидну раціоналістичну інтуїцію; *трансцендентальна*, де умови істинності визначаються апіорними формами мислення тощо.

Сутність і структура наукового пізнання

Наукове пізнання — це такий рівень функціонування свідомості, у результаті якого отримується нове знання не лише для окремого суб'єкта, а й для суспільства загалом. Нові знання є результатом професійної діяльності вчених. Наукове знання розвивається з форм донаукового, повсякденного знання, спирається на індивідуальний і загальнолюдський досвід, на суспільну практику.

Наука є системою знань про дійсність і має на меті дослідження на основі певних методів пізнання об'єктивних законів розвитку природи, суспільства й мислення для передбачення та перетворення дійсності в інтересах людини й суспільства. Наука — це одночасно й система знань, і їх духовне виробництво, і практична діяльність на їх основі. Наука є складовою частиною культури людства, її питома вага постійно зростає. *Наука виконує такі основні функції: пізнавальну, культурно-світоглядну, функцію безпосередньої продуктивної сили, прогностичну, функцію духовного перетворення світу.* Наука має справу з особливим набором об'єктів реальності, які не можна звести до об'єктів повсякденного досвіду. Для опису цих об'єктів, незвичайних з погляду здорового глузду, наука виробила спеціальну мову, понятійний апарат, а для безпосереднього впливу на ці

об'єкти вона створила систему спеціальних знарядь (вимірювальні інструменти, різні прилади тощо), які дають змогу виявити можливий стан таких об'єктів в умовах, що підлягають контролю суб'єкта. Наука формує специфічні способи обґрунтування істинності знань: експериментальний контроль за отриманим знанням, виведення одних знань з інших, уже перевірених.

За предметом дослідження науки поділяють на *технічні, природничі, гуманітарні та соціальні*. Предмет науки впливає на її методи, способи дослідження об'єкта.

Розрізняють емпіричний та теоретичний рівні наукового пізнання. *Емпіричний* — такий рівень, зміст якого отримується переважно з чуттєво даного досвіду, який зазнав певної раціональної обробки. Характерною особливістю емпіричного рівня є безпосередній контакт дослідника з предметом за допомогою органів відчуттів чи приладів, що їх доповнюють. Цей рівень дає знання зовнішніх, видимих зв'язків між явищами. Емпіричне знання спирається на дані спостереження та приладів тощо.

Теоретичне пізнання — це пояснення підстав певних явищ, процесів і зв'язків між ними. Теоретичне знання має загальний і необхідний характер і містить відомості про внутрішні закономірності спостережуваних явищ. На цьому рівні знання отримуються за допомогою не лише досвіду, а й абстрактного мислення. Теоретичне знання містить систему понять, суджень, абстракцій, часткові й загальні теорії. Перевага теоретичного знання полягає в тому, що воно дає розуміння суті загальних законів і слугує основою для передбачення.

5 Елементи, форми, методи наукового пізнання

Свідома цілеспрямована діяльність з формування й розвитку знань регулюється певними методами. *За ступенем загальності методи поділяють на загальнонаукові та методи окремих наук, а за сферою застосування — на емпіричні, емпірично-теоретичні й теоретичні.*

До *емпіричних* методів належать спостереження (безпосереднє сприйняття властивостей об'єкта), вимірювання (відображення за допомогою приладів характеристик об'єкта в числовому вигляді), порівняння (установлення спільних і відмінних рис об'єктів), експеримент (ініціювання «чистого перебігу» процесів та явищ за допомогою створених умов).

До *емпірично-теоретичних* методів належать аналіз (поділ цілого на частини), синтез (об'єднання сторін, виокремлених аналізом, у цілісність), абстрагування (виокремлення суттєвих ознак і зосере-

дження на них), узагальнення (поширення досліджених ознак частини предметів на весь клас предметів), індукція (висновок від окремого до загального), дедукція (висновок від загального до окремого), аналогія (перенесення ознак з відомого явища на невідоме на підставі подібності цих явищ), моделювання (створення й дослідження копії об'єкта, яка представляє властивості, наявні в оригіналі).

До *теоретичних* методів належать аксіоматичний (виведення знання з раніше прийнятих аксіом), гіпотетико-дедуктивний (виведення з теорії висновків і перевірка їх на практиці), сходження від абстрактного до конкретного (перехід від даних емпіричного досвіду до абстрактних визначень і знову перехід до об'єкта в його повноті, але вже в мисленні), єдність історичного (висвітлення історії розвитку об'єкта) та логічного (вираз реального історичного розвитку об'єкта в системі понять і закономірностей) методів, системний метод (вираз об'єкта через взаємозв'язок його складових, що дають інтегративний ефект).

Процес пізнання в своєму розвитку проходить ряд форм. Рухом пізнання є *проблема* — усвідомлення певного утруднення, яке вимагає нового пояснення й стимулює пошук, передбачаючи можливість наукового відкриття. Опрацювання проблеми веде до формулювання *гіпотези* — припущення, що містить один з можливих варіантів вирішення проблеми. Істинність гіпотези ще потрібно встановити. У разі успішної перевірки гіпотези на практиці, на її основі формується *концепція* — ключова ідея теорії, що загалом є доведеною, однак не представленою у вигляді чіткої системи. Концепція передбачає пояснення, яке однак, є дещо неповним. І, зрештою, найвищою формою пізнання є *теорія* — система обґрунтованих, доведених знань про дійсність, яка дає цілісне пояснення об'єктів певної предметної галузі.

Отже, процес пізнання в своєму суперечливому розвитку проходить шлях від простих чуттєвих образів до складних наукових теорій. Він ґрунтується на визнанні дійсності як об'єкта пізнання, її незалежності від свідомості та волі суб'єкта пізнання, прийнятті того факту, що людські знання (об'єктивна істина) є результатом адекватного віддзеркалення дійсності.

Питання для самоконтролю

1. Які є підходи до вирішення питання про можливість пізнання?
2. Назвіть рівні та складові практики.

3. Що таке знаряддевий і комунікативний аспект практики?
4. Охарактеризуйте форми чуттєвого та раціонального рівня пізнання.
5. Чим відрізняється омана від хиби?
6. Розкрийте взаємозв'язок абсолютної та відносної істини.
7. Охарактеризуйте емпіричний та теоретичний рівні наукового пізнання.
8. Розкрийте взаємозв'язок аналізу й синтезу.
9. Охарактеризуйте методи теоретичного рівня пізнання.
10. Назвіть основні форми пізнання.

Філософський словник до теми: гносеологія, епістемологія, пізнання, агностицизм, гностицизм (гносеологічний оптимізм), практика, істина, хиба, омана, абсолютна й відносна істина, метод, теорія, концепція, гіпотеза, проблема, наука.

Кругляк М. І.

ТЕМА 12

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ (2 год.)

План лекції

1. Проблема людини й особистості в філософії.
2. Соціальні характеристики особистості.
3. Сенс життя людини.

Конспективний виклад теми

Проблема людини й особистості в філософії

Проблему людини в філософії вивчає спеціальна дисципліна — *філософська антропологія* — *учення про природу та сутність людини*. Терміном «філософська антропологія» для виокремлення розділу філософії одним з перших послуговувався І. Кант. Вирішуючи проблеми людини на основі знань, акумульованих у різних науках про людину, філософська антропологія стала актуальною в ХХ ст. Вивчаючи проблему людини, *філософська антропологія обґрунтовує проблему природи (сутності) людини, її походження, індивіда, індивідуальності, особистості, діяльність як сутність людського існування, соціальні норми як вимоги до*

особистості, життєву позицію, чим створює оптимальну стратегію виховання та вдосконалення людини.

В історії філософії є безліч підходів до вирішення проблеми природи й сутності людини. *Антична філософська думка* сприймала людину як частину космосу, як мікрокосмос, який у своїх людських проявах підкорявся найвищій цінності — *долі*. У системі християнського світогляду людина була істотою, в якій неподільно існували дві іпостасі — *дух і тіло*, якісно відмінні одна від одної (як щось високе й низьке), як істота, що посідає проміжне становище між ангелами й тваринами (Ф. Аквінський). З погляду християнства плоть людини — це низка гріховних прагнень і бажань, породжених впливом на неї диявола. Тому християнин прагне звільнитися від диявольських кайданів шляхом здобуття божественної істини. Християнство замість розуму висунуло головну ознаку людяності — *любов у серці*, але не так любов людини до людини, як любов людини до Бога. Християнська свідомість відкидає думку про скороминущість людського буття: віра в безсмертя душі покликана дати людям надію на вічне щасливе життя.

Представники *філософії Нового часу* намагалися знайти в людині її духовну сутність, звільняючись від ідеологічної залежності з боку християнства. Природознавство значно просунулось у вивченні біологічної природи людини, але *найбільшою цінністю у пізнанні людини стало визнання автономності людського розуму, здатного пізнати власну сутність. Ідеалістична філософія XIX—XX ст.* гіпертрофовано сприймала духовне в людині. Вона перебільшувала значення в людині раціонального, або ірраціонального.

Марксизм поставив людину в центр філософського знання, заклавши основні принципи діалектико-матеріалістичного розуміння людини. Марксизм звернув увагу на те, що людське самопізнання — це безкінечний процес, а прояви сутності людини багатогранні: людина думає, радіє, ненавидить, любить, страждає, постійно чогось жадає, досягає бажаного й, не задовольняючись цим, прагне до нової мети, ідеалів тощо. Визначаючи сутність людини, діалектико-матеріалістична філософія звернула увагу на те, що людина — *розумна істота, яка є суб'єктом праці (практики), суспільних відносин і спілкування.* Праця (головний різновид діяльності) є визначальною умовою становлення й розвитку людини. Працюючи, людина створює світ матеріальної та духовної культури, який твориться нею так само, як і культура формує особистість.

А згідно з *екзистенціалізмом*, людина живе в чужому для неї світі. *Її буття ірраціональне, його не можна досягнути розумом.*

Сенс життя людини — абсолютна свобода, в іншому випадку — містичне спілкування з Богом або вузьким колом «духовної аристократії», або у відповідній організації приватного життя. Людина, згідно з *фрейдизмом*, — *це машина, яка рухається завдяки постійному розвитку і трансформації сексуальної енергії (лібідо)*.

У ХХ ст. проблема людини стала домінуючою майже в усіх філософських напрямках. Залежно від того, як вирішувалося питання про співвідношення в людині природного, соціального чи духовного, їх умовно поділяють на три групи.

1. *Біологізаторські концепції*, до яких належать такі, згідно з якими людина є природною істотою, життя якої зумовлене переважно біологічними законами.

2. *Соціологічні концепції*, які ігнорують природно-біологічні чинники людського існування, сприймають їх лише як біологічні передумови соціального життя, що не впливають на розвиток людської свідомості, поведінку, інтелект, творчість людини, духовні цінності тощо.

3. *Духовні (спіритуалістичні) концепції* об'єднують погляди, згідно з якими в основі сутності людини лежить її духовний внутрішній світ (пошук істини, прагнення зробити моральний вибір, переживання прекрасного, творчість, свобода, глибинне самовизнання), домінування первинного «Я» як духовної підвалини особистості.

Спільною вадою цих концепцій є абсолютизація або біологічної, або соціальної, або духовної сутності людини, що призводить до її розриву. Неможливо зрозуміти сутність людини, аналізуючи її як автономний організм, відірваний від природи, суспільства й духу. *З погляду сучасної філософії людина, є істотою, яка діалектично синтезує в собі біологічне, психологічне та соціально-інформативне.*

Питання про походження людини виявилось не менш складним і суперечливим (гостро дискусійним). Найчастіше виокремлюють три групи гіпотез про походження людини: 1) *релігійна* (теологічна) — виходить з того, що людина створена Богом; 2) *космічна* — містить ідею про те, що життя, а разом з ним і людина, занесені на Землю з космосу (Всесвіту); 3) *еволюційна* гіпотеза стверджує, що людина з'явилась у результаті складного, довготривалого еволюційного процесу (адаптації вищих тварин до навколишнього середовища та природного добору).

Сучасна філософська антропологія виходить з того, що *людина як біологічна істота є частиною природи з унікальним набором успадкованих нею генів, які посилюються в процесі її індивідуального розвитку*. Порівняно з іншими формами життя (тварин-

ним світом) людина суттєво виділяється здатністю прямоходіння, якісною відмінністю кисті руки як головного органу, що сприяє практичному перетворенню навколишнього світу, збільшеним об'ємом мозку та розвинутою асиметрією його півкуль тощо. Біологічно визначаються тривалість життя людини, вікові характеристики, стосунки між чоловіком і жінкою тощо, але все це знає впливу соціальних чинників.

Соціальне виникає з біологічного, яке створює для нього історичні природні передумови. *Соціально зумовлена й психічна сфера людини: її внутрішній духовний світ, свідомі та несвідомі процеси, воля, пам'ять, характер, темперамент, фантазія.* Соціальна зумовленість сутності людини висуває перед суспільством завдання створення умов, що сприяють її всебічному розвитку (духовному, моральному, естетичному й фізичному), її прогресивному самовдосконаленню.

У кожній людині є матеріальна та духовно-інформаційна енергія. Остання є результатом духовних процесів і внутрішніх почуттів людини: щастя, радості, горя, любові, ненависті, зла, добра тощо, які впливають на її діяльність і вчинки. Поряд з енергіями та процесами є однойменні поля. *Біологічне (матеріальне) та духовно-інформаційне поля створюють єдине енергетичне поле людини.* Зникнення одного поля людини спричиняє зміну інших. Наприклад, коли людина вмирає, то зникнення одного різновиду поля призводить до зміни інших — зникають духовні процеси й духовна енергія в мозку, а отже, й духовне поле. Це дає привід віруючим людям стверджувати, що душа залишає тіло людини. При цьому душа сприймається як складний духовно-інформаційний процес, що створює відповідне поле, носієм якого є духовна енергія людини.

Отже, людина є найвищою сходинкою в розвитку живих організмів на Землі, суб'єктом праці, соціальної форми життя, спілкування та свідомості. *Людина — це жива істота, яка має певні потреби та інтереси, що задовольняються в процесі матеріального й духовного виробництва на основі спілкування та активного перетворення навколишнього світу й самої себе.*

Соціальні характеристики особистості

Для віддзеркалення всіх аспектів людського існування, крім поняття «людина», використовують поняття «індивід», «індивідуальність», «особистість».

Індивід — це окремо взята людина, якій притаманні неповторні природні й соціальні характеристики. Поняття «індивід» тісно

пов'язане з поняттям «індивідуальність», яке використовується для позначення сукупності якостей, здібностей окремо взятої людини, на основі яких відрізняють одного індивіда від іншого. У світі немає більш індивідуалізованого об'єкта, ніж людина; скільки людей, стільки індивідуальностей, кожна людина має індивідуальні особливості пам'яті, уваги, спостереження, мислення тощо.

Вищою характеристикою суспільних якостей людини є поняття «особистість», яке використовується для позначення індивіда в межах його соціальних характеристик. Засадовими чинниками, що сприяють перетворенню людини в особистість, є саме життя, діяльність і процес виховання. При цьому домінуючого значення для перетворення біологічного індивіда в соціально-інформативну особистість набуває діяльність (практика й праця). Лише в діяльності, яка відповідає потребам та інтересам людини (суспільства), можна отримати оцінку соціальної значущості особистості, розкрити всі її грані.

Кожна особистість має велику кількість взаємопов'язаних суспільно значущих рис, до яких належать вроджені або набуті звички, спосіб мислення та поведінки. Серед них такі позитивні моральні якості, як гуманізм, людяність, чесність, совість, скромність, великодушність тощо. До суспільно корисних якостей належать вольові характеристики, рішучість, мужність, патріотизм тощо. Безперечно, окремим особам властиві й негативні (аморальні) якості, що засуджуються суспільством. До таких належать егоїзм, нігілізм, грубість, користолобство тощо. Зазначені вище якості є наслідком впливу суспільства та окремих людей на ту чи ту особистість, а також результатом самовиховання. Суспільно значущі позитивні риси сприяють прогресивному розвитку особистості та суспільства загалом.

Особистість має певну структуру, головними елементами якої є потреби та інтереси.

Потреби — це основа діяльності людей, певний мотив до здійснення тих чи тих дій або вчинків. Відомо, що задоволення від реалізації матеріальних або духовних потреб є важливим компонентом людського щастя. У кожному суспільстві є певний перелік і рівень потреб з об'єктивною можливістю їх реалізації в суспільній практиці. Що більше суспільство може створювати умови для їх реалізації, то більше воно може називатися цивілізованим. Потреби є рушійною силою як розвитку суспільства, так і самої людини. До того ж заради реалізації потреб здійснюється людська діяльність.

Розрізняють біологічні та суспільні (формуються суспільством) потреби. Біологічні (природні) потреби орієнтують на збережен-

ня життя, харчування, розмноження тощо. До потреб, які формуються суспільством, належать *духовні* (прагнення збагатити й розвинути свій внутрішній світ, залучитися до цінностей культури), *матеріальні* (сприяють можливості отримати високий рівень матеріальних благ у житті), *суспільні* (дають змогу реалізувати професійні здібності та отримати адекватну оцінку з боку суспільства).

У процесі розвитку суспільства відбуваються як якісні, так і кількісні зміни в системі потреб. Наприклад, виникають нові потреби — в інформації, освіті тощо. Задоволення конкретних потреб породжує нові потреби, що є імпульсом для розвитку матеріального та духовного виробництва, у межах якого є можливість задовольнити нові потреби.

Інтереси є конкретним виявом потреб, зацікавленість особистості в певній дії або вчинку. Поняття «потреби» охоплює більш широке коло явищ, ніж категорія «інтереси». Категорія «інтереси» притаманна лише людині. Інтереси, як і потреби, є рушійною силою діяльності, поведінки й учинків людей. Інтереси поділяються за суб'єктом — на особисті (індивідуальні), групові, класові, суспільні, державні та інтереси всього людства, за сферами суспільного життя — на економічні, соціальні, політичні, духовні. Поділяються також і за іншими основами на нормальні й ненормальні, довгострокові й термінові, спільні й антагоністичні тощо.

Співіснування ієрархій різноманітних потреб та інтересів має форму конфліктів, вирішуючи які суспільство розвивається. Суперечність між інтересами та потребами сприяє прогресу лише тоді, коли вона не антагоністична, своєчасно й адекватно вирішується на рівні загальнолюдських цінностей. *Цінність відображає соціальне та культурне значення матеріальних чи духовних явищ предметів для задоволення потреб та інтересів людини.* Цінності та ціннісні орієнтації суспільства формують систему норм поведінки особистості.

Соціальні норми — це вимоги, які ставляться суспільством, державою, соціальною групою до особистості та які вона має виконувати. Вони потрібні будь-якому суспільству для того, щоб підтримувати рівновагу, порядок, витіснити існуючі в людини біологічні інстинкти шляхом залучення особистості до життя суспільства.

Існує кілька видів соціальних норм, кожна з яких має специфічний вплив на особу: *норми моралі*, що формують найзагальніші варіанти діяльності та охоплюють велике коло суспільних відносин, визнаються всіма (чи більшою частиною суспільства). Головним механізмом забезпечення моральних норм є сама лю-

дина (*її совість*) і суспільство, які можуть засудити порушника норм моралі. *Групові норми* регулюють поведінку людини у вузьких колективах, наприклад, товариських, релігійних тощо. *Спеціальні (професійні) норми* формують поведінку представників тих чи тих професій, наприклад, поведінку лікарів, учителів, правоохоронців тощо.

І нарешті, важливою соціальною нормою стають *норми права*, що віддзеркалюють правову свідомість суспільства як сукупність ідей, поглядів, уявлень; відношення людей до існуючої правової системи, законності, правопорядку та їх оцінки з погляду інтересів тієї чи тієї соціальної групи або суспільства загалом з метою стимулювання окремих дій або вчинків. Особливостями функціонування норм права є те, що вони формулюються та встановлюються спеціальними державними інститутами, є обов'язковими для виконання всіма членами суспільства, чітко формалізовані в письмових текстах, регулюють конкретне коло суспільних відносин, гарантуються з боку силових структур держави.

Потреби, інтереси, цінності, соціальні норми сприяють формуванню та існуванню життєвої позиції особистості. *Життєва позиція особистості* — це ставлення людини до навколишнього світу, ціннісна орієнтація, установка й готовність до здійснення певних дій і вчинків, форма та спосіб їх реалізації. У вузькому сенсі життєва позиція — це ставлення людини до навколишнього світу в її думках і вчинках.

Умовно виокремлюють *активну й пасивну* життєву позиції. Пасивна позиція виявляється в підкоренні довоколишньому світу, об'єктивним обставинам. Таку форму часто називають *конформізмом*. Є кілька різновидів конформізму: авторитарний, коли людина в своїй поведінці орієнтується на поведінку й погляди окремої впливової та авторитетної особи. Груповий конформізм існує тоді, коли окрема людина, як і інші члени групи, міцно тримаються тих норм, які прийняті групою. Суспільний конформізм існує тоді, коли окрема особа підкоряється нормам суспільства — «живе як усі». Останній різновид конформізму існує зазвичай у тоталітарних державах.

Протилежним конформізму поняттям є поняття *нонконформізму*. Якщо перше поняття фіксує пасивну життєву позицію особистості, то друге — активну. *Остання характеризується перетворенням довоколишнього світу й контролем над ситуацією*. Специфічними характеристиками активної життєвої позиції є активна самостійна поведінка щодо інших членів групи, але підкорення лідеру групи; підкорення нормам суспільства з прагненням керувати гру-

пою, колективом, бути лідером; ігнорування суспільних норм та активне прагнення найти себе поза суспільством, наприклад, в асоціальних групах тощо; не сприйняття норм суспільства, намагання самостійно або за допомогою інших змінювати навколишню дійсність. Наприклад, діяльність революціонерів, терористів тощо.

Суспільство активно впливає на процеси виховання й розвитку особистості. *Виховання — це залучення індивіда до соціальних норм, духовної культури, підготовка його до праці та майбутнього життя.* Виховання необхідне для того, щоб людина могла нормально виконувати необхідну та корисну діяльність. Крім того, виховання особи зменшує проблеми її включення в суперечливе суспільство, оптимізує його адаптацію, гармонізує суперечливі суб'єктно-суб'єктні процеси в самому суспільстві. Виховання здійснюють найрізноманітніші суб'єкти: родина, школа, армія, колектив, вищий навчальний заклад, суспільство загалом. Окремим вихователем може стати та чи та людина — викладач у школі, авторитетний товариш, керівник, харизматичний лідер релігійної організації тощо. Величезну роль у вихованні особистості відіграють засоби масової інформації, а також досягнення масової культури (Інтернет, книги, виставки тощо).

Крім загальної мети виховання, є більш вузькі конкретні цілі, які ставить як суспільство загалом, так і соціальні групи й окремі індивіди. Усі цілі так чи так взаємодіють між собою. До них належать: *підготовка людини до самостійного життя (передати людині матеріальну та духовну культуру, конкретний досвід); активізація та розвиток суспільно значущих якостей особистості; нейтралізація чи усунення антисоціальних якостей особи; формування в людини навичок толерантної взаємодії з іншими людьми, навичок працювати на найвищому професійному рівні.*

Сенс життя людини

Усвідомлюючи себе як особистість, виокремлюючи себе з оточуючого середовища, людина замислювалася над тим, для чого вона живе? Чи смертна вона? (проблема життя та смерті). *У чому сенс її життя?* Кожна людина виокремлює свій індивідуальний сенс життя, але при цьому важливе значення мають цілі індивіда, що визначають характер його діяльності. Як уже зазначалося, цілі життя пов'язані насамперед з бажанням найповнішого задоволення матеріальних і духовних потреб, закладених природою в людині. Ці потреби є численними й багатогранними. Кожна людина обирає лише ті потреби, які відповідають її інди-

відуальним особливостям і спрямовує свою діяльність на вирішення тих проблем, які вона сама визначає для себе як сенс життя. Тому немає єдиного сенсу життя для всіх людей. Кожна людина завдяки своїм індивідуальним схильностям може мати кілька індивідуальних цілей, які визначають сенс її життя.

Отже, людина є найвищою сходиною у розвитку живих організмів на Землі, як жива істота вона має певні потреби та інтереси, що задовольняються в процесі матеріального та духовного виробництва на основі спілкування й активного перетворення навколишнього світу й самої себе. Вищою характеристикою суспільних якостей людини є поняття «особистість», яке використовується для позначення індивіда в межах його соціальних характеристик. Ставлення людини до навколишнього світу знаходить своє віддзеркалення в понятті «життєва позиція особистості». Головними її різновидами сучасна філософія називає конформізм (пасивну життєву позицію) та нонконформізм (активну життєву позицію). Людина не може саморозвиватись, самовдосконалюватися без знання сенсу свого життя. Кожна людина обирає лише ті цілі, що відповідають її індивідуальності, які вона має можливість самотійно досягнути та сама визначає для себе як сенс життя. Тому немає єдиного сенсу життя для всіх людей, кожна особистість може мати кілька індивідуальних цілей, які визначають сенс її життя.

Питання для самоконтролю

1. Вкажіть на співвідношення понять «людина», «індивід», «індивідуальність» та «особистість».
2. У чому полягає відмінність ролі потреб та інтересів особистості для її діяльності?
3. У чому полягає значення соціальних норм у житті особистості?
4. Що таке життєва позиція особистості?
5. Назвіть головні чинники виховання особистості?
6. У чому полягає сутність людини?
7. Що таке сенс життя людини?

Філософський словник до теми: філософська антропологія, людина, індивід, індивідуальність, особистість, життєва позиція, конформізм, нонконформізм, діяльність, сенс життя, виховання, соціальна норма.

План лекції

1. Соціальна філософія: особливості соціальної дійсності та її пізнання.
2. Природа й суспільство — історія взаємодії.
3. Сутність духовного життя суспільства.
4. Філософія історії: сутнісні характеристики історичного процесу та його сенс.
5. Глобалізація та майбутнє сучасної цивілізації.

 Конспективний виклад теми

Соціальна філософія: особливості соціальної дійсності та її пізнання

Соціальна філософія — це розділ філософії, в якому досліджується соціальна дійсність в її історичному розвитку. Вона вивчає певні характеристики суспільного буття, соціальну систему загалом, її функціонування та розвиток, соціальні відносини та соціальні інститути, їх структуру. Соціальна філософія розглядає насамперед такі якості людини, яких вона набуває завдяки залученню до соціальної спільноти. Багато уваги приділяється сучасному стану суспільства, його змінам в історичному процесі та перспективам розвитку в майбутньому. Здійснюється періодизація історії людства, виявлення її сенсу та цілі.

Одним з перших завдань соціальної філософії є побудова теорій соціального розвитку та аналіз наявних соціальних концепцій. Разом з іншими науками про суспільство та людину вона здійснює соціальне пізнання, розробляє та обґрунтовує методологію досягнення об'єктивного знання закономірностей існування та еволюції суспільства.

Жодне соціальне явище не можна пізнати, не звертаючись до його історії. Тому паралельно з дослідженням історії культури та суспільства аналізується історія соціальних і культурологічних учень, починаючи з перших уявлень про виникнення та життя суспільства

мислителів давнього світу й до сучасних теоретичних моделей, які відображують соціальну систему та динаміку її існування.

Поняття «*суспільство*» застосовується у філософії в кількох значеннях: по-перше, суспільство як світове співтовариство, людство загалом; по-друге, сукупність людей, об'єднаних спільною життєдіяльністю, незалежно від історичного періоду їхнього існування; по-третє, суспільство як сукупність соціальних об'єднань, спільнот конкретного культурно-історичного часу (наприклад, середньовічне суспільство, сучасне суспільство). *Суспільство* — це спосіб існування людей у створеному ними в процесі історії культурному середовищі.

Суспільство є системою відносин та інститутів, які сформувалися в результаті спільної життєдіяльності. Розрізняють чотири основні сфери життєдіяльності суспільства: економічну, соціальну, політичну та духовну. *Економічна сфера* охоплює процеси виробництва й споживання матеріальних благ і послуг. *Соціальна* — спрямована на реалізацію міжлюдських (колективних та індивідуальних) зв'язків і відносин. Ця діяльність здійснюється так званим громадянським суспільством, у межах якого організуються процеси освіти, виховання, соціального забезпечення тощо. Метою *політичної* діяльності є організація та оптимізація суспільних відносин, управління функціонуванням та взаємодією соціальних інститутів. *Духовна* сфера суспільного життя забезпечує створення, передачу, використання та засвоєння суспільством знань, ідей, систем переконань та уявлень.

Спільна діяльність з метою створення духовних і матеріальних цінностей об'єднує людей у суспільство. *Діяльність є джерелом соціальності*. Потреба людини в самореалізації та самовдосконаленні завжди зумовлена обраними нею цілями та реалізацію певних цінностей завдяки діяльності. Остання є способом взаємозв'язку людини з природою. У результаті діяльності створюється світ культури, в межах якого існує соціальне.

2 Природа й суспільство — історія взаємодії

Природа є висхідною умовою та джерелом існування суспільства, частиною його історії. Взаємодію між суспільством і природою розглядають як систему, в якій природа є об'єктом дослідження та перетворення. Людина використовує природні ресурси у власних інтересах передусім у сфері матеріального виробництва. Крім того, розрізняють медичний, моральний, естетичний аспекти у відносинах людини й природи. Природний світ є

джерелом знання, матеріальних ресурсів і життєвим середовищем суспільства, що є проявом залежності людини від природи. Наприклад, географічне середовище впливає на характер, форми життєдіяльності суспільства, темп його розвитку. Можливості індивіда зумовлені рівнем розвитку суспільства й природними умовами.

У філософській літературі поняття «природа» застосовується в трьох значеннях: дійсність загалом, матеріально-інформаційний світ у багатоманітті його проявів; безпосередня сукупність умов існування людини та суспільства, тобто оточуюче середовище, життєвий простір; природа в значенні сутності, основного змісту предмета, наприклад, природа людини.

Антропогенним впливом називаються зміни в природі, пов'язані з діяльністю людини. Дослідження свідчать, що цей вплив зростає відповідно до збільшення чисельності людства та якісних змін суспільства, удосконаленням форм господарювання. Наслідки діяльності людини поступово накопичувались і призвели до незворотних змін у природному середовищі. Значна частина цих змін має негативний, руйнівний характер, викликає деградацію довколишнього середовища. *Під впливом екстенсивної діяльності й техногенного тиску порушується баланс біологічних систем, що викликає екологічні проблеми.* Їх причиною може бути не лише людська діяльність, а й природні чинники, наприклад, геологічні зміни. Але негативний антропогенний вплив на біосферу досяг такого рівня, коли негативні зміни стають *незворотними*, порушується природна спрямованість становлення біосфери.

Розвиток цивілізації ввійшов у суперечність із життєдіяльністю біосфери. Кількість хімічних елементів та їх штучних сполук, які людство викидає в навколишній світ значно перевищує природні можливості їх утилізації. Потреби суспільства зростають, а здатність природи забезпечувати його матеріальними та енергетичними ресурсами залишається на одному рівні та навіть скорочується. Сучасний науково-технічний рівень вимагає від людини взяти на себе відповідальність за подальшу долю біосфери, зважати на наслідки власних дій та відмовитися від свавільного втручання в природні процеси. *Очевидно, що екологічна проблема — це насамперед проблема життєздатності суспільства, перевірка його світоглядної та ціннісної систем, соціально-економічної зрілості.*

Наука екологія спершу виникала як розділ біології, що вивчає взаємодію живих організмів з довколишнім середовищем, але згодом вона ввійшла в сферу інтересів суспільних наук, які досліджували економічний, політичний, моральний аспекти взаємодії

суспільства з природою. Так у 60—80-ті роки минулого століття сформувалася *соціальна екологія*. Її предметом є проблеми, пов'язані з антропогенним впливом на природу, охорона довкілля та підтримка здатності біосфери до самовідновлення й нормального функціонування природних систем.

Особливістю сучасного стану суспільства є те, що для підтримки життя людей необхідно відтворювати природне середовище, придатне для їх існування, й досягти такої взаємодії з природою, за якою людський розум стане визначальним чинником еволюції біосфери. Для виживання людства необхідно, щоб природа й суспільство існували та розвивалися гармонійно. Така форма еволюціонування називається *коеволуцією*. *Зрештою, біосфера має перетворитися в ноосферу — сферу розуму, вищий етап інтеграції системи «суспільство — людина», коли вся діяльність людини узгоджується із законами природи та є морально й науково обґрунтованою.*

Сутність духовного життя суспільства

Духовне життя суспільства — це процес створення системи знань, уявлень, переконань, образів, що становить духовну сферу суспільства, а також збереження, поширення, засвоєння цього конгломерату, перетворення його у «внутрішній» духовний світ особистості. Носіями цього ідеального утворення є окремі індивіди, соціальні групи, народи.

Ядром духовного життя є колективна суспільна свідомість. Іншими складовими вважають духовне виробництво й духовну культуру. Створення духовних цінностей є потребою суспільства. Воно здійснюється в процесі духовного виробництва. *Духовне виробництво — це система духовної діяльності, інституційно та професійно організована, у результаті якої утворюються культурні цінності (художні твори, наукові теорії, ідеологічні та релігійні концепції тощо).* Крім творчості як такої (створення духовних цінностей), до складу духовного виробництва входять поширення та засвоєння результатів творчості суспільством. Осягнення духовної культури відбувається в процесі буденної життєдіяльності, освіти, виховання, праці, сприйняття та створення творів мистецтва та ін. Метою освіти (навчання) є надбання знань, а виховання — формування соціальних якостей особистості. Їх спільним результатом має бути потреба сприймати та створювати культурні цінності.

Щоб почуття та знання ставали власністю суспільства, вони закріплюються й фіксуються за допомогою *мови* (усної, письмо-

вої, спеціальних знакових систем) і зображень. Соціальні почуття можуть бути виражені також у тілесних проявах (міміці, жестах, інтонації). Таке втілення та збереження почуттів і знання матеріальними засобами називається опредмеченням. Поширенням духовних цінностей відбувається усно, письмово, за допомогою ЗМІ, шляхом поліграфічного тиражування, від покоління до покоління, під час особистого спілкування суб'єкта творчості зі спільнотою. Духовне виробництво удосконалює суспільну свідомість, є такий термін, як «виробництво суспільної свідомості».

Індивідуальна свідомість відрізняється від суспільної тим, що утворюється на основі унікального життєвого досвіду й діяльності. Вона окреслена індивідуальним світовідчуттям та світосприйняттям, відображає лише окремі сторони та риси соціальної та природної дійсності, тобто обмежена в просторовому та часовому сенсі й зникає разом зі смертю її носія. Суспільна свідомість тісно пов'язана з індивідуальною, оскільки виникає та існує завдяки діяльності конкретних людей. *Духовний світ індивіда — це єдність індивідуального та суспільного.*

Суспільна свідомість — форма колективного духовного досвіду, який породжується життєдіяльністю соціуму та є системою існуючих у суспільстві уявлень, ідей, цінностей, прагнень. Суспільна свідомість відображає дійсність більш повно, адекватніше, ніж індивідуальна, й здатна впливати та перетворювати її. Вона має складну структуру, в якій розрізняють три аспекти: *історичний, гносеологічний і соціологічний.* В історичному виокремлюють типи свідомості конкретного історичного періоду (наприклад, свідомість первісного суспільства, свідомість сучасного суспільства тощо). У гносеологічному аспекті розрізняють рівні свідомості — буденну й теоретичну, та види — професійну та масову. У соціологічному виділяють сфери — ідеологію та суспільну психологію, а також форми: політичну, правову, моральну, естетичну та релігійну свідомість.

Буденна та теоретична свідомість відрізняються ступенем розуміння реальності. Буденна свідомість — це первинний рівень світосприйняття й світорозуміння, що відображає предмети та явища з їх зовнішнього боку, якими вони постають у безпосередньому повсякденному досвіді. Теоретична свідомість вміщує систему теоретичних знань про закономірності існування та розвиток явищ і предметів. *Теоретична свідомість є вищим рівнем суспільної свідомості.*

Окремо виділяють такі елементи суспільної свідомості, як ідеологія та соціальна психологія. *Соціальна психологія — це сукуп-*

ність думок, уявлень, переконань і соціальних настанов, ціннісних орієнтацій, мотивів поведінки, спрямованості волі, почуттів та емоцій, що виникають у індивіда на основі переживання умов життєдіяльності соціальної групи, до складу якої він входить. Суспільна психологія формується двома шляхами — стихійно, як реакція на умови життя, й цілеспрямовано, шляхом наслідування та навіювання. *Ідеологія* — система ідей та теорій, що відображають цілі, інтереси та переконання, спрямованість діяльності та світогляд соціальної групи, соціального руху, суспільства загалом. Ідеологію створюють теоретично підготовлені фахівці (учені, філософи, релігійні та політичні діячі, художники). Від суспільної психології ідеологія відрізняється систематизованим характером. На відміну від науки, яка намагається пізнати об'єктивні закони природи та суспільства незалежно від цільових і ціннісних настанов суспільства, ідеологія виражає світоглядні принципи та інтереси соціальних груп.

Особливим видом суспільної свідомості є масова свідомість. Вона характеризується суперечністю та еkleктичністю, здатністю до швидких змін та схильністю до усталених стереотипів мислення та поведінки, сполучає елементи загальнотеоретичних уявлень про дійсність та її побутово-психологічне відображення, відіграє важливу роль у формуванні громадської думки. Масова свідомість відображає ті аспекти життєдіяльності, до яких безпосередньо залучена значна кількість людей (сфер виробництва, спілкування, політики, відпочинку тощо). На відміну від суспільної, за межами масової свідомості залишаються такі форми життєдіяльності, які вимагають спеціальної професійної, теоретичної, практичної підготовки, особистісних вмій і здібностей, наприклад, зміст наукового знання та релігійних доктрин, специфіка професійних навичок та етики.

Суспільна свідомість охоплює діяльність усіх сфер суспільного життя. Відповідно існують такі форми суспільної свідомості. *Політична* — сукупність ідей, теорій, настроїв, почуттів, що відображають відносини між владною соціальною групою та іншими верствами суспільства. Вона спрямовує діяльність соціальних груп на завоювання та утримання політичної влади. Політична свідомість складається з політичної ідеології та політичної психології. *Правосвідомість* — сукупність знань та уявлень про юридичні закони, норми, права та вчинки людей. Вона сприяє створенню державних законів і збереженню правопорядку. Основою правосвідомості є *право* — система норм і правил поведінки в суспільстві, обов'язкові для виконання та зафіксовані в юридичних за-

конах. *Моральна свідомість* — одна з найдавніших форм соціальної регуляції поведінки людей, що є сукупністю норм, правил, за допомогою яких відношення між людьми та їхні вчинки оцінюються з позиції добра й зла, справедливості та несправедливості. *Мораль*, як і право, є системою норм поведінки, але виконання правових норм контролюється апаратом примусу, тоді як нагляд за виконанням норм моралі здійснює суспільство загалом завдяки вихованню, традиціям, громадській думці. Мораль регулює такі людські відносини, на які закони права не поширюються, наприклад, дружба, кохання та ін. Релігія — це форма суспільної свідомості, яка включає в себе релігійну свідомість, культову діяльність, релігійні організації. Основною ознакою релігії є віра в існування надприродного світу та можливість взаємодії з ним, наприклад, отримання допомоги та ін. Змістом *релігійної свідомості* є релігійні догми, учення, погляди, уявлення та викликані ними почуття, емоції, що утворюють світогляд, згідно з яким джерелом системи цінностей і зразком способу життя виступає духовний Абсолют (Бог). Основною особливістю *естетичної свідомості* є подання змісту думок, уявлень, почуттів у вигляді наочно-чуттєвих духовних образів, емоційно-ціннісне сприйняття дійсності. Вищою цінністю естетичної свідомості та ключовою категорією естетики є прекрасне. Становлення та функціонування естетичної свідомості відбувається на основі художньої культури, особливу роль тут відіграє мистецтво, яке вважають сферою формування та розвитку естетичного. Метою естетичної свідомості є культуротворча діяльність, тобто реалізація особистісних здібностей, навичок, естетичних смаків, потреб, почуттів, втілення цінностей духовного життя в творчості. В естетичній свідомості дійсність осягається через систему естетичних цінностей та відтворюється за допомогою художніх образів. Сформований нею естетичний ідеал є базовим елементом суспільного світогляду.

Важливою складовою духовного життя суспільства є *культура* — складне, багатогранне утворення, що охоплює всі можливі форми людської діяльності. Проте в своїй основі культура зберігає ту спрямованість, яка первинно була закладена в латинське слово *cultura* — цілеспрямоване перетворення людиною природного середовища; удосконалення та виховання самої людини; шанобливе ставлення до того, що створене попередниками.

Сучасні культурологи пов'язують поняття культури з творчою самореалізацією й перетворюючою гуманістичною активністю; реалізацією, втіленням у життя цілей, прагнень, інтересів; матеріальним втіленням знання та духовних цінностей у своїх творах. Культура по-

роджується потребами людини, але не зводиться до них. *Багатогранність культури виявляється в її основних функціях: інформативній, гуманістичній, нормативно-регулятивній, адаптивній тощо.*

Фундаментом культури є цінності. Іноді культуру визначають як сукупність духовних і матеріальних цінностей, способів їх створення, використання та збереження. *Цінністю називають вироблене в процесі практичної діяльності та засвоєне поняття про те, що є бажаним (добрим, потрібним), яке стає критерієм вибору наряду діяльності, постановки цілей, очікуваних результатів.* Соціальні цінності вивчає соціологія та філософська теорія цінностей — аксіологія. *Аксіологія досліджує сутність цінностей, їх функціонування, роз'яснює та обґрунтовує ієрархію цінностей у суспільстві, співвідношення цінностей і цілей, оцінок, норм тощо.* Ціль аксіології, виходячи з розуміння природи цінностей, — побудувати цілісну систему світогляду, що дасть можливість обирати власний життєвий шлях, визначити його ціль і сенс. У загальному сенсі цінності — це характеристика значення предмета чи явища з погляду його відповідності потребам суспільства, соціальної спільноти, індивіда. Цінність визначається шляхом оцінювання. В акті оцінювання розрізняють три складові: предмет, який оцінюється; зразок, з яким порівнюють предмет; відношення відповідності предмета поняттю про те, яким він має бути. Кожен з цих компонентів у певному контексті може розглядатись як цінність. *Оцінювання — це порівняння існуючого з бажаним та виявлення наявності або відсутності потрібної якості.* Цінність може бути не лише підставою оцінювання, а й метою, якщо її намагаються здійснити або зберегти. Розрізняють позитивні та негативні цінності. Кожна сфера життєдіяльності суспільства здатна створити власні цінності: моральні, естетичні, релігійні, наукові, соціально-політичні. Існують також загальнолюдські, національні, групові, особисті цінності. Вищими цінностями вважають загальнолюдські — найзагальніше мірило дійсності. Серед них добро, істина, краса, свобода, божественне, любов, особистість тощо. Вершиною ціннісної ієрархії є благо — *поєднання добра та істини завдяки гармонії (красі).* *Сукупність основних цінностей становить структуру світогляду, задає спрямованість, сенс життя суспільства та індивіда.* Цінності є регуляторами, орієнтирами поведінки. *Ціннісною орієнтацією називають ті цінності, які обирає для себе особистість як цілі та основні засоби для їх досягнення.* Які саме цінності вважати головними, кожна людина вирішує самостійно, коли визначає сенс власного існування.

Філософія історії: сутнісні характеристики історичного процесу та його сенс

Філософія історії — це розділ філософії, в якому осмислюється та оцінюється дослідження та опис історичних подій з метою цілісного осягнення історичного процесу, визначення його закономірностей, загальної тенденції і сенсу. Предмет філософії історії — історія — трактується не лише як спадщина, залишена попередніми поколіннями, а й як становлення суспільства в часовому вимірі. Філософія історії вивчає історичний процес загалом та окремі соціокультурні утворення, спираючись на філософську методологію та загальні філософські принципи. Коло питань, яке досліджується в цьому розділі філософії, окреслюється такими темами: закономірності, логіка руху історії, її сенс, спрямованість, детермінізм, соціальний прогрес, існування культур і цивілізацій, майбутнє людства, періодизація та методологія дослідження історичного процесу.

Становлення філософського осмислення історії розпочинається в Стародавньому світі, коли міфологія дає перші уявлення про суспільство та його генезу. Історія в межах міфологічного світогляду не знає еволюції. Час не рухається, життя суспільства полягає в постійному відтворенні наявного стану речей шляхом наслідування традицій і дотримання ритуалів. З плином часу виникає уявлення про кругооберт історії, циклічну зміну й повторення тих самих подій. Третім варіантом опису історичного руху є песимістичний погляд на життя суспільства як процес деградації, занепаду. Прихильники ідеї суспільного прогресу розглядають історичний процес як рух по спіралі чи висхідній лінії позитивних змін, передбачають наявність цілі та рушійних сил історії, критеріїв історичного прогресу. Три останні типи поглядів на розвиток історичних подій зберегли своє значення до нашого часу.

Рушійними силами та детермінантами історії різні напрями філософії історії називають Бога, трансцендентальний закон, чи ідею, долю, духовно-раціональну або духовно-душевну природу людини, природне середовище, економічні відносини, науково-технічний прогрес тощо. Вирішення питання про характер історичного процесу має альтернативу. Одні розглядають історію як рух суспільства спільним монолінійним шляхом історичного розвитку, на якому певні народи мають більш високий рівень суспільного прогресу, інші знаходяться на нижчих стадіях розвитку, але разом утворюють єдину всесвітню історію. Згідно з другим підходом існують незалежні одна від одної локальні цивілізації, кожна

з яких має унікальну культуру, власну історію злетів і падінь, періоди прогресу й регресу. Отже, ніякої спільної історії еволюції людства немає.

Поняття історичного прогресу доволі суперечливе. Прогрес в одних сферах суспільного життя може сприяти регресу в інших. Те, що одні вважають прогресом, для інших — регрес. Усе залежить від пануючої системи суспільних цінностей і уявлень про мету суспільного розвитку. Однак у сфері духовного життя кожного народу існують вищі загальнолюдські цінності та цілі, ступінь усвідомлення та прийняття яких всіма членами суспільства може слугувати основою визначення рівня суспільного розвитку. Істотними умовами суспільного прогресу є зростання добробуту, підвищення рівня освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, функціонування громадянських прав і свобод.

Визначення характеру й змісту законів суспільного розвитку ускладнюється впливом суб'єктивного чинника на розвиток історії. На відміну від природних процесів, історичні події — унікальні та неповторні, вони здійснюються людьми, які мають свободу волі, власні інтереси, потреби та цілі. Водночас природа кожної людини зумовлена суспільною дійсністю, людська особистість, бажання, думки є результатом взаємодії із нею. І незважаючи на унікальність конкретних культурно-історичних обставин, усі суспільні явища й процеси мають спільні, універсальні риси, що дають підстави говорити про наявність *законів історичного розвитку суспільства*. Ці закони мають імовірнісний характер і визначають загальні тенденції руху історії, вірогідність реалізації тих чи тих процесів і подій за наявності необхідних умов. Остаточний варіант розвитку подій залежить від спільної діяльності людей, цілей, які вони ставлять перед собою та засобів, які використовують для їх досягнення. *Людина здатна змінювати умови власного існування, отже, може змінити умови функціонування історичних законів, тобто творити історичну реальність*.

Суспільство є складною системою, здатною до самоорганізації. У межах таких систем спостерігаються два взаємопов'язані процеси: *ентропійний* — тенденція до руйнування системи, хаосу та *антиентропійний* — упорядкування, організація системи. Обидва процеси одвічно притаманні системі. Організація та дезорганізація зумовлені процесами життєдіяльності самої системи, а не зовнішніми умовами. Порядок тут народжується з хаосу й навпаки. Хаос відіграє конструктивну роль, оскільки знищує зайві, нежиттєздатні елементи системи, тобто готує становлення впорядкованості. Він є важливим чинником процесу самоорганізації. У будь-

якому соціальному порядку закладений елемент хаосу. *Кожне суспільство переживає періоди стабільності та періоди хаосу, пов'язані із соціальними потрясіннями і революційними змінами.* Періоди стабільності завжди триваліші, ніж періоди соціального хаосу, оскільки суспільство як живий організм намагається відновити рівновагу.

Прояви соціального хаосу в суспільстві пов'язують з поняттям свободи. Існують суспільства, в яких упорядкованість превалює над хаосом і будь-які прояви свободи жорстко контролюються. *Ідеальним варіантом суспільного устрою вважається той, в якому закон і дисципліна та самодіяльність і свобода є факторами взаємного стримування.* Чітка стратифікація суспільства врівноважується особистою свободою кожного її члена. Під час самоорганізації суспільної системи до неї залучаються нові людські та природні сили, що створює умови для глобалізації.

Найвідоміші підходи до періодизації соціально-історичного процесу — це *формаційний* і *цивілізаційний*. У контексті історичного матеріалізму історія людства розглядається як послідовність зміни соціально-економічних формацій. Зазвичай їх виокремлюють п'ять: первіснообщинний лад, рабовласницький, феодалізм, капіталізм, комунізм. *Соціально-економічна формація — це суспільство на певному етапі свого історичного становлення.* Розвиток історії зумовлений матеріальним виробництвом. Отже, основу суспільно-економічної формації становить спосіб виробництва, притаманний цьому історичному етапу. *Базисом* суспільних відносин є відносини виробничі. Відображення виробничих відносин у суспільній свідомості утворює *надбудову* — систему політичних, ідеологічних, юридичних, моральних тощо ідей, теорій, поглядів, уявлень, а також відповідних інститутів та організацій.

Перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої відбувається завдяки виникненню суперечностей між новими продуктивними силами та застарілими виробничими відносинами. Ці суперечності розв'язуються шляхом соціальної революції. Таким чином, історія людства розглядається як монолінійний процес зміни суспільно-економічних формацій і поступове сходження до комунізму як вищого та остаточного типу суспільно-економічної формації.

Прихильники цивілізаційного підходу заперечують існування спільного, монолінійного руху історії. Вона трактується як розвиток і співіснування самостійних культурно-історичних утворень. Цивілізація при цьому подається як певна стадія розвитку «живого організму» культури, як її кінець, що характеризується

занепадом творчих сил і механічним повторенням усталених форм діяльності. Таку концепцію історичного розвитку пропонує О. Шпенглер. М. Я. Данилевський вважав цивілізацію періодом культурного злету, коли розгортається унікальний духовний потенціал народу. У А. Тойнбі сама цивілізація проходить певні життєві стадії — від виникнення до загибелі. Цивілізація виникає у відповідь на «виклик» природи. І якщо суспільство не здатне знайти адекватні відповіді на наступні виклики, то цивілізація занепадає й гине.

Для цивілізаційного підходу характерне наголошення на унікальності та самоцінності окремих культур, що втрачається у разі розгляду історії як єдиного поступального процесу, поділу суспільств на розвинені та відсталі.

Можна сказати, що філософія історії почалася з питання про сенс історії. Осмислення процесу становлення суспільства з необхідністю нашоухує на думку, що історія має певну ціль. Людина завжди діє цілеспрямовано й саме це надає її діяльності сенс. Наявність сенсу є життєвою необхідністю. Якщо життя окремої людини осмислене, то й історія людства має сенс і ціль. Людина намагається відшукати в історії те, що притаманне їй як розумній істоті. Існують різні теорії щодо сенсу історії. Релігія вважає спрямованість і сенс історії зумовленими Божественною волею. *В історії філософської думки сенс історії пов'язують з реалізацією певних ідей чи соціального ідеалу, створеного людьми.* Наявність або відсутність сенсу історії не можна довести за допомогою наукових аргументів чи історичних фактів. *Людство саме повинне обрати ціль і надати смисл власному існуванню.*

Глобалізація та майбутнє сучасної цивілізації

Людина завжди хотіла передбачити майбутнє та якимось чином вплинути на нього. Релігійний варіант вирішення питання про майбутнє ґрунтується на вірі в те, що воно визначене надприродними силами й пізнати його можна через божественне одкровення, а за допомогою божественних сил — змінити. В історії філософської думки майбутнє або протиставляється сучасності у вигляді ідеального справедливого суспільства чи, навпаки, анти-суспільного стану деградації соціуму, або розглядається як етап становлення природи й суспільства, що наслідує закономірності їх розвитку. Соціальна філософія досліджує проблему прогнозування майбутнього та намагається вирішити її, спираючись на філософські та наукові методи.

Майбутнє формується безпосередньо у процесі становлення сучасності, воно є результатом минулих історичних подій. Філософське осмислення та узагальнення фактів історії, аналіз соціальної дійсності стає підставою для *соціального прогнозування*. Динаміка процесів сучасної суспільної життєдіяльності, швидка зміна умов життя, розширення масштабів економічної діяльності, утворення нового соціального організму, що охоплює весь світ, підвищує значення процесів прогнозування можливостей виникнення певних ситуацій, планування та управління розвитком подій. *Передбачення та планування майбутнього ґрунтується на пізнанні закономірностей існування явищ і процесів, виявленні істотних зв'язків між ними, тенденцій їх розвитку*. Можливість планування майбутнього пов'язана з ефектом зворотного зв'язку між прогнозом і суб'єктом прогнозування. Людина здатна управляти майбутнім, змінювати його, скеровуючи власну діяльність у певному напрямку. Майбутнє — результат цілеспрямованої діяльності людини, а не аморфна примара, що насувається на сучасність. Водночас, через прогноз майбутнє впливає на сьогодення.

Прогнозування — це створення моделі майбутнього стану предмета чи явища, спираючись на дослідження його попереднього розвитку та сучасного стану. Результатом прогнозування є *прогноз* — науково обґрунтоване припущення про можливе майбутнє предмета прогнозування, альтернативні варіанти розвитку подій, термінів їх здійснення.

Розрізняють безпосереднє та віддалене майбутнє. Що більш віддаленого майбутнього стосується прогноз, то він є менш точним і менш вірогідним є його здійснення. Специфіка суспільних законів викликає певну нечіткість, приблизність соціальних прогнозів. *За часовим виміром виокремлюють оперативні, короткотермінові, середньотермінові та довготермінові прогнози*. За призначенням виокремлюють такі види прогнозування, як *розвідувальний* — визначає вірогідний стан об'єкта у майбутньому, спираючись на виявлені тенденції його розвитку; *нормативний* — визначає бажаний оптимальний стан об'єкта, який зумовлений соціальними нормами, ідеалами, потребами. *Системний* прогноз надає системну модель об'єкта прогнозування.

Соціальне прогнозування здійснюється на основі аналізу та узагальнення наукових досліджень, статистичних даних, експертних оцінок, анкетного опитування, політичних, наукових, урядових звітів, огляду періодичних видань тощо. Серед основних методів соціального прогнозування слід назвати такі: анкетування — отримання необхідної інформації за допомогою анкет; екстраполяція — засто-

сування висновків, отриманих під час дослідження певної сукупності предметів щодо інших аналогічних предметів; моделювання — створення моделі об'єкта дослідження та наступне перенесення отриманих знань з моделі на об'єкт. Зазвичай для підвищення надійності прогнозу застосовують кілька методів одночасно. *Істинність результатів прогнозування перевіряється досвідом.*

Соціальною наукою, що досліджує майбутнє суспільства, є *футурологія*. Основним методом, який використовує футурологія, є моделювання. Ця наука створює сценарій майбутнього людства, виходячи з тенденцій, наявних у сучасності. Модель сучасного суспільства екстраполюється на майбутнє. До того ж футуролог не намагається побудувати цілісну картину майбутнього, а виділяє лише окремі аспекти соціальної життєдіяльності — економічний, демографічний, екологічний, етичний тощо. Доволі відомими є прогностичні моделі, створені вченими за ініціативи «Римського клубу», які наголошують на тому, що в разі збереження сучасних тенденцій розгортання соціальних процесів на людство чекає «глобальна катастрофа».

Інша наука, предметом дослідження якої є майбутнє, — *прогностика*. На відміну від футурології, прогностика вивчає принципи, методи прогнозування, аналізує та класифікує теорії, концепції, моделі майбутнього, тобто вдосконалює методи та способи прогнозування. Виникнення дисциплін, спеціальним предметом дослідження яких стає майбутнє, викликане низкою об'єктивних факторів. Радикальні та швидкі зміни в соціально-економічних, культурних сферах вимагали негайного визначення тенденцій, темпу, масштабів соціальних змін. Глобальні проблеми, що виникли в другій половині ХХ ст. викликали сумнів у можливості подальшого існування цивілізації.

Глобальними проблемами називають комплекс проблем, які стосуються людської цивілізації загалом та утворюють загрозу її подальшому існуванню. Їх вирішення можливе тільки зусиллями всього людства й лише в комплексі, оскільки вони взаємозумовлені. Виникнення глобальних проблем викликане різким зростанням чисельності населення та збільшенням обсягів виробничої діяльності, її інтернаціоналізацією. Виокремлюють такі глобальні проблеми: загроза термоядерної війни; забруднення довкілля (передусім атмосфери та світового океану); демографічний вибух; вичерпання природних ресурсів; голод, злиденність, неписьменність; економічна відсталість.

Для вирішення цих проблем людина має переглянути свою діяльність у трьох напрямках: *науково-технічному, соціокультурно-*

му, економічному. Проте глобальні проблеми викликані не лише економічними, науковими, політичними чинниками, їх вирішення можливе за умови перетворення самої людини, її духовного вдосконалення, зростання значення загальнолюдських цінностей.

Отже, спільні зусилля у вирішенні глобальних проблем приводять до інтернаціоналізації суспільних відносин, вимагають узгодження власних і суспільних, національних і глобальних інтересів. Головна тенденція розвитку сучасного суспільства — формування єдиного світового співтовариства, умовою виживання якого та стимулом життєдіяльності мають стати загальнолюдські цінності, відродження гуманістичних цінностей і духовне вдосконалення особистості.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте предмет і структуру соціальної філософії.
2. Чим соціальна дійсність відрізняється від природної?
3. Які суспільні механізми регуляції діяльності людини вам відомі?
4. З яких складових утворюється духовне життя суспільства?
5. Що таке суспільна свідомість, чим вона відрізняється від індивідуальної?
6. Яким чином суспільна свідомість впливає на суспільне життя?
7. У чому полягає специфіка моралі порівняно з правом?
8. Яке значення мають цінності в системі суспільних відносин та інститутів?
9. Що характеризує сучасний стан культури?
10. Як співвідносяться поняття формація та цивілізація; цивілізація та культура?
11. Чи існує сенс історії?
12. Чи можливе планування майбутнього?
13. Що таке глобалізація?
14. Чому і коли виникли глобальні проблеми?

Філософський словник до теми: глобалізація, глобальні проблеми, держава, діяльність, духовне виробництво, духовне життя суспільства, закони суспільства, індивід, історія, культура, людство, майбутнє, особистість, природа, прогнозування, прогрес, регрес, сенс, соціальна екологія, соціальна структура суспільства, суспільна свідомість, суспільне буття, суспільно-економічна формація, суспільство, сучасність, цивілізація, ціль, цінності.

РЕЛІГІЯ ЯК РІЗНОВИД СВИТОГЛЯДУ, ЇЇ ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ В РЕЛІГІЄЗНАВСТВІ (2 год.)

План лекції

1. Проблема визначення поняття «релігія».
2. Функції релігії. Класифікація релігій.
3. Сучасне релігієзнавство — віхи історичного розвитку.

Конспективний виклад теми

Проблема визначення поняття «релігія»

Упродовж багатьох тисячоліть розвивається така надзвичайно складна форма людської культури, як релігія. Саме вона стала однією з найперших світоглядних систем, що дала людям певну сукупність поглядів на оточуючий світ, місце людини в ньому, розуміння та оцінку довколишньої дійсності. Як сфера людської культури релігія є зрозумілою для більшості людей і водночас вона є складним явищем для теоретичного осмислення. Причин тут безліч: величезна кількість відомих нині релігійних систем, що саморозвиваються, певний суб'єктивізм релігієзнавців та ін.

В аналізі причин походження релігії існує нині два основні підходи: перший — релігійний (богословський), другий — *світський (науково-релігієзнавчий)*. Богословський підхід спирається на ідею, згідно з якою віруючим людям і духовенству немає сенсу ставити питання про причини виникнення релігії, адже релігію подарував людям Бог. Тому релігія є вічною й незмінною, богоодкровенною в своїй істинності, а отже, не потребує додаткових знань про своє походження. З погляду наукового релігієзнавства *будь-яка релігія має історичний характер, а також свій тривалий і суперечливий шлях розвитку*. Сучасне релігієзнавство, аналізуючи виникнення релігійної системи, спирається на використання принципу поліконцептуальності та поліметодології. Це означає, що взаємно критичне переосмислення будь-якої концепції походження релігії дає можливість розуміння такого складного соціально-духовного феномена, як релігія. Складність починаєть-

ся вже тоді, коли ми намагаємося дати однозначне визначення поняттю «релігія», адже сьогодні відомо більш як двісті визначень релігії, і їх кількість постійно зростає.

Передусім варто проаналізувати сам термін «релігія». «Релігія» — це слово латинського походження (*religio*), що означає святиня, пошана, богобоязливість або предмет культу. Християнський богослов Августин Блаженний (354—430) пояснював цей термін як «зв'язок», або те, що «зв'язує» (людину і Бога). Лише в епоху Відродження з'являється термін «релігія». Він набув широкого універсального вжитку в європейській культурі, і ним стали послуговуватися для характеристики релігійних явищ незалежно від їх конфесійних особливостей (приналежності до будь-якої релігійної організації).

Релігія (як вона викристалізувалася в світових релігіях — християнстві, ісламі) є складним світоглядним поняттям, яке містить у собі релігійну віру, певні міфологічні конструкції, систему догматів, культову та обрядову діяльність, спеціалізовані релігійні інститути та організації (церкву), конкретні форми взаємовідносин між віруючими. З огляду на це можна дати таке визначення релігії: *релігія є певним світоглядом, світорозумінням, світовідчуттям, а також відповідної до них практикою (поведінкою) людей, в основі яких лежить віра в існування надприродної абсолютної сили, яку в зрілих релігіях називають Богом.*

Як бачимо, релігія як система з певним ступенем необхідності містить чотири основні складові: *релігійну віру, віровчення, культ й організацію.* Релігійна віра є основою будь-якої релігійної системи. *Вона є певною світоглядною та психологічною настановою на беззаперечне визнання існування надприродного світу, особливостей матеріального світу та подій повсякденного життя, які є результатом дії з боку надприродного, без їх раціонального доведення.* Релігійна віра є головною ознакою релігійної свідомості, що є основою віросповідання та культу.

Особливістю релігійної віри стає її спосіб організації індивідуального спілкування з Богом, власної відповідальності за отримання істини через Божу благодать, визнання парадоксу, який лежить в основі релігійної віри: «Я вірю, тому що це абсурдно», як проголошував Квінт Тертулліан (бл. 160 — 220). Богословська інтерпретація релігійної віри акцентує увагу на тому, що вона є найвищим виявом людської свідомості, найвищою моральною цінністю, яка є значущішою за розум людини.

Ще однією складовою релігії є *віровчення.* *Віровчення — це систематизований і конкретизований зміст релігійної віри, зафік-*

сований у догматах, визнаних істинними раз і назавжди. У світових релігіях положення про віровчення відображене в Священному Письмі, Біблії (для християн), у Корані (для мусульман) тощо.

Виявом ставлення віруючого до предмета віри (у кого вірить людина та як саме вона вірить) можуть бути його зовнішня діяльність та вчинки, які називаються *культ*ом. Культ (від лат. *cultus* — результат, догляд, поклоніння) є третім головним компонентом релігії. *Культ* — це сукупність релігійних дій (як індивідуальних, так і колективних), за допомогою яких віруюча людина має можливість містичним способом спілкуватися з Богом. Культіві дії є конкретними актами релігійної активності віруючих, серед них — богослужіння, молитви, свята тощо. Культова практика потребує також спеціального предметного забезпечення. Це передусім культові будівлі, храмові комплекси, хрести, свічки, ікони, посуд тощо. До культової діяльності належить також релігійне мистецтво — архітектура, малярство, скульптура, музика, які разом з особливостями віровчення формують специфіку конкретної релігійної конфесії [конфесія (від лат. «визнання», «сповідь») — належність до будь-якої церкви, релігійної організації, що має своє віровчення, культ й організаційну структуру].

Релігійна організація — це об'єднання віруючих у межах однієї релігійної конфесії на чолі зі священнослужителем. Найвідомішими різновидами релігійних організацій є церква, секта, деномінація.

Церква (від грец. «дім Господа») — об'єднання віруючих на ґрунті спільних догматичних уявлень, обрядів і канонічних принципів. Зазвичай церква має велику кількість послідовників. Характерними її рисами є наявність розвинутого віровчення (для християнства — Символ віри), інтенсивна релігійна діяльність (культова та позакультова), богослужіння, молитва, релігійні таїнства тощо. Система керівництва церквою має в своїй основі ієрархічні принципи побудови (клір і миряни) та авторитарні методи керування, за допомогою вимог релігійної моралі, канонічного права, релігійних санкцій і зразків поведінки.

Секта (від лат. *secare* — розділити) — це релігійна організація, яка виникає як опозиційний релігійний рух щодо тих чи тих релігійних напрямів. Сектантські організації почасти трансформуються в церкву або деномінацію, але постійним залишається прагнення перенести зовнішні вияви релігійності на внутрішній світ віруючої людини.

Деномінація (від лат. *denominatio* — отримання спеціального імені) — в релігієзнавстві цим поняттям визначають релігійну організацію як перехідну ланку між сектою й церквою. Для де-

номінації характерним є певна відкритість у взаємодії з іншими релігійними організаціями та державою. За певних умов деномінація може перерости в церкву. Цей термін використовується також як синонім слів «віресповідання» та «конфесія».

Функції релігії. Класифікація релігії

*Способи, рівень й напрями релігійного впливу на суспільство виявляються у функціях релігії (від лат. *functio* — завершення). Функцій релігії дуже багато, тому проаналізуємо головні з них.*

Світоглядна функція релігії — це найголовніша функція, що дає змогу визначити людині своє місце в світі й ставлення світу до неї. У зв'язку з цим формується система поглядів, уявлень людей про довколишній світ з погляду релігійної віри, тобто релігія стає певним світоглядом. Реалізація цієї функції допомагає людині визначити сенс свого життя.

Компенсаторно-терапевтична функція релігії ліквідує почуття обмеженості, залежності й безсилля перед об'єктивними законами матеріального світу. Ідея про загальну рівність (у стражданні й гріховності) всіх людей перед Богом допомагає зменшити дискомфорт переживання об'єктивного конфлікту людини й природи, людини й суспільства. Сам процес переживання проходить на основі таких релігійних феноменів, як релігійна втіха, релігійний катарсис, духовна насолода тощо.

Комунікативна функція реалізує потребу спілкування віруючої людини як за вертикаллю — з Богом, так і за горизонталлю — з єдиновірцями.

Інтегративна функція релігії організовує безконфліктний зв'язок на основі принципів солідарності. Для цього в релігійному комплексі є універсальні релігійні цінності, уніфікований спосіб життя, загальна мета в житті тощо. Інтегративна функція залежить від реалізації в соціальній практиці таких релігійних цінностей, як послух, релігійна єдність, релігійно-культурні традиції тощо.

Дезінтегративна функція є реалізацією в соціальних відносинах іншого боку інтеграції — дезінтеграції. Щоб об'єднатися з одновірцями, необхідно роз'єднатися з послідовниками інших релігійних цінностей. Дезінтегративна функція стає основою етно-конфесійних конфліктів, які за правильного та своєчасного вирішення сприяють розвитку релігійних систем, і навпаки, за їх ігнорування, неадекватного та несвоечасного розв'язання призводять до кризових явищ у цій сфері.

Регулятивна функція (за змістом подібна до інтегративної) організовує взаємодію людей на основі специфічних релігійних принципів, ідей, цінностей, традицій, що є характерними для кожного історичного етапу розвитку людської цивілізації.

*Легітимивна (від лат. *legitimus* — законний) функція. Реалізація її в соціальній практиці означає накладання на людину деяких обмежень через певні зразки необхідної поведінки. Наприклад, бути християнином означає вести такий спосіб життя, який відрізняється від способу життя представників інших релігій.*

Першим кроком у вивченні релігії як системи є процес класифікації її основних форм і різновидів, що дає підстави звести суперечливі емпіричні дані про них до єдиної теоретичної системи. На жаль, сьогодні жоден з відомих нині підходів до класифікації релігійних систем не є загально визнаним, позаяк поряд з деякими перевагами всі вони мають певні вади. Усвідомлення внутрішньої спорідненості розрізнених об'єктів (великої кількості різноманітних релігій) дає змогу релігієзнавцям об'єднати їх у класи. Нині особливо популярними є такі схеми класифікації релігії, які в своїй основі поєднують географічні та етнографічні принципи з урахуванням історичних етапів розвитку релігійних систем.

*Ми можемо запропонувати схему класифікації, яку в подальшому буде використано під час аналізу головних тем релігієзнавства: 1) *ранні вірування* (родоплемінні, первісні). Головними формами первісних вірувань є фетишизм, тотемізм, анімізм, магія, шаманізм, рільничі культури; 2) *етнонаціональні релігії*, до яких належать релігії одного етносу, народу, нації, держави, — індуїзм, джайнізм, конфуціанство, даосизм, зороастризм, іудаїзм тощо; 3) *світові релігії*, до яких належать буддизм, християнство (православ'я, католицизм, протестантизм) та іслам; 4) *новітні релігійні течії* (неокульти), наприклад, Міжнародне Товариство Свідомості Кришни, Бахаї, Церква Христа, Велике Біле Братство, Церква саентології, сатанізм, неоязичницькі культури тощо.*

Сучасне релігієзнавство — віхи історичного розвитку

Релігієзнавство є комплексною системою вивчення релігії, що характеризується існуванням двох окремих підходів: богословського та світського (науково-релігієзнавчого).

Богословський підхід — це вивчення релігії з погляду віруючих людей (аналіз релігії зсередини). Уважається, що в будь-якій формі богослов'я є системою релігійно-догматичних доказів на-

явності абсолютних істин (Святого Письма, Святого Переказу тощо), що даровані людям Богом. Позакритичні твердження про пріоритет Бога та всього того, що є основою віри в надприродне, є фундаментом релігійного богослов'я, а водночас і фундаментом проблем, які воно досліджує та аналізує. Доведення богословським релігієзнавством істин біблійної мудрості дає гарантію найоптимальнішого шляху в отриманні істин життя (Царства Небесного й порятунку).

З погляду наукового релігієзнавства предметом його вивчення є дослідження передумов виникнення, становлення та розвитку історичних форм релігійного комплексу (первісних вірувань, етнонаціональних, світових релігій та новітніх релігійних течій), дослідження змісту соціального вчення церкви, вивчення Святого Письма (Біблії, Трипїтаки, Корану, Тори тощо).

Важливо зазначити, що наукове знання про релігію не робить наукове релігієзнавство автоматично антирелігійним (понад те — атеїстичним); світське релігієзнавство формує знання, яке є об'єктивним і неупередженим. Крім того, світське й богословське релігієзнавство пов'язані між собою історично. *Богослов'я (теологія) є історично першою формою релігієзнавства.*

Релігієзнавчі знання не є статистичними або такими, що стосуються лише минулого. Релігієзнавчі концепції виникли в другій половині XIX ст. на межі філософії, психології, соціології, антропології, етнографії, мовознавства тощо й продовжують розвиватися й нині, що дає їм змогу адекватно досліджувати й аналізувати релігійні явища сучасності.

За своєю внутрішньою структурою релігієзнавство набуло *рис полідисциплінарної науки*, яка об'єднує такі її основні розділи: 1) *історію релігій* — вивчення головних етапів розвитку релігій; 2) *філософію релігій* — вивчення основоположних релігійно-філософських ідей, що аналізують першопричини існуючого світу, існування душі та тіла тощо; 3) *психологію релігій* — вивчення релігії з позиції психічних феноменів, релігійної свідомості тощо; 4) *соціологію релігій*, що вивчає суспільні закономірності виникнення релігії, її головні компоненти, структуру, місце, роль і функції, вплив на інші системи соціуму, зворотний вплив суспільства на релігію тощо; 5) *географію релігій*, яка займається збором та узагальненням інформації про територіальне розташування релігійних організацій, їх кількісні та якісні характеристики як в історичному, так і в сучасному контексті.

Релігієзнавство як наука досліджує суспільно-історичну природу релігії, механізми її суспільних зв'язків з економічними, по-

літичними й духовними структурами суспільства, аналізує вплив релігії на суспільство та особу в конкретно-історичних умовах. Нині релігієзнавство ще не має завершеної методологічної та загально-теоретичної бази, що орієнтує нас сприймати його як молодшу науку, яка ще перебуває в процесі становлення й розвитку.

Релігієзнавство виникло щонайменше в античному світі, а перші спеціальні релігієзнавчі дослідження з'явилися лише в добу Нової історії. В епоху Відродження, а згодом Просвітництва з'являються перші праці, автори яких намагалися обґрунтувати сутнісні характеристики релігій, з'ясувати причини їх виникнення й суперечливого розвитку тощо.

Першою країною, в якій постали проблеми наукового релігієзнавства, була Франція. Французькі мислителі Б. Вольней (1757—1820) і Ж. Дюпюї (1742—1809) були фундаторами відомої *теорії системного тлумачення походження релігії*. Вона ще називається *натуралістичною*, або *астральною* теорією. Основним її положенням була ідея про те, що боги та богині давніх релігій, міфологічні та етнічні герої виникають в уяві людей унаслідок страху й нерозуміння природних явищ (природи вітру, грози, дощу) і головним чином астральних явищ, наприклад, причин руху небесних світил та їх можливого впливу на життя тогочасних людей.

Згодом великого значення набула релігієзнавча концепція *антропологічної школи*, яку активно репрезентував Л. Фейербах (1804—1872). Він стверджував, що людство спочатку створює ідеї про Бога, а потім сприймає їх як потойбічну реальність, тому висловлювання про кращі якості Бога насправді потрібно робити на адресу кращих якостей людини.

На формування наукового релігієзнавства безпосередньо вплинули роботи К. Маркса (1818—1883) та Ф. Енгельса (1820—1895). *Суперечливий матеріальний світ породжує суперечливий світогляд людини*. К. Маркс уважав, що *люди в релігії перетворюють свій повсякденний світ у «розумну» сутність, яка їм протистоїть як щось відчужене*.

Представником *антропологічної школи* був англійський етнограф Едвард Бернетт Тайлор (1832—1917). Головне питання, над яким працював Е. Тайлор — це питання про походження релігії. У 1896 р. він перший увів у використання термін «анімізм» для означення найбільш ранньої стадії в еволюційному розвитку релігії. За Е. Тайлором, досвід сновидінь і стану трансу привів людину спершу до віри в окрему душу, а потім до віри в духів — у душі, які самостійно живуть після смерті людей у рослинах, тваринах, атмосфері тощо. З цієї віри в душі та духів і виросла віра в Бога.

У подальшому *антропологічно-еволюційну теорію* було доповнено та уточнено дослідженнями Джеймса Джорджа Фрезера (1845—1941). На його думку, процес розумового розвитку людства, зміни картини розвитку релігійних вірувань та обрядів проходить три етапи: магія, релігія, наука.

Широковизнаною в релігієзнавстві є *соціологічна школа* дослідження релігії, яку було засновано на початку ХХ ст. німецьким соціологом і філософом Максом Вебером (1864—1920). Він вивчав релігію як особливий тип соціальної поведінки, уважав головною причиною виникнення релігії конкретні соціальні потреби. Іншим відомим прихильником соціологічної школи був французький мислитель Еміль Дюркгейм (1858—1917), який розвивав еволюційний погляд на релігію. Е. Дюркгейм також критикував ідею про те, що релігія є просто продуктом ілюзорної свідомості. На його думку, Бог є відображенням потреби людей у моральній єдності, засобом для протидії хаосу та дезінтеграції й умовою встановлення гармонії та інтегративної єдності суспільства.

Релігієзнавча наука була збагачена теорією психоаналізу Зігмунда Фрейда (1856—1939). Він одним з перших репрезентував *психологічну школу* вивчення релігії. *Релігія, за З. Фрейдом, є виявом неврозу причепливого стану, вона є явищем виключно біологічним, а отже, одвічним.* Загалом релігійна свідомість відволікає людину від адекватної поведінки в дійсності та пошуку істини про оточуючий світ. Але, незважаючи на це, *релігія справляє позитивний вплив, позаяк є результатом сублимації несвідомих нереалізованих бажань і статевих інстинктів.* За Фрейдом, вияви «гріховних» бажань та інстинктів виражають сутність людського буття, що збігалось з теологічним уявленням про людину як носія вічного первородного гріха. Звісно, більшість науковців вважають такі концепції З. Фрейда хибними й безпідставними. Але ті проблеми, які він порушив, стали основою пошуку причин існування ірраціонального внутрішнього «Я» людини, розкриття таємниць шаманських чудотворень, аналізу особливостей екстатичних культів, ефектів релігійного екстазу тощо.

Ознайомлення з класиками релігієзнавчої науки неможливо без вивчення творчості Фрідріха Макса Мюллера (1823—1900), якого часто називають батьком порівняльного релігієзнавства. Заслуга Ф. М. Мюллера як релігієзнавця полягала в тому, що він одним з перших порушив питання про необхідність вивчення релігійних систем, що були за межами західної культури. Він чи не першим розпочав наукове вивчення, інтерпретацію та тлумачення давньоіндійських релігійних систем.

Наступним класиком релігієзнавства був Уільям Джеймс (1842—1910), американський філософ-ідеаліст і психолог. Найвідомішою стала його ідея про відмінність між «оптимістичними» релігіями «душевного здоров'я» в християнстві та «песимістичними» релігіями «страждаючої душі» в протестантському кальвінізмі. У. Джеймс багато уваги приділяв також дослідженню питань містицизму, трансформованим станам свідомості. Джеймс захищав релігію: він уважав, що «істинність» релігії та віри в Бога доводиться її корисністю для людей.

Ще одним відомим класиком релігієзнавства був Уільям Робертсон Сміт (1846—1894). Як ліберальний євангеліст Сміт вніс величезний вклад у поєднання традиційної філології і вивчення Біблії (в антропологічному контексті). Сміт вивчав тотемізм, займався проблемою жертвоприношення, у якому він побачив приклад комунікації людини й Бога. Сміт уважав, що ритуал і традиції (культові особливості) є найголовнішим елементом релігії, навіть важливішим за віровчення. Сміт підкреслював, що релігія повинна вивчатися зсередини, без зовнішньої критики й якомога толерантніше.

Необхідно згадати й дослідника релігії Натана Сьодерблума (1866—1931), пастора шведської місії. У своїх працях Сьодерблум намагався знайти історичне місце протестантизму й християнства в системі інших релігій світу. Поряд з академічними працями цей дослідник відомий як один з творців екуменічного руху (рух за об'єднання християнських конфесій). У 1930 р. Н. Сьодерблуму було присуджено Нобелівську премію.

Одним з найвідоміших німецьких релігієзнавців був Рудольф Отто (1869—1937). Найвідомішою його працею є «Ідеї Святого», в якій він намагався довести, що релігія починається з почуття «божого присутності», почуття «надприродності», які викликають страх і водночас зачаровують своєю значимістю віруючу людину. У 1925 р. Р. Отто під впливом ідеї важливості міжрелігійного діалогу створив Міжрелігійну Лігу. Однак цей його проект так і не мав успіху.

Обсяг цього посібника не дає змоги докладно розкрити концепції та досягнення сучасних релігієзнавців — відомих теологів, науковців, філософів, соціологів. Обмежимося лише тим, що назовемо їхні імена: А. Ланг (1844—1912), В. Шмідт (1868—1954), Е. Трельч (1865—1923), К. Барт (1886—1968), Р. Бультман (1884—1976), К. Леві-Стросс (нар. 1908 р.), М. Еліаде (1907—1986) та ін.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «релігія».
2. Назвіть складові частини релігії як системи.
3. Які основні функції в суспільстві виконує релігія?
4. За якими основами класифікують сучасні релігії?
5. Дайте визначення поняття «релігієзнавство».
6. У чому полягають основні відмінності наукового та богословського релігієзнавства?
7. З яких розділів складається релігієзнавство?
8. Назвіть головні релігієзнавчі концепції та їх представників.

Словник до теми: світогляд, релігія, віра, віровчення, культ, церква, деномінація, секта, релігієзнавство.

Присухін С. І.

ТЕМА 15

РАННІ РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ (2 год.)

План лекції

1. Генезис розвитку релігії та її ранніх форм.
2. Фетишизм, тотемізм, анімізм, магія й шаманізм.
3. Значення первісних релігійних вірувань.

Конспективний виклад теми

Генезис розвитку релігії та її ранніх форм

Дані сучасної археології, етнографічні дослідження дають усі підстави стверджувати, що найпростіші форми релігійних вірувань виникли з появою людини розумної (*Homo sapiens*) приблизно 40—45 тис. років тому. Часто для позначення релігії цього історичного етапу послуговуються терміном «*первісні релігії*», але він не зовсім точний, бо в первісному суспільстві релігійні уявлення та ідеї не були систематизованими, їх форми та зміст лише формувалися. Це був комплекс розрізнених поглядів і по-

чуттів, у якому лише почала зароджуватись ідея про надприродне. Релігії ще не було, як не було й віри в єдиного Бога (як в абстрактну безособову силу, що керує світом і людьми й перебуває над світом). Первісні вірування виконували суспільні функції — регулювали відносини між людьми в общині, сприяли організації колективного виробництва, утверджували первісну мораль, задовольняли духовні (естетичні) проблеми тогочасного суспільства. Релігійної громади як окремого осередку не існувало, вона була тотожна родовій общині. Окремої соціальної групи — духовенства — також не було, культовими відправами керував старійшина або вождь племені. *Первісні релігії були способом життя, конгломератом знань, які необхідні були для організації конструктивного життя тогочасного суспільства.*

Ідеї про надприродне стали розвиватися в межах міфологічної свідомості. *Міфи виконували світоглядну функцію, у межах якої в художній формі відображалися думки про світ і людину, їх походження, сутність, перспективи існування тощо.* Тому міфологічна культура й стала підґрунтям виникнення й розвитку системи форм первісних вірувань, до яких належать *фетишизм, тотемізм, анімізм, магія й шаманізм.*

Фетишизм, тотемізм, анімізм, магія й шаманізм

Фетишизм (від фр. *fiche* — талісман, порт. *feitiso* — предмет для чарувань) виник на ранніх стадіях первісного суспільства. Він став *формою поклоніння матеріальним предметам довоколишнього світу — фетишам, яким надавалися надприродні чарівні властивості.* Сам термін уперше використав у 1760 р. французький дослідник Шарль де Бросс у книжці «Культ богів-фетишів», у якій було зібрано матеріали про релігійні вірування єгиптян, греків і римлян. Питання про природу фетиша було предметом інтересу Е. Тайлора, Г. Гегеля та ін.

У центрі віри у фетиш лежить ідея про те, що будь-який матеріальний предмет довоколишнього світу може мати самостійне існування з притаманними йому людськими почуттями й прагненнями. З огляду на це фетиш може виявити надприродну активність і позитивно або негативно вплинути на перебіг подій у матеріальному світі, що є результатом його (фетиша) індивідуального «волевиявлення» (бо він «сам хоче» зробити добро людині або, навпаки, «сам може» зробити їй зло). Фетишем міг стати будь-який предмет матеріального світу або частинка будь-якого предмета — об'єкта, якому вже поклонялися первісні люди, на-

приклад, камінь зі «святого» місця, обрубок «святого» дерева тощо. Окремі люди, родини й племена орієнтувалися на власні фетиші, місцем їх перебування були спеціально відведені території, які пізніше стали називати *сакральними* (від лат. *sacer* — священний). Поклоніння фетишам відбувалось у різних формах: від принесення їм жертви до спроби заподіяти предмету шкоди з метою примусити фетиш виконати адресоване йому прохання.

Однією з найдавніших форм релігійних вірувань був *тотемізм* (від індіан. «*тотем*», що означає «його рід»). Термін «тотемізм» увів у науковий обіг у 1791 р. англійський мандрівник Дж. Лонг. Найвідомішими дослідниками тотемізму вважають Дж. Мак-Леннана та Д. Дж. Фрезера.

Тотемізм — це віра в тотемного предка, який сприймався людьми первісного суспільства як реальна істота, яка була предком сім'ї, роду, племені. Уважалось, що цей першопредок реально існував у світі людей і був гарантом позитивних змін і подій в їхньому житті. Тотем не був божеством у повному розумінні цього слова. Люди лише вірили в надприродний зв'язок з тотемом за принципом братів і сестер тварин, рідше рослин, які походять від спільного з ними предка, а тому від тварин і рослин очікувалося ставлення до людей як до своїх родичів.

Віра в тотем — це не віра в конкретну тварину або рослину, а віра в певну силу, якою володіє тотем та яка лише проживає в цих істотах, не змішуючись з іншими. Ця сила не залежить від тілесного місцеперебування, спершу вона існує в тотемі, а потім передається людині та є завжди живою, сучасною й незмінною. Тому цю силу можна було побачити в людині під час значущої для неї діяльності та вчинків (наприклад, під час війни, полювання тощо).

Тотему не поклонялися як Богові, але дуже поважали його, захищали, приносили йому жертви, оспівували, ушановували його зображення. Особливим способом ушанування тотема були обряди вподібнення йому, прагнення бути схожими на нього ззовні, хоча б якоюсь однією рисою. Первісна людина створювала навколо себе матеріальну реальність, яка могла б наблизити до неї тотем й у такий спосіб сприяти підвищенню ефективності спілкування з ним. Особливо рельєфно це виявлялося в ритуальних танцях, у яких учасники імітували тотемних тварин і події, пов'язані з ними.

Убивати й з'їдати тотем дозволялося лише за умов дотримання певних ритуалів та обрядів. У тотемічну силу вірили, її вшановували через тотем, що не виключало можливості вбити й

з'їсти її матеріального носія, при цьому важливим було лише одне — убити й з'їсти «за правилами», щоб не зашкодити тотемній силі взагалі. З'їдання тотемної тварини було способом передавання учасникам обряду тієї чи тієї надприродної сили, якою володів першопредок (тотем). Але загалом тотема більше оберігали, ніж прагматично використовували й поїдали. Оберігалися тотеми через систему табу — заборону вживати в їжу ту чи ту тварину або рослину. Власне, тотемні табу проіснували в історичному просторі доволі довго, вони пережили конкретні тотемні вірування й у подальшому стали елементами більш зрілих релігійних систем, наприклад, у культових особливостях споживання забороненої або незабороненої їжі.

Тотемізм став не лише системою вірувань, він набув характеристик першого соціального інституту, що визначав поведінку й учинки людей, а також специфічно організовував взаємодію між людьми та навколишнім світом. Так, *тотемізм став чи не найпершим інтегратором людської спільноти, принципом бути «ми»*. В умовах формування родового устрою тотемні вірування втратили свою домінуючу роль, вони переросли в антропоморфні культури природи, стихії, тварин (там, де цим об'єктам надаються образ і сила самої людини). Але *тотемізм так чи інакше звійшов як елемент культу майже в усі відомі релігійні системи*.

Однією з найтриваліших форм первісних релігійних вірувань був *анімізм* (від лат. *anima, animus* — душа, дух) — віра в душі й духів. Анімізм виник як уявлення про існування нематеріальних явищ та істот, які існують незалежно від людини, тварин або рослин. Автором терміна «анімізм» був англійський учений-етнограф Е. Тайлор, який репрезентував концепцію про анімістичні вірування як своєрідну основу («мінімум») формування більш зрілих релігійних комплексів.

Е. Тайлор уважав, що анімізм виникає як відповідь на запитання: «Чим відрізняється мертва людина від живої?». Відповіддю на нього є поняття «душа», що водночас стає поясненням першопричин життя людини. Уважалося, що душа має здатність володіти свідомістю людини, залишати тіло після смерті або перебувати в неживому матеріальному предметі. *Особливого розвитку ця ідея набула в східних релігіях, зокрема в індуїзмі [вчення про реінкарнацію (від фран. *reincarnation* — перевтілення, уособлення) — здатність богів, духів перевтілюватися в людину, тварину, рослину або неживий предмет]*.

Трохи згодом стали одухотворюватися й неживі предмети та явища природи: гори, камені, ріки, озера тощо. Процес анімізації

живої та неживої частини видимого світу дав людям первісного суспільства перший досвід розуміння причинно-наслідкових зв'язків у природі, багатогранності явищ і предметів матеріального світу, дав змогу оцінити соціальну поведінку через призму моральних категорій добра та зла. Слід зазначити, що *на ранніх етапах анімізму ще не було уявлень про безтілесну душу*. Можливо, сон людини, в якому можна було побачити померлих двійників людини (а отже, і їхні душі), став основою ідей про посмертне існування душ у потойбічному житті (ідея безсмертя).

З уявленням про безсмертя душі виникало вчення про потойбічне життя. У первісних анімістичних уявленнях країна мертвих знаходилася не на небі, а на землі або під землею. Життя душі померлого вважалося продовженням матеріального існування. У деяких народів замість уявлення про країну мертвих виникало уявлення про переселення душ у нові тіла (наприклад, у таких релігіях, як брахманізм, буддизм, індуїзм).

Розвиток уявлень про душу, можливість її існування після того, як вона залишить тіло, спричинило формування *культу предків*. Згідно з цим культом, усі найважливіші події, що відбувалися в роді, племені, безпосередньо були пов'язані з душами (духами) померлих предків (які були творцями знань, знарядь праці, зброї, охоронцями живих від зла довоколишнього світу тощо). Люди первісного суспільства були впевнені, що душі померлих предків і після смерті постійно підтримують зв'язок (спілкуються) з общиною, допомагають або шкодять нащадкам. Ось чому живі повинні опікуватися душами померлих предків. *Культ предків знайшов своє відображення в гіпертрофованому ставленні до проблеми смерті та організації поховальних обрядів (поховальних культів)*. З огляду на це поховальний культ може самостійно виступати як одна з форм ранніх релігійних вірувань, яка містить комплекс уявлень про те, що душа людини після смерті або залишається серед живих, або потрапляє в особливу країну мертвих, але в тому чи тому випадку може впливати на перебіг подій серед живих людей. Особливого кордону між світом живих і мертвих немає. Кожен небіжчик може знову повернутися у світ живих. *Поховальні культу існували в усіх народів світу та в усіх релігіях*.

У первісних релігійних віруваннях домінуючу роль виконувала *магія* (від лат. *magia* — чаклунство). Наші предки вважали, що перш ніж розпочати будь-яку діяльність або зробити якийсь учинок, необхідно забезпечити собі їх позитивний результат. Інакше кажучи, змусити добрих або злих духів (демонів) діяти згідно з інтересами людини. Позаяк проблем та інтересів у людей первіс-

ного суспільства було багато, існувала й велика кількість магичних дій, обрядів, церемоній. Сучасне релігієзнавство акцентує увагу на головних з них, поділяючи магію на шість різновидів за її призначенням: магія, яка повинна завдавати шкоди й використовувати зло як засіб магичного впливу (*чорна магія*). Її мета — заподіяти зло конкретній людині або живому створінню, наслати морок, зашкодити здоров'ю тощо. *Військова магія*, що тісно поєднувалася з магією завдання шкоди (зла), але насамперед ворогу. Військова магія мала також профілактичний контекст — захистити себе від можливої поразки в бою за допомогою використання амулетів, «зачарованої» зброї тощо. Водночас вона відтворювала агресивний контекст, тобто мала сприяти збільшенню власної сили й можливостей в бою. Це досягалось участю у військових обрядових танцях, що актуалізували психічні та фізіологічні резерви воїна. *Любовна магія*. До неї належали різноманітні способи «приворожити» коханого або відвернути його. В основі любовної магії лежали інстинктивні акти залицяння до особи протилежної статі. Тому любовна магія зазвичай була завжди контактною. *Лікувальна магія*. Вона ґрунтувалася на народній медицині, але доповнювалася магичними діями, замовляннями та вживанням різноманітних «зачарованих», «чудодійних» ліків. *Промислова магія* була репрезентована різноманітними магичними способами ефективного та гарантованого забезпечення себе харчами й сировиною. Дещо пізніше з'явилася *аграрна магія*, яка мала такі особливості: а) надмірне жертвоприношення (навіть людини); б) наявність імітативного еротичного компонента (на думку людини первісного суспільства, сексуальна практика мала викликати схожі причинно-наслідкові зв'язки в репродуктивних явищах природи). *Метрологічна магія*. Переважно вона була імітативною магією, яка мала на меті магичним способом викликати певні погодні умови, природні явища, але насамперед була зорієнтована на відвернення непогоди та стихійного лиха. Деякі дослідники виокремлюють ще таку магичну дію, як *вербальна магія* (магія слова), до якої окремо відносять заговори, молитви та ін.

Магічні дії, обряди, церемонії тією чи іншою мірою були в усіх формах первісних вірувань як елемент їх культурної діяльності. Тому є всі підстави говорити про те, що *магія була основою становлення й формування релігійного культу та обрядів*. Первісні релігії знали такі елементи релігійного культу, як молитва, жертвоприношення, піст, очищення, які тісно перепліталися з магією.

Головний елемент релігійного культу — молитва, яка із самого початку була формою магичного заклинання, але з плином часу

перетворилася на засіб спілкування з Богом. Згодом молитва набула етичних характеристик — Бога вже не примушували щонебудь зробити для людини, його просили допомогти отримати різноманітні блага в повсякденному житті та відвернути можливе лихо. В основі молитви лежала магічна віра в надприродні можливості слова, за допомогою якого можна впливати на довколишній і надприродний світи.

Особливим елементом релігійних культів первісних вірувань був *обряд жертвоприношення*, тобто принесення дарів надприродним силам, духам, богам тощо. Релігієзнавству відомо чимало різноманітних жертвоприношень — людського життя, жертвних тварин, продуктів полювання, землеробства, храмовий гомосексуалізм, дівоча незайманість тощо.

Значним явищем у ранніх релігійних віруваннях був *обряд очищення*, який символізував магічну дію захисту від зла з боку «брудних» деструктивних духів. В основі обрядів очищення лежали буденні спостереження за реальними властивостями води (змивання бруду) й очищувальна здатність вогню та диму (наприклад, дезінфікування вогнем). З плином часу магічний обряд люди використовували як бар'єр захисту від «осквернення», «нечистот» матеріального й духовного світу через утримання від уживання «нечистої» їжі та від статевих стосунків, використання амулетів, публічного покаяння в своїх учинках, які призводили до «нечистоти» душі або тіла.

Одним з головних елементів культу первісних релігій були *табу* — *система соціальних заборон*. Первісні люди вірили, що порушення табу одразу викличе неминучу кару з боку надприродних сил. Табу могли стати предмети, слова, тварини, люди тощо. Табу встановлювали зазвичай вожді, старійшини племені або жерці. Залежно від важливості табу його порушників карали моральною доганою або вигнанням з племені. *Табу регулювали соціальний порядок (згодом вони перетворилися на моральні норми, правила соціальної поведінки)*. Об'єктивно сфера реалізації вимог табу стала набагато ширшою, ніж практика магії.

Особливою формою первісних релігійних вірувань став *шаманізм* (у народів Сибіру слово «саман» означає «несамовитий») — *віра в надприродні властивості та можливості давніх служителів культу — шаманів*. В основі шаманізму лежала анімістична ідея про тісний зв'язок між шаманом і духами, які за посередництва шамана допомагають боротися зі злом.

Спираючись на анімістичні вірування, шаманізм виділяв для себе духів-покровителів з-поміж родового чи сімейного тотему.

Іншою важливою рисою шаманізму стала поява особливої категорії людей (шаманів), які, як уважалося, були здатні особливим чином (досягаючи релігійного екстазу — афектного стану, який виявляється в надмірному психічному збудженні, отриманні надсвідомих властивостей, що дає змогу стерти грані між світом матеріальним та ідеальним) організовувати свою взаємодію з духами-покровителями, і в такий спосіб здійснювати ті чи ті прохання, адресовані духам.

Особливого значення в шаманстві набуває релігійно-містичний екстаз, який називають *камланням*. На практиці камлання — це надактивний танок зі співами, ритмічною грою на бубні, брязканням залізними підвісками тощо. Уважалося, що спілкування з духами досягається двома шляхами: духи вселяються в шамана або в його бубон, або ж душа шамана подорожує до царства духів. Під час камлання головним завданням шамана є виконання того чи того прохання, наприклад, лікування людей або тварин, а також конкретна протидія злу, що набувало різних форм. Наука ще й досі дискутує з приводу причин шаманського трансу (камлання) та його прогностичних результатів, незважаючи на те, що шаман міг «демонструвати» свої екстатичні здібності за допомогою найпростіших галюциногенних засобів — грибів, кактусів тощо.

Зовнішній світ у шаманізмі поділяється на три частини: Верхній світ (небо), Середній світ (земля), Нижній світ. Усі частини світу з'єднуються Світовою віссю, яка найчастіше символізується Світовим деревом або Світовою горою. На Верхньому та Нижньому світах шаман спілкувався з духами, отримував від них інформацію. Під час камлання шаман словесно інтерпретував («озвучував») свою містичну подорож Верхнім і Нижнім світами.

Зауважимо, що шаман служив духам упродовж усього життя, що дає підстави говорити про нього як про попередника професійних священнослужителів. Шамани виокремлювалися із середовища пересічних людей, вони володіли спеціальною релігійною практикою, що давала їм соціальні привілеї. Але водночас вони відрізнялися від священнослужителів (жерців) тим, що поєднували свою діяльність з пророкуванням, лікарською практикою тощо.

Значення первісних релігійних вірувань

Фетишизм, тотемізм, анімізм, магія й шаманізм існували в межах міфологічної культури. *Одна частина міфів мала релігійний характер (пояснювала певні культові дії — обряди, свята,*

ритуали), інша — розвивала раціональний бік свідомості, пояснювала причинно-наслідкові зв'язки в довоколишньому світі (причини походження Землі, Сонця, тварин, людей тощо). Класичним прикладом таких міфів є міфологія Стародавньої Греції.

З плином часу ранні релігійні вірування ускладнювали й ставали об'єктивною складовою більш зрілих релігійних систем. Відомо, що в процесі історичного розвитку фетишизм не лише не втратив своїх позицій, а навпаки, адаптувався до нових умов, поєднався з новими релігійними ідеями. Він зберігся у формі поклоніння ідолам — матеріальним сакральним предметам, яким надавалися риси певного божества й водночас вважалося, що вони є місцем його перебування. Сьогодні найвідомішими залишками фетишизму є віра в талісмани та амулети. Уважається, що талісман не стільки захищає людину в світі, скільки є гарантом отримання його власником певних благ, а амулет лише допомагає уникнути зла, неприємностей. Хрестоматійними прикладами сучасних фетишів (амулетів і талісманів) є ікони, натільні хрестики, кулони, іграшки для дітей, предмети езотеричних культів, моці святих, священні буддійські «ступи», «чорний камінь» в ісламі тощо.

Прикладами залишків тотемістичних уявлень є вшановування певних священних тварин у релігіях Давнього Єгипту. В античних міфах сліди тотемізму знаходимо в образах напівлюдей-напівконею — кентаврів, в образі міфологічного персонажа Нарциса, у поклонінні деяким богам, образи яких часто передавались у вигляді тварин: Афіна зображувалась як сова, Зевс — як орел, Асклепій — як змія тощо. У римській міфології класичним прикладом тотемістичних поглядів є міф про вовчицю, яка вигодувала легендарних Ромула й Рема — засновників Рима. Елементи тотемістичних вірувань знаходимо в міфах про чудесне народження видатних людей. Наприклад, майбутній Будда, принц Готама з роду Шак'ямуні, був зачатий царицею Майя непорочним способом, коли їй наснився сон про те, як в її тіло ввійшов білий слон. У Давньому Китаї також існує подібний міф, який розповідає, як мати видатного китайського філософа Лао-Цзи завагітніла від зірки, що впала на землю.

Анімістичні вірування спричинили те, що поклоніння духам в образах тварин з плином часу отримали зооантропоморфні, а згодом антропоморфні риси — уявлення про те, що духи мають людську подобу. У землеробських народів склався культ бога, що вмирає та воскресає, в якому в релігійній формі відображалася зміна пір року, зміна поколінь людей та тварин, проростання рослин з насіння, а також уявлення про народження людини, її смерть і

потойбічне існування душі. Не менш важливою віхою розвитку анімізму став культ поклоніння духам померлих предків (засновників племені, роду, сім'ї). Поступово складався пантеон, в якому в своєрідній формі відображалася ієрархія духів і душ.

Анімізм став основою двох релігійних догматів: першого — про існування духів, другого — про існування людської душі, яка здатна жити самотійно поза своїм тілом. Поняття «дух» попередньо було пов'язане з уявленнями про «тонку» чисту матерію. Але з плином часу матеріальні властивості зникали й світовий дух став протистояти природі як її першопричина — Бог. У християнстві «Дух Святий» є образом Бога. Православ'я та католицизм розробили вчення про особливий клас духів — ангелів. Ортодоксальні богослови підкреслювали, що природа людини має три частини (тіло, душу, дух). Людський дух є ніби частиною Божого Духа й засобом «єднання» з Богом. Душа людини — нематеріальна сутність, активний принцип, який узагальнює її психологічні характеристики. Надматеріальні якості душі дають змогу говорити про важливу якість душі — бути безсмертною. Душа в єднанні з духом має надприродні властивості (існує автономно та є непізнаною), а головне — отримує здатність існувати в потойбічному світі. Згодом у своєму найвищому розвитку анімізм передбачив втручання з боку богів і підкорення їм духів, душ і майбутнього життя, що було оформлено практичним культом поклоніння Богові.

У межах шаманізму склався інститут жерців — професійних священнослужителів, які керували релігійними церемоніями та культовими обрядами (здійснювали жертвоприношення на честь богів). Елементи шаманізму доволі часто зустрічаються в наступних релігійних системах. Наприклад, в органістичних культурах античної Греції, у практиці дервішів у ісламі тощо. У тих народів Азії, Австралії, Америки, Росії, в яких збереглися залишки релігійних вірувань первісного суспільства, шаманізм існує й дотепер (у Росії він існує у західних бурятів, якутів, хакасців, тофаларів, хантів, мансі, торців, ненців та ін.).

Отже, релігійні вірування первісного суспільства в процесі свого розвитку пройшли складний і суперечливий шлях від спроби практично-духовного освоєння людиною суперечливого світу на рівні міфологічної культури (у формах тотемізму, фетишизму, анімізму, магії та шаманізму) до радикальних трансформацій, які ще глибше розділили світ на реальний і надреальний, що зумовило формування зрілих теїстичних вірувань і культу (етнонаціональні та світові релігії).

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте форми первісних вірувань (тотемізм, фетишизм, анімізм, магію та шаманізм).
2. Наведіть приклади залишків первісних вірувань у світових релігіях.
3. Назвіть відомі вам концепції, теорії виникнення магії.
4. Яку роль відіграла магія в появі та розвитку релігійного культу?
5. Наведіть приклади класифікації магічних обрядів.
6. Яке значення мав шаманізм для розвитку світових релігій?

Словник до теми: фетишизм, тотемізм, анімізм, магія, шаманізм, сакральне, зооантропоморфність, антропоморфізм, реінкарнація, камлання, міф, міфологія, дух, душа, політеїзм, монотеїзм, Бог.

Присухін С. І.

ТЕМА 16

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ РЕЛІГІЇ (2 год.)

План лекції

1. Особливості розвитку і характерні риси етнонаціональних релігій.
2. Релігійні уявлення Давнього Єгипту.
3. Зороастризм.
4. Іудаїзм.

Конспективний виклад теми

Особливості розвитку і характерні риси етнонаціональних релігій

Наступним етапом еволюції релігійних систем стали етнонаціональні релігії. Історично цей етап розпочався в IV тис. до н. е. Головною особливістю етнонаціональних релігій була одночасна належність послідовників певного релігійного напрямку до конкретного народу, нації, держави, що, своєю чергою, визначало їхню релігійну приналежність.

Залежно від особливостей етнонаціонального розвитку суспільства релігійні системи набувають й інших спільних характеристик: *по-перше, виникає стійка та однозначна ідея Бога* (самого поняття Бога), Бог стає епіцентром релігійної віри й культу. По-друге, *подальшого розвитку набуває політеїзм* (багатобожжя). Різноманітні боги стають багатофункціональними в своїх виявах, реалізують багатогранні інтереси тієї чи тієї етнічної спільноти. Політеїзм (багатобожжя) первісного суспільства став основою розвитку *генотеїзму* (виокремлення з пантеону богів головного Бога), і переріс в *монотеїзм* (єдинобожжя). По-третє, у цей період сформувалася головна ідея релігії — *ідея про потойбічне життя й отримання винагороди за праведне життя в цьому світі*. Етнонаціональні релігії логічно завершили ідею попередніх релігійних систем про прямий зв'язок між результатами діяльності людини та її існуванням після смерті (закон відплати). Учення про можливість отримати щасливе існування в потойбічному світі стало генератором нового рівня моральності серед людей, надало припущеній частині населення тогочасного суспільства своєрідного *оптимізму існування*. По-четверте, виникла *вузька спеціалізація культової діяльності*, що зумовило різке збільшення будівництва культових споруд, розростання ритуальних і церемоніальних особливостей релігій, *виділення окремої групи священнослужителів*, які могли професійно організовувати релігійне життя.

Крім цих характерних особливостей певної специфіки набула взаємодія релігії та держави, *окреслилась тенденція відокремлення духовної влади від світської з метою її подальшої узурпації*. Вища влада церкви все частіше претендувала на монополісну позицію в державі (наприклад, поведінка верховних жерців у Давньому Єгипті або Давній Месопотамії). Згодом духовенство стало організаційно настільки міцним, що часом становило основу державної влади (*теократія*). На етапі етнонаціональних релігій по-своєму окреслилася специфіка віри в Бога, чіткіше стали інтерпретуватись її головні елементи, що згодом лягли в основу письмово зафіксованих *Священних текстів*. З розвитком писемності фіксуються чисельні релігійно-міфологічні конструкції (оповідання, перекази про Бога, святих, духів тощо), що в подальшому дало можливість їх ієрархічно класифікувати (створити пантеон богів), виокремити головних богів, які були найбільш відповідальні за порятунок людей від зла (у майбутньому — Месії). Релігійні системи, як і окремі народи, держави, з'являлися, розвивалися, виконували свої функції й зникали, а деякі з них продовжили

своє існування в новій і новітній історії, але вже в трансформованому вигляді.

До найбільш досліджених етнонаціональних релігій належать релігії *Давнього Єгипту, релігії хеттів, релігії халдеїв, сирійців, фінікійян, мітраїзм, індуїзм, зороастризм, ведична релігія, брахманізм, релігії майя та інків, релігії Давнього Китаю (даосизм і конфуціанство), давньогрецька та давньоримська релігії, язичництво слов'ян та ін.*

Релігійні уявлення Давнього Єгипту

Давньоєгипетська релігія формувалась як система політеїстичних вірувань і культів, характерних для народів Давнього Єгипту в VI—IV тис. до н. е. *Релігія цієї цивілізації склалась як система політеїстичних вірувань і культів, основною рисою яких було поклоніння природі (зооморфізм, тотемізм і фетишизм).* Відомо, що єгиптяни поклонялися більше як 10 різновидам рослин і майже 100 різновидам тварин.

У процесі історичного розвитку Давнього Єгипту певної трансформації зазнав світ єгипетських богів і вірувань. Спершу тут домінували солярні (сонячні) культури (культ бога сонця Ра, Амона-Ра), а згодом — культ Осіріса. *З розвитком рабовласницького ладу створювалися перші групи богів у вигляді тріад на чолі з головним богом-деміургом.* Наприклад, мемфіська тріада — бог Птах, його дружина Сехмет — богиня війни, та їхній син Нефертум — бог рослинності.

Спільною домінуючою характеристикою релігійних уявлень Давнього Єгипту був розвинутий *культ мертвих*, тобто віра в загробне життя як продовження земного, але тільки в могилі. Єгиптяни вважали, що померла людина потрапляє до царства смерті (царства заходу), де на неї чекає нове життя. Головною умовою для продовження життя після смерті було збереження тіла померлої людини (звідси бере початок звичай муміфікації), а також забезпечення померлого, насамперед фараона, спеціальним помешканням — гробницею. Живі (священнослужителі, родичі, підлеглі) повинні були піклуватися про блага померлого, приносячи на місце поховання дари й пожертвування.

Згодом виникли уявлення про те, що душа людини («ба») після смерті може залишити тіло й прийти в «людський світ», а потім знову потрапити до царства мертвих («дуат»). Крім частини душі «ба» у людини була ще «ка» — життєва сила. Власне, збереження «ка» (що досягалося завдяки бальзамуванню тіла)

сприяло воскресінню померлої людини після смерті. А духовна частина душі «ба» з'єднувалася з богом Осірісом.

Згідно з давньоєгипетською міфологією повелитель потойбічного світу Осіріс був богом мертвих, їхнім суддею. Вважалося, що після смерті небіжчик зустрічається з Осірісом, перед яким він звітує про кількість зроблених за життя добрих справ. Бог зважував серце новоприбульця на терезах справедливості, при цьому на одну шальку клали зображення богині Маат, а на другу — серце померлого. Обважніле добродійністю серце було запорукою посмертного життя в райських кущах Іару. *З культом поклоніння богам мертвих Осірісу тісно пов'язана ідея воскресіння фараона.* Осіріс уособлював життєдайні сили природи й був водночас богом рослинного світу. Як рослина він щороку помирав, а потім зримо відроджувався до нового життя. Згодом фараонів стали уособлювати з Осірісом, тому одним з імен фараона, яким він себе називав, було ім'я Осіріса. Починаючи із Середнього царства вже кожного померлого єгиптянина стали уособлювати з Осірісом.

Величезну роль у релігійному житті Давнього Єгипту відігравали жерці. Найвпливовішими були жерці двох головних храмів Єгипту — Мемфіського на чолі з богом Птахом і Геліопольського на чолі з богом Ра. В епоху Середнього царства становище жерців особливо зміцнилось, а за Аменхотепа III їхня могутність так зросла, що їх боялися навіть фараони. Тому син Аменхотепа III Аменхотеп IV (правив близько 1365—1348 рр. до н. е.) зробив сміливу й безпрецедентну спробу звільнитися від впливу жерців й похитнути їхню могутність шляхом революційної релігійної реформи (*заміни політеїстичних вірувань на монотеїстичну релігію* — поклоніння єдиному солярному богу Атону). Після смерті Ехнатона (нове ім'я фараона означало «догідливий богу Атону») культ Атона протримався недовго. Жерці бога Амона швидко відновили втрачену владу. Але період домінування солярного культу дав поштовх для розвитку релігійного мистецтва — архітектури та скульптури, живопису. Цей період дістав назву *Амарський*. У мистецтві, у зображеннях царя, Нефертиті (дружини Ехнатона) сформувався новий образ людини, у ньому підкреслювалися такі якості, як милосердя й добродійність, краса, праведність і відкритість, емоційність.

У 521 р. до н. е., після завоювання Давнього Єгипту персами, а потім у 322 р. до н. е. Олександром Македонським, давньоєгипетська релігія стала занепадати, її поступово витіснили елліністичні культури, а згодом християнство й мусульманство.

Головним досягненням у розвитку релігійно-міфологічної системи Давнього Єгипту стала ідея про загробну (потойбічну) відплату за праведне або неправедне життя людей. У подальшому люди стали піклуватися не про збереження тіла в гробниці, а про підготовку душі праведним життям до потойбічного суду. Завдяки цій релігійній моделі виникла нова моральна цінність — відповідальність за свої вчинки й відносини з іншими людьми.

Зороастризм

У X—VII ст. до н. е. на території Давнього Ірану виникла одна з найцікавіших релігійних систем — зороастризм (інші назви: магізм, маздаїзм, релігія Авести, мітраїзм, парсизм, вогнепоклонники). Засновником цієї релігії називають пророка Заратуштру (VII—VI ст. до н. е.). Згідно з зороастрийською традицією першу половину свого життя він провів, подорожуючи, як аскет, у віці 30 років отримав одкровення від Бога. Заратуштрі приписують авторство «Гат» — найдавнішої частини священної книги зороастризму й мандеїзму — «Авести». Тексти «Авести» поділяються на три головні книжки: «Ясни», «Яшти», «Відевати». Крім того, існує так звана «Молодша Авеста», яка складається з окремих фрагментів «Авести» й містить повсякденні молитви й реєстр усіх богів і духів зороастризму.

Основою віровчення зороастризму є концепція про постійну боротьбу двох протилежних сил (богів), які є водночас першо-причиною світу й уособлюють добро та зло, світло та темряву, життя й смерть. Добро, світло, життя пов'язані з богом Ахурамаздою. Усе, що втілює зло, темряву й смерть, пов'язане з богом Анхра-Майньою (Ариман). Ці боги добровільно поєднали себе відповідно з добром і злом. Модель свідомого вибору бога Ахурамазди та Анхра-Майньою стала прообразом поведінки для певного вибору, який має зробити в житті кожна віруюча людина, тобто стати на позицію добра чи зла. Ахурамазда та Анхра-Майньою були синами бога «Безмежного часу» Ервана.

Бога Ахурамазду вважали творцем нижчих богів (безсмертних святих), серед яких згодом виокремився бог Сонця та Місяця, бог-рятівник Мітра (звідси інша назва зороастризму — мітраїзм). Згідно з традицією вважали, що вищі боги створили стихії, першоелементи, з яких складається світ, — повітря, земля, вогонь, вода, а також рослини, тварини й люди. Відповідно до вчення зороастризму перший період розвитку життя на землі отримав назву ера Творіння. Після нього настає другий етап, який називається

ера Змішування. Цей етап віддзеркалює наступ сил зла (злого духа) на матеріальний світ. Зло знищує гармонію, несе запустіння тощо. Злу допомагають Деви, які активно борються з добром. Тимчасова перемога Зла в цій боротьбі породжує моральні вади й духовну озлобленість.

Заратуштра пророкує, що в майбутньому знову переможе добро, з'являться позитивні божества, світ стане досконалим, гармонійним, позбавленим насильства та агресії. Прогнозований період отримав назву *ера Поділу*.

Однією з головних ідей зороастризму є *ідея про добру людину*, яка своєю активністю може сприяти якнайшвидшій перемозі добра. А людина, яка стане на бік зла, буде покарана. *Процес поділу людей на праведників і грішників матиме місце в ері Поділу.* До того ж грішники будуть приречені на знищення. Водночас формується віра в можливість воскресіння з мертвих та очікування приходу Спасителя.

Щоб добро перемогло, людина повинна бути високomorальною. Вона відповідає за те, як вона живе, на що витрачає своє життя. Головними засадами суспільного життя є життя згідно з високими думками, високими словами й високим рівнем справ. *Для зороастризму такі категорії моралі, як чесність, вірність ставали конкретними релігійними цінностями.*

Надзвичайно цікавим у зазначеному релігійному вченні був *культ чистоти*, що знайшов своє відображення в забороні забруднення докiлля та навколишнього світу загалом. Правила культу чистоти розмежовували вияви «чистоти» й «забрудненості» в світі (ці поняття віддзеркалюють боротьбу добра зі злом). До «чистого» світу належали людина, собака, корова тощо. Показово, що особливим об'єктом поклоніння був собака. Заподіяння шкоди собаці несло за собою відповідальність перед законом.

До світу зла не можна навіть доторкатися. «Нечистий» світ у зороастризмі був репрезентований деякими рослинами, мурахами та зміями. Суспільство карало порушників культу чистоти. Після контакту з «нечистим» світом люди щонайшвидше повинні були вмитися спеціально приготовленою рідиною. Після смерті людини всі обряди здійснювалися так, щоб з тілами померлих не було жодних контактів. Тіла небіжчиків залишали в спеціальних приміщеннях, що називалися Баштами мовчання, де їх з'їдали птахи. Поховання в землю заборонялося, щоб не осквернити її. Таким чином, повсякденне життя мало бути побудоване так, щоб «нечистоти» не стикалися з «чистими» стихіями.

Заратуштра розробив для своїх послідовників особливі відзнаки. Однією з них був шнур, яким віруючий мав тричі підпереза-

тися. Таке триразове підперізування символізувало три головні цінності зороастризму — *благочинну думку, благочинне слово, благочинну дію*. Особливістю культу зороастризму була п'ятикратна молитва, якій передувало обов'язкове очищення тіла (перед молитвою віруючий обов'язково повинен помитися, перевдягнутися в чистий одяг тощо). Послідовники зороастризму відзначали релігійні свята, наприклад, свято Середини літа, свято Середини весни. На них збиралися бідні й багаті. Це були дні примирення й злагоди.

Ще однією особливістю культу зороастризму було *вшанування вогню*, який віруючі сприймали як «силу, що очищує». Тому надзвичайно важливим було свято Поклоніння вогню (святкування Нового року). На дахах будинків люди запалювали вогонь, на столах була святкова їжа, у кімнаті ставили зелену парость або вшали зелену гірлянду.

Великого значення в зороастризмі набули храмові комплекси. Ранній зороастризм обмежувався поклонінням богу високо в горах у спеціально відведених для цього місцях, але вже в VII ст. до н. е. стали споруджувати зороастрійські храми. Ритуал запалення храмового вогню мали право здійснювати лише жерці. У жертву богові приносили шматочки м'яса або хліба. З доарійських часів збереглася традиція пити спеціальний напій — сому. Вважалося, що сома підносить людину до рівня бога, робить її безсмертною, здоровою, радісною й щасливою.

Згодом зороастризм став панівною релігією в інших країнах. У VII—X ст. зороастризм частково поширився на території Індії. Однак з часу завоювання арабами Ірану ця релігія втратила свої позиції. Сьогодні послідовники цієї релігії зазвичай є прихильниками парсизму. *Загалом зороастризм справив неабиякий вплив на інші релігійні системи світу, наприклад, на маніхейство, мітраїзм, іудаїзм та християнство.*

4 Іудаїзм

Важливе місце в релігійних культурах давніх цивілізацій посідав *іудаїзм*, що виник у II тис. до н. е. на ґрунті пантеїстичних вірувань кочових племен Аравійського півострова. Сьогодні є всі підстави вважати, що *ця релігія була однією з передумов виникнення християнства.*

У XIII ст. до н. е. територію Палестини (Ханаан) завоювали семітські племена, що зумовило виникнення нового союзу племен, який отримав назву Ізраїль. Неабияку роль в інтеграції цього

союзу відіграв культ бога Ягве — головного бога племені Іуди (звідси походить слово «іудаїзм»). Династії перших єврейських царів мали на меті відтворити культ Ягве. Згодом *ранньоєврейська релігія трансформувалася в загальнодержавний культ, а потім у класичний монотеїстичний культ єдиного бога. Вважалося, що він створив увесь довоколишній світ і продовжує управляти ним.*

У XI ст. до н. е. було сформовано єдине іудео-ізраїльське царство зі столицею в Єрусалимі. Найбільшого розквіту воно набуло за царювання Саула, Давида та його сина Соломона. Соломон — царь Ізраїльсько-Іудейського царства (965—928 рр. до н. е.), який побудував храм Ягве в Єрусалимі. Біблійна традиція називає Соломона мудрецем і вважає його автором «Книги Еклезіястової», «Приповістей Соломонових» і «Пісні над піснями». Царство проіснувало до 928 р. до н. е. Згодом воно розпалося на дві нові держави — на півдні утворилось Ізраїльське царство зі столицею Самарією, на півночі — Іудейське царство зі столицею Єрусалим, яке проіснувало до 578 р. до н. е. і впало під ударами вавилонян. У результаті «вавилонського полону» розпочалося розселення євреїв по всьому світу (цей процес отримав назву *діаспора*).

Головним джерелом віровчення іудаїзму стає *Біблія* (Старий Заповіт). Перші п'ять книг Старого Заповіту складають зміст *Тори* (П'ятикнижжя). У них зафіксовано біблійні історії про розуміння людиною навколишнього світу та його ставлення до самої людини, а також основні релігійні норми й вимоги поклоніння Богу Ягве. Авторство цих книг іудейська та християнська традиція приписує *пророку Мойсею*. Загалом у Торі вперше розповідається про потоп, руйнування Содому й Гоморри, наводяться перекази про Бога Ягве, про отримання Мойсеєм Десяти Заповідей — *декалогу*. Декалог (від грец. «дека» — десять, і «логос» — учення, знання, слово) — це норми поведінки для давніх євреїв. Вважалося, що вони передані Богом Мойсею на горі Сінай (зафіксовані на двох кам'яних плитах — так званих «скрижальях заповіту»). Тому послідовники іудаїзму вірять, що Тора написана Мойсеєм безпосередньо зі слів Бога Ягве.

Тексти Тори переконують читача вірити тільки в Бога Ягве й доводять особливу місію, богообраність єврейського народу в його месіанському значенні. Письмово Тору було зафіксовано лише в 444 році до н. е. Цей історичний період називають *біблійним*, він тривав до II ст. н. е. (до формування остаточного варіанта Старого Заповіту).

Наступний період у розвитку іудаїзму називається *рабинсько-талмудичний*. Для нього характерним є завершення другого пер-

шоджерела іудаїзму *Талмуда* (євр. — *Учення*) (III—V ст. н. е.). Структурно Талмуд поділяється на Мішну та Гемару. У Мішні закладено коментарі до Старого Заповіту. Гемара — це збірник тлумачень до трактатів Мішни. Із самого початку зміст Талмуду передавався усно з покоління в покоління, тому, на відміну від Старого Заповіту (який було зафіксовано письмово), він називався усним законом. Адаптуючи положення Біблії до певних конкретно-історичних умов, талмудисти розробили силу-силенну правил, норм і вимог, розрахованих на підтвердження тези про «богообраність» євреїв. Власне, *догматика Талмуда є основою ортодоксального іудаїзму*. Крім цього, Талмуд містить величезну кількість аналітичних знань про іудейський культ, догматику, мораль, релігійні настанови, елементарні знання про математику, географію, притчі та прислів'я, історичні матеріали тощо. *Але головним досягненням Талмуда є ідеї про існування потойбічного світу, посмертну відплату й воскресіння з мертвих*.

Поряд зі Старим Заповітом і Талмудом в іудейській релігії велике місце посідає культова діяльність, в якій важливу роль відіграють молитви та обряди (обрізання, обмивання тощо) та іудейські свята (Шабат, Песах, Суккот та ін.).

В епоху Середньовіччя в іудаїзмі виникло містичне *знання Каббали*, в якому елементи іудаїзму симбіотично переплелися з ідеями сектантських організацій християнства, ісламу та греко-арабською філософською містикою. Головним релігійним текстом Каббали є книга «*Зогар*» («Сяйво»), надрукована в XIII ст. Послідовники Каббали стверджували, що Бог є активна першопричина всього Всесвіту, а світ речей є результатом його випромінювання (*еманації*).

Важливу інтегруючу роль в іудаїзмі відігравали *рабини* — керівники іудейських громад, організованих у синагогах. Рабини вперше з'явилися в X ст. у Північній Африці, а згодом стали очолювати синагоги і в інших країнах. В міру розселення євреїв функцію релігійних центрів виконували синагоги. *Синагога* (від грец. «синагоге» — збори, місце зборів) — це *молитовний дім і громада віруючих*. Уперше синагоги виникли в IV—VI ст. до н. е. в Палестині з метою читання Тори й молитв. З поширенням діаспори й після зруйнування Єрусалимського храму (70 р. н. е.) синагоги стали центрами іудейського культу.

Незважаючи на величезну кількість історичних колізій у розвитку іудаїзму, іудаїзм виявив великі можливості адаптації до політичних і культурних особливостей тих країн, де проживали євреї в діаспорі. Це основна причина того, що іудаїзм упродовж

багатьох тисяч років свого існування набував різних історичних форм, що віддзеркалювало основну потребу єврейського народу мати власну релігію на чолі з єдиним Богом Ягве — гарантом його щасливого майбутнього.

Отже, етнонаціональні релігії — це релігійні системи, що виникли на початку IV тис. до н. е. Головною їх характеристикою є одночасна приналежність послідовників певного релігійного напрямку до конкретного народу, нації, держави. Етнонаціональні релігії мають спільні характерні риси, а саме: появу поняття «Бог», а також розвинутий політеїзм, конкретизацію вчення про потойбічний світ, потойбічну відплату, формування кола професійних служителів релігійного культу.

У релігіях Давнього Єгипту (початок VI—V тис. до н. е.) виникала ідея про можливість життя після смерті (культ померлих), що орієнтувала віруючих на необхідність підготовки до потойбічного життя. Вплив зороастризму (X—VII ст. до н. е.) виявився в поширенні вчення про боротьбу добра й зла, очікування майбутнього щастя, яке є результатом індивідуального волевиявлення, про потойбічну відплату за праведне або неправедне життя, кінець світу тощо. В іудаїзмі (початок і середина II тис. до н. е.) виникають ідеї монотеїстичного бога, «богообразності» євреїв, причин їх надмірних страждань, гріховності та віри в прихід месії, який своєю жертвою звільнить їх від драматизму існування. Саме ці ідеї стали основою формування догматики християнства та ісламу.

Питання для самоконтролю

1. Як утворилися етнонаціональні релігії?
2. Назвіть характерні риси етнонаціональних релігій.
3. Дайте коротку характеристику давньоєгипетської релігії.
4. Якою була стародавня іудейська релігія?
5. Розкрийте специфіку іудаїзму як національної релігії євреїв.
6. Розкажіть про таку релігійну систему як зороастризм.

Словник до теми: «ба», «дуат», «ка», психостазія, зороастризм, Ахурамазда, Ариман, Авеста, іудаїзм, Біблія, Ягве, Тора, Талмуд, Каббала, рабин, синагога, декалог.

План лекції

1. Особливості виникнення й розвитку світових релігій.
2. Буддизм.
3. Християнство.
4. Іслам.

Конспективний виклад теми

Особливості виникнення й розвитку світових релігій

Надзвичайно важливим у розвитку релігійних систем стало формування *світових релігій*, які, на відміну від етнонаціональних релігій, набули *міжнаціонального характеру*. Буддизм, християнство та іслам стали результатом тривалого розвитку політичних, економічних і культурних контактів між різними країнами та народами. *Монотеїстичні релігії (насамперед християнство та іслам) принесли уявлення про рівність віруючих перед Богом*, дали надію на можливість подолання обмеженості традиційних релігійних культур з огляду на консервативність попередніх релігійних ідеологій. Космополітичний характер світових релігій дав їм змогу подолати локальну обмеженість через систему загальнозначущих релігійних цінностей. Особливістю розвитку світових релігій став *прозелітизм* — *активна місіонерська діяльність, наполегливе прагнення залучити до своєї релігії послідовників інших релігійних напрямів*. Спершу світові релігії стали основою об'єднання поліетнічних за складом імперій — Римської, Візантійської, Арабського халіфату та інших. Згодом світові релігії подекуди стали основою формування теократичних держав (Ватикан, Тибет, Іран та ін.).

Буддизм

Найдавнішою з трьох світових релігій є *буддизм*. Ця релігійна система зародилася в Індії у VI ст. до н. е. в її північній частині — у рабовласницькій державі Магадха. Буддизм виявив-

ся привабливим у суспільстві, де панувала кастова структура, позаяк він оголосив *рівність людини в нещасті й у такий спосіб зрівняв усіх людей*. Засновником буддизму вважають реальну історичну особу Сіддхартху Гаутаму Будду Шак'ямуні (Шак'я та Гаутама — родові імена, муні — мудрець-самітник, Будда — просвітлений, тобто той, хто отримав остаточну мудрість світу). Народився Сіддхартха приблизно в 567 році до н. е., помер як Будда в 488 році.

За легендою майбутній Будда сам обрав своє останнє переродження в родині Шудходани — правителя одного з невеликих князівств Північної Індії. Хлопчика, який відразу зробив три кроки, назвали Сіддхартха — «той, який виконує призначення». Оточений розкішшю, він знав лише радості життя. Якось, без супроводу вийшовши за межі палацу, Гаутама побачив тяжкохворого, тіло якого було вкрите виразками, потім — зігнутого нужденного старця, згодом — жалобну процесію й, зрештою, заглибленого в роздуми аскета. Ці чотири зустрічі (знамення) кардинально змінили погляди на світ безтурботного Сіддхартхи. Він зрозумів, що в світі, який його оточує, є нещастя, хвороби, смерть, страждання. Сіддхартха вирішив, що він повинен стати аскетом і знайти велику істину, яка допоможе подолати страждання. Якось, сидячи під фіговим деревом (смоквою), Сіддхартха раптово «прозрів» — зрозумів істину, пізнав таємниці та внутрішні причини кругообігу життя, які потім сформулював у чотирьох священних істинах: *життя — це страждання* (страждання є елементом матеріального буття людини); *причиною страждань є людські бажання*; *щоб звільнитися від страждань, необхідно позбутися людських бажань*. Це досягається станом просвітлення, що допомагає подолати прив'язаність людського існування до кругообігу життя й смерті. *Є спосіб звільнення від страждань — це серединний восьмикладовий шлях спасіння*, який має пройти кожна людина. Це план особистого самовдосконалення, мета якого — отримання стану нірвани (великого звільнення).

Сходінками цього шляху є: *правильне бачення* — розуміння основних істин і положень буддизму, а головне — усвідомлення свого індивідуального шляху в житті; *правильна думка* — орієнтує на те, що життя людини залежить від її думок; коли змінюються думки (з неправильних на правильні, шляхетні), змінюється й саме життя людини; *правильна мова* — слова людини, її мова впливають на стан душі, а отже, на її характер і конкретні вчинки; *правильна дія* — необхідність жити в гармонійному єднанні із зовнішнім світом і самим собою, не завдавати жодної

шкоди живій природі, живим істотам тощо; *правильний спосіб життя* — дотримуватися в повсякденному житті буддистських заповідей, а саме — не вбивати, не красти, бути цнотливим, не обманювати, не вживати алкоголю; *правильне вміння* — старанність і щирість у повсякденній праці; *правильна увага* — контроль над думками, позаяк думки визначають форму подальшого життя; *правильне споглядання* — регулярні медитації, що сприяють установленню зв'язку з космосом, досягненню внутрішнього спокою, повної непорушності (нірвани).

Шлях до пізнання істини, який пропонує Будда, називається середнім. Він ніби знаходиться посередині між ведійською релігією, традиціями брагманізму та вченням, яке пропонують матеріалісти. Середній шлях, обраний Буддою, пролягає між протилежними позиціями — *добром і злом.*

Реінтерпретація основних положень учення Будди зосереджує увагу на тому, що головними поняттями релігійно-світоглядної системи будизму є «*дхарма*» (елемент, закон), «*карма*» (дія), «*сансара*» (потік буття), «*нірвана*» (буквально — згасання, просвітлення), «*ахімса*» (незаподіяння зла всьому живому) та ін.

Згідно з буддизмом світ є нескінченним поєднанням дхарм, елементарних частинок, які є результатом вибуху життєвої енергії. Увесь світ — це «хвилювання дхарм». Психологічно страждання людини є постійним переживанням неспокійного буття. Страждання, а разом з ним задоволення, визначають результат нових перероджень. Якщо не змінити характер переживань, то людина не зможе вийти з кола перероджень (сансари). Позитивні вчинки на рівні повсякденного життя становлять карму. Досягненню нірвани заважають ілюзії особи, її сумніви, упередження, тілесні насолоди, ненависть, прив'язаність до землі, гордість, пихатість, невігластво тощо. Звільнення досягається шляхом припинення хвилювання дхарм, тобто ліквідації всіх бажань, пристрастей, усього того, що не відповідає восьмикладовому шляху спасіння. Нірвана — це стан абсолютного спокою, проникнення в сутність речей, ліквідація гріховності й повна незалежність від довколишнього світу. Саме в стані нірвани, абсолютного спокою можна отримати абсолютну істину. Нірвана — це розрив кола перероджень, це стан подолання матеріальної смерті (стан абсолюту, який стоїть вище смерті). Буддисти вважають, що стан нірвани неможливо описати словами. Нірвана реальна лише як завершення шляху людського існування, тому в ній людина отримує надприродні якості душі й тіла. Для якнайшвидшого досягнення стану нірвани в різних буддистських напрямках використовують

різні психотехніки. До них належать медитація, мантри, мондо й коани.

Медитація (від лат. *meditacio* — обдумувати) — розумова дія, спрямована на те, щоб привести психіку в стан поглибленого зосередження. Медитація слугувала головної меті — отриманню просвітлення (бодхі) та нірвани. Найбільшого розвитку медитація набула в буддійській практиці йоги. *Мантри* — короткі молитовні формули, цінність яких залежить не стільки від змісту слів, скільки від волі (віри) та стану віруючого. *Мондо* — питання та відповіді, своєрідна практика в дзен-буддизмі, коли вчитель давав несподівану ексцентричну відповідь, що лежить в іншій площині, ніж запитання. Така відповідь могла навіть викликати в учня стан просвітлення. *Коани* — парадоксальні індивідуальні завдання, що вимагали від учня виняткового психічного напруження, яке могло привести до відчуття надсвідомості, коли ставав зрозумілим прихований сенс коани.

Людина згідно з ідеями буддизму повинна здійснювати свою *дхарму* (закон життя), яка зазвичай пов'язана з виконанням моральних обов'язків. Наприклад, буддизм учить відмовлятися від приватної власності, закликає до рівності всіх людей, орієнтує на щасливе життя в громаді та назаподіяння зла всьому живому на Землі (*ахімса*).

Розвиток буддизму був складний і суперечливий, його положення багато разів переробляли й трансформували відповідно до соціальних умов. Звідси наявність великої кількості різноманітних напрямів та окремих течій буддизму. На початку нашої ери (кінець I ст. до н. е. — I ст. н. е.) існувало два його головні напрями — *тхераваду* та *махаяна*. Основна різниця між ними полягає в тому, що тхераваду (її називають ще «мала колісниця») проповідує «вузький» шлях, а махаяна («велика колісниця») — «широкий» шлях порятунку. Тхераваду стверджує, що досягнути стану нірвани може лише незначна частина людей — ченці. Будда у тхераваду не виступає в ролі абсолюта. Він — пересічна людина, яка отримала істину й стала Буддою, учителем, який навчає інших, як урятуватися від страждання в матеріальному світі. Махаяна — північний буддизм, шлях, що припускає спасіння мирян, а не тільки ченців, як стверджує тхераваду, якщо вони дотримуватимуться заповідей буддизму, духовного саморозвитку, молитимуться й не нехтуватимуть допомогою ченців.

На початку нашої ери в махаяні з'явився новий напрям — *ваджраяна* («діамантова колісниця»), або тантризм (V—VI ст. н. е.). Особливого значення в ньому набуло вшанування гуру (духовного

наставника). Специфікою ваджраяни є розроблена система езотеричної практики, що пропонує її adeptам оригінальний спосіб отримання нірвани. Він називається «ваджра» (буквально «блискавка»), або в перекладі — зброя для метання з тисячею голок Бога Індри. Згідно з традицією ритуальна дія адепта ваджраяни віддзеркалює три аспекти живої істоти: *тіло, мову та свідомість*. *Тіло діє через жест, мова — через мантри, свідомість — через транс*. Найвідоміший ритуал тантризму — багаторазове повторення мантр.

Отже, буддизм як світова релігія виник у середині I тис. до н. е. на території Давньої Індії. Головна ідея буддизму — можливість звільнення від страждання кожної людини шляхом знищення людських бажань і досягнення нірвани, стану абсолютного спокою, де відсутні всі бажання, прагнення, пристрасті, а отже пов'язані з ними страждання. Головним морально-етичним ідеалом буддизму є ахімса — любов до всього живого та утримування від заподіяння йому шкоди.

Християнство

Християнство виникло в I ст. н. е. на території Римської імперії. З невеликих розрізнених римо-іудейських християнських громад у IV ст. н. е. воно розрослося у величезну релігійну течію, яка посіла панівне становище спершу в Римі, а потім на Близькому Сході, на частині Африканського континенту, а згодом і в усій Європі.

Виникнення й поширення ранньохристиянських громад проходило в умовах гострої загальної кризи античної цивілізації (кризи рабовласницького способу виробництва) й насамперед кризи духовної культури, що призводило до різко негативного, навіть образливого ставлення до іновірців, язичників. Не менш вражаючими були кризові явища в суспільній свідомості тогочасної Римської імперії. Це був період падіння раціональної філософії й піднесення філософії ідеалізму (неоплатонівських ідей), появи й поширення неопіфагореїзму, окультизму, астрології тощо.

Поряд з філософськими ідеалістичними концепціями значний внесок у розвиток і становлення християнства зробили іудеї. Іудаїзм можна розглядати як фундамент християнства. Він генерував есхатологічні та месіанські настрої в середовищі римо-іудейських сектантських організацій. У такій месіанській ролі спершу виступив Іван Хреститель, а потім Ісус Христос (про що розповідають новозавітні історії).

Ісус Христос згідно з євангельськими істинами (вірвченням) є засновником християнства. Ім'я Ісус походить від грецького Іегошуа, як переклад давньоєврейською — «допомога Іегові». Слово «Христос» (на івриті «Mashiah» — «машиах» — помазанник Божий) означає спаситель, месія. Згідно з історичними фактами, які ілюструють євангельські тексти, Ісус Христос народився приблизно в 7/6—4/3 рр. до н. е. в Галілеї (офіційно у Віфліємі). Розповідь про земне життя та проповіді Ісуса Христа викладені у новозавітних історіях.

Як не парадоксально, у проповідях Ісуса Христа домінувала лише одна ідея, адресована кожній людині незалежно від її попередньої релігійної приналежності — *«Покайтесь, бо наблизилось Царство Небесне»* (Мф. 3:19—20). Проаналізуймо цей вислів докладніше.

Як бачимо, словосполучення «Царство Небесне» означає те, що на землі здійснюється пророцтво Старого Заповіту. В іудаїзмі воно мало актуальне значення лише для «богообраних євреїв», а *Царство Небесне Ісуса Христа в християнстві стає реальною метою для всіх людей, які страждають у житті. У своїй основі християнська ідея Царства Небесного давала шанс існування небесного світу або переходу до нього вже на гріховній землі.*

Слово «наблизилось» означає, що Бог-Отець послав на землю Сина Божого, який жив серед людей, постраждав заради них і своєю смертю (самопожертвою) спокутував первородний гріх Адама та Єви. У такий спосіб Ісус Христос ліквідував перешкоди, які не давали можливості встановити Царство Небесне на землі (відновити богоподібність людини).

Центральним місцем у новозавітних проповідях Христа посідає слово «покайтесь», яке означало, що *встановлення Царства Небесного не відбудеться само по собі, а лише завдяки самопожертві Христа. Торжество Царства Небесного на землі буде лише тоді, коли людина через віру в Ісуса Христа як Бога на землі особисто виявить активність і духовно та тілесно очиститься (відновить богоподібність).*

Головним джерелом християнського віровчення (догматів) вважають Святе Письмо (Біблію) і Святий Переказ. *Християнські догмати — це незаперечні істини, що пройшли перевірку часом і були неодноразово підтверджені найвищими церковними інстанціями (Вселенськими Соборами). Вони були затверджені після попереднього відбору й отримали назву «Символ віри». В узагальненому вигляді Символ віри фіксує найголовніші християнські догмати: віру в існування єдиного всемогутнього Бога, який є*

творцем усього суцього й керує всім (Бог є триединством Бога-Отця, Бога-Сина й Духа Святого); віру в первородний гріх, який скоїли Адам та Єва; віру в Ісуса Христа (Бога-Сина, який втілювався в людину, був народжений через непорочне зачаття від Діви Марії), який добровільно приніс себе в жертву заради людей, був розі'ятий на хресті, на третій день воскрес, а через сорок днів вознісся на небо. Ісус прийде на землю знову, щоб судити людей — живих і мертвих, а також установити Вічне царство на землі й на небі; віру в безсмертя душі, в існування пекла й раю, де душі померлих перебувають до Страшного Суду і, нарешті, віру в заступання Ісусом Христом єдиної соборної апостольської церкви, у межах якої здійснюється спасіння людини Божою благодаттю, та віру у вічне життя та воскресіння мертвих.

Засадовими християнського культу є сім святих таїнств, які означають можливість отримати віруючою людиною благодаті Божої в реальному житті. Православ'я та католицизм визнають сім таїнств: таїнство хрещення, миропомазання, причастя, покаяння, шлюб, соборування, священства.

Однією з найголовніших культових дій у християнстві є молитва як дієвий засіб спілкування віруючої людини з Богом. Не менш значимою в християнському культі є традиція іконошанування. Християнський культ не можна уявити без релігійних свят. Значне місце в християнському культі посідають також пости. Важливу роль у християнському культі відіграє сакралізоване ставлення до місця християнського богослужіння, яким є церква (храм Божий), де безпосередньо реалізується релігійний культ.

У процесі свого розвитку християнство розділилося на католицизм, православ'я й протестантизм. Своєю чергою, у кожному з напрямів виокремилися течії, групи тощо.

Православ'я — один з трьох головних напрямів у християнстві, що сформувався після його поділу (1054 р.) на західну (католицьку) й східну (православну) церкви. Православ'я принципово не відрізняється від католицизму, але воно має низку відмінностей. Основу віровчення православ'я становлять «Символ віри», Біблія та Святий Переказ. Православ'я відкидає католицький догмат про сходження Святого Духа від Бога-Сина, уважаючи, що він сходить лише від Бога-Отця, водночас воно заперечує догмати про зверхність і непомильність Папи Римського, про особливу роль духівництва в спасінні віруючих, не визнає догмату про Чистилище тощо. Культові особливості православ'я заперечують celibat (безшлюбність). Існує специфічне тлумачення виконання деяких християнських обрядів, наприклад, хрещення тощо.

Сьогодні православ'я поряд з католицизмом і протестантизмом є однією з головних християнських конфесій, яка об'єднує понад 150 млн віруючих. У православ'ї існує 15 самостійних церков. Відповідно до православної традиції їх розміщено в такому порядку: Константинопольська, Александрійська, Антіохійська, Єрусалимська, Руська, Грузинська, Сербська, Румунська, Болгарська, Кіпрська, Елладська (Грецька), Албанська, Польська, Православна церква Чехії та Словаччини, Американська. П'ять церков не отримали офіційного визнання автокефальних, серед них — Українська православна церква Київського Патріархату.

Наступним головним напрямом у християнстві є *католицизм* (від лат. *catholicismus* — вселенський, загальний). Загалом першоджерелами своєї віри католики вважають Святе Письмо (Біблію), а також Святий Переказ, до якого додаються енцикліки й послання Пап.

Основними догматами католицизму є визнання існування Чистилища, де душі померлих можуть очищатися від гріхів, догмат про виходження Святого Духа не лише від Бога-Отця, а й від Бога-Сина (*філіокве*), про непомильність Папи Римського як намісника Христа на землі, про особливу роль духівництва, яке має право відпускати віруючим будь-які гріхи. Серед культових і канонічних відмінностей католицизму є безшлюбність духівництва (целібат), розвинутий культ Богородиці тощо. Організація католицької церкви притаманна сувора централізація, її очолює Папа Римський, який одночасно є правителем церковної держави Ватикану.

Сьогодні католицизм став однією з наймасовіших релігійних конфесій чисельністю понад 1 млрд послідовників. Він домінує щонайменше в п'ятдесяти країнах світу. Географічно католицизм найбільш поширений в Америці та країнах Західної Європи, значна кількість його громад є на Африканському та Азійському континентах. Про ефективність фінансової діяльності Ватикану в сучасному світі свідчить те, що нині його річний бюджет становить більш як 200 млрд доларів.

Виникнення третього напрямку в християнстві — *протестантизму* — зумовлене розколом, який стався всередині католицької церкви під впливом Реформації (XVI ст.). Відомо, що *Реформація стала наслідком глибокої кризи католицизму й показником того, що попереднє феодальне суспільство не могло досягти соціальної мети — подолати надмірну гріховність людей і підготувати їх до приходу Царства Небесного. Реформацію ідейно оформили Мартін Лютер (1483—1546), Ульріх Цвінглі (1484—1531), Жан Кальвін (1509—1564) і Томас Мюнцер (1490—1525). Вони вважали за неохідне подолати офіційні католицькі «фальсифіка-*

ції» вчення про Ісуса Христа й відновити «істинне християнство» та «церкву апостольських часів». Безпосередньо Реформація розпочалася в Німеччині та Швейцарії, а головним її натхненником та організатором став М. Лютер — автор відомих «95 тез», адресованих керівництву католицької церкви. Згодом віровчення протестантизму було представлено в «Аусбурзькому ісповіднику віри» (1530 р.). А узагальненою формою протестантизму став вислів Мартіна Лютера *«Тільки Віра, тільки Письмо, тільки Ми-лосердя Боже»*.

Протестанти відкинули головні католицькі догмати, насамперед про зверхність й непомильність Папи Римського, про церковну ієрархію, про спасіння через посередництво церкви. Головним догматом протестантизму став догмат про спасіння через особисту віру. Єдиним джерелом віровчення в протестантизмі визнається лише Біблія. Протестанти відкинули поклоніння іконам, свя-тим, мощам тощо. Із семи християнських таїнств вони визнають лише два — причастя й хрещення. Проповіді зазвичай ведуться рідною мовою прихожан, культ максимально спрощений і зведе-ний до проповідей, молитов і співів псалмів, пісень тощо.

Епоха Реформації й поява протестантизму — це період загострення міжрелігійних конфліктів, формування в європейській правовій культурі принципів *свободи совісті, віротерпимості*, інших політичних свобод. Протестантизм у політичному сенсі дав змогу по-новому переосмислити принципи взаємодії держави та церковних організацій, відкинути реакційний теократизм, звільнитися від консервативної релігії та церкви. *Релігія ставала лише інститутом держави*.

У своєму подальшому розвитку протестантизм розколовся на безліч громад і сект. Загалом можна умовно говорити про два етапи його історичного розвитку: *ранній протестантизм XVI ст.*, коли були сформовано його основні напрями, — лютеранство, кальвінізм, англіканство, і другий — *пізній*, або післяреформаційний напрям, до якого належать методисти, баптисти, квакери, мормони, адвентисти, свідки Єгови, п'ятидесятники тощо.

Сьогодні протестантизм налічує понад 400 млн прихильників. Найбільш поширений він у США, Німеччині, Скандинавських країнах, Англії, Канаді. Інтеграційні процеси в протестантизмі привели до створення в 1948 р. Всесвітньої Ради Церков.

Отже, *християнство — це світова релігія, що виникла в I ст. н. е. на території Римської імперії. Основи віровчення й культу закладено в Святому Письмі та Священному Переказі. Головними догматами християнства є визнання Ісуса Христа посланником*

Бога (Сина Божого), віра в Трійцю (єдиного Бога в трьох особах), віра в існування потойбічного світу (Царства Небесного) і в майбутній Страшний суд над живими й мертвими. Головна мета життя християнина — отримати Царство Небесне через усвідомлення власної гріховності та покаяння. Основними напрямками християнства є католицизм і православ'я, які виникли після поділу християнства у 1054 р., а також протестантизм, який виник у результаті Реформації в XVI ст.

4 Іслам

Іслам є однією з наймолодших світових релігій. Іслам (араб. — «покірність», «віддання себе Богу») має також іншу назву — мусульманство. Цей релігійний напрям зародився серед арабських племен Західної Аравії в період згасання давніх цивілізацій (зокрема й політеїстичних релігій) і зростання торговельних культурних центрів (Мекка, Медина). Іслам виник у VII ст. н. е. Його засновником вважають пророка Мухаммеда (близько 570—632 рр.). У віці 40 років він отримав одкровення Боже на горі Хіра під час сорокаденного посту, й Божі слова небесного посланця Джебрайла (Архангела Гавриїла) закарбувалися в серці пророка як «напис». Відтоді й розпочалися проповідь Корану («Небесної Книги») та формування віровчення ісламу як релігії. Доповненням до Корану є Суна (араб. «звичай», «зв'язок»), що складається з висловів Мухаммеда та оповідей (хадисів) про його діяння, учинки людей, які були близькі до пророка.

Коран і Суна формують головні ідеї мусульманського віровчення — проповідь про єдиного (монотейстичного за формою) Бога (Аллаха) як першопричину життя, першотворне творіння й попередження про Страшний суд, рай і пекло. «Ла' ілаха ілла-ллаху» (у перекладі «нема божества, крім Аллаха») є основним догматом мусульманського віровчення. Аллах є великий і неосяжний, усе інше перед ним вторинне й недосконале, а він добрий і милосердний. Найбільший гріх, який може вчинити людина, — це невіра в Аллаха.

Найважливішими поняттями ісламу є «іслам», «дін» та «імам».

Поняття «іслам» у широкому розумінні цього слова віддзеркалює світ, у межах якого встановлені й реалізуються закони Корану. Усе, що існує за межами світу ісламу, сприймається мусульманами як територія можливої священної війни (джихад). Війна стає засобом поширення мусульманства в світі.

Кожна громада мусульман об'єднувалася в окрему суспільну організацію, яка мала назву «умма». *Поняття «умма» віддзеркалює етнічну, мовну чи релігійну спільність людей, що стає об'єктом божого плану («порятунку») людей.* Загалом мусульманська громада мала об'єднати всіх мусульман світу незалежно від їхньої етнічної чи культурної при належності.

Поняття «дін» фіксує певну модель діяльності й поведінки людей, які визначені самим Богом (своєрідний Закон божий). Мусульманські теологи включають у «дін» три елементи: 1) *п'ять «стовпів» ісламу*; 2) *віру «імам»*; 3) *добročинні справи «іхсан».*

До п'яти «стовпів» ісламу належать:

— *шахадат* — головна молитва (виступ): «Немає вищого Бога, крім Аллаха, а Мухаммед — посланець Аллаха»;

— *намаз* — щоденна п'ятиразова молитва: на світанку, опівдні, удень, на заході сонця й перед сном;

— *закят* — систематична сплата податку на користь нужденних мусульман, який становить 1/40 частину річного прибутку;

— *ураза* — дотримання посту впродовж місяця рамадана;

— *хадж* — прочанство до Мекки, Медини або іншого святого місця.

Крім п'яти зазначених «стовпів» ісламу, існують менш значущі норми й вимоги мусульманського віросповідання. До них належать: заборона передавати зображення Бога, а також зображення людей і тварин, заборона вживати свинину, їсти м'ясо мертвих тварин або пити кров, уживати алкогольні напої, грати в азартні ігри, займатися лихварством і брати відсотки за позичання грошей.

«Імам» (віра) як поняття віддзеркалює свідчення про об'єкт своєї віри. Коран є свідченням Бога про самого себе, а підтвердження його істинності є відповідь віруючого. На практиці це означає, що якщо людина проголошує в присутності двох мусульман словесну формулу: «Немає бога крім Аллаха, й Мухаммед його пророк», яка закріплюється словом «засвідчую», то вона автоматично стає мусульманином.

У процесі розвитку іслам об'єктивно не залишився єдиною системою. Уже з перших десятиліть свого існування в ньому виникли різноманітні напрями й течії. Релігієзнавці виокремлюють три головних напрями ісламу: сунізм, шиїзм, хариджизм. У ісламі виділяють також суфізм (араб. «суф» — вовна, грубий вовняний одяг) — містико-аскетичний напрям.

Характерною особливістю мусульманської релігії є те, що вона активно втручається в усі сфери людського життя. Іслам — не

лише релігія, це спосіб життя. Сукупність норм мусульманського права, моралі, релігійних настанов, що регламентують життя мусульман від народження до смерті, називається шаріат (араб. «шаріа» — добродійний шлях). Шаріат не має аналогу в інших релігійних системах, він містить як цивільні норми, так і релігійні вимоги. У такому розумінні релігійні вимоги виконують роль законів, а це означає, що їх порушення сприймається як недотримання цивільного закону.

Отже, іслам — це світова релігія, яка виникає в Західній Аравії на початку VII ст. в умовах формування державного устрою тогочасного суспільства. Основи віровчення й культу закладено в Корані та Суні. Головними догматами ісламу є визнання єдиного Бога Аллаха, а пророка Мухаммеда (Магомета) його посланником, віра в цілковиту залежність усього суцього від волі Бога, який наперед визначає долю кожної людини. Особливістю культу ісламу є щоденна п'ятикратна молитва (намаз), обов'язкова добродійність, дотримання постів, паломництво в Мекку (хадж). На основі Корану й Суні діє шаріат — мусульманське право, що регламентує всі сторони життя віруючих мусульман. В ісламі є три основних напрями — сунізм, шиїзм і хариджизм.

Питання для самоконтролю

1. Дайте коротку характеристику таким світовим релігіям, як буддизм, християнство, іслам.
2. У чому особливість віровчення й культу в буддизмі?
3. У чому особливість віровчення й культу в християнстві?
4. У чому особливість віровчення й культу в ісламі?
5. Назвіть географічні та статистичні особливості поширення кожної зі світових релігій.

Словник до теми: прозелитизм, буддизм, дхарма, карма, сансара, нірвана, нідана, сангха, медитація, мантри, мондо, тхераваду, махаяна, важдраяна, християнство, Святий Переказ, Святе Письмо, триединство бога, філіокве, християнські таїнства, Символ віри, католицизм, православ'я, протестантизм, іслам, Коран, Суна, дін, імам, шахадат, намаз, закят, ураза, хадж, сунізм, шиїзм, хариджизм, суфізм, шаріат.

План лекції

1. Новітні релігійні течії в сучасному світі.
2. Історія та сучасний стан релігії в Україні.
3. Принципи свободи совісті й толерантність.

Конспективний виклад теми

Новітні релігійні течії в сучасному світі

У другій половині ХХ ст. з'явилося дуже багато новітніх релігійних течій. *Зазвичай до них відносять сучасні віроісповідні рухи та створені ними організації, що вийшли за межі історично традиційного розміщення національних і світових релігій, на основі плюралізму та сучасної містики.* У 1970—1980-х роках вони поширилися в Сполучених Штатах і Західній Європі, хоча найбільше їх послідовників було на Азійському континенті.

Назвемо *причини виникнення й специфіку функціонування в сучасному світі новітніх релігійних течій*: 1) *системна криза сучасної цивілізації*, що виявилася в надмірному тиску на світогляд людини глобальних проблем сучасної цивілізації; 2) *загальна криза релігійної культури Заходу*, вихід з якої вимагає пошуку нових релігійних перспектив через синтез західних і східних культур; 3) *консерватизм світових релігій*, які явно відстають в активності місіонерської діяльності, недостатньо реагують на потреби сучасної людини; 4) *особливості соціально-психологічної сфери кризової свідомості сучасної людини.*

Надзвичайно важливе значення мають соціально-психологічні чинники. До них належать: *погіршення психічного або фізичного здоров'я*, що вимагає допомоги з боку оточення (групи чи організації); *соціальні мотиви* — прагнення позбутися дискомфорту, який виникає в самотності людей, пошуки нових способів інтеграції з іншими людьми; *духовні мотиви*, до яких належить прагнення подолати кризову свідомість шляхом пошуку сталого світогляду (зокрема й релігійного) за рахунок інтегративного знання, яке сприяло б вирішенню конфлікту між особою та довколишнім світом; *моральні мотиви* — потреба людини в сталих цін-

ностях, системі оцінювання діяльності, учинків інших людей, які мають підтримку серед авторитетних людей, авторитетної групи тощо; *інтелектуальні мотиви* — людина намагається отримати нові способи пізнання довколишнього світу, зокрема й через пошуки найбільш індивідуальних та ефективних варіантів (теологічних, онтологічних, космологічних тощо); *психологічні мотиви* — подолання свого проблемного «Я» з метою отримання психологічно комфортного «ми», зняття власної відповідальності за прийняття рішень у складних життєвих ситуаціях, індивідуальна потреба мати керівника (лідера) в житті тощо; *релігійно-духовні мотиви* — пошук найоптимальнішого шляху до Бога вже в реальному житті, найефективніших і безпосередніх способів спілкування з ним.

Більшість новітніх релігійних течій мають низку спільних характеристик: 1) уявлення про засновника релігійної громади як людини, яка містичним способом отримала істину, що може передаватись її послідовникам і гарантує їм порятунок від світового зла; 2) неокульти побудовані на надмірній критиці попередніх релігійних систем (насамперед світових), які вважають помилковими й неістинними; 3) представники неокультур вірять у безперечну перемогу нової істини, яка пов'язана з харизматичними рисами та діяльністю їхнього лідера. 4) майже всі неокульти в своїй основі мають колективістський характер, тому їхні лідери для управління поведінкою своїх послідовників використовують спеціальні знання з психології комунікації; 5) частина adeptів неокультур є фанатично налаштованими людьми зі схильністю до підвищеної конфліктності з представниками інших релігійних напрямів або з невірними.

Сучасні неорелігії є доволі неоднорідним явищем за своїм походженням, характером і формами діяльності та організації. Тому на сьогодні існує безліч схем їх класифікації. На наш погляд, найважливішими є ті, в основі яких лежить принцип генетичного походження (тобто релігійних традицій). У такому контексті *все різноманіття новітніх релігійних течій і містичних груп можна умовно поділити на сім груп.*

Неохристиянські, до яких належать релігійні культури, в основі яких лежить християнське віровчення. До таких неохристиянських об'єднань належать Діти Бога, Церква Тіла Христа Святих останніх днів, мормони, харизмати, Церква Ісуса Христа тощо. Неохристиянські культури вшановують Ісуса Христа, але його розуміння кардинально відрізняється від християнських догматів: *завжди образ Ісуса Христа використовують для підкреслення*

есхатологічних ідей (кінця світу), а керівника організації видають за Месію як уособлення Ісуса Христа.

Релігійні організації *орієнталістського спрямування*. До них належать такі організації, в основі яких лежать буддистські вчення, індуїзм, джайнізм тощо. Спільною для них є модель сучасної містичної інтерпретації з метою активізації в людині Божої сутності. Вони репрезентовані Міжнародним товариством свідомості Кришни, Агні Йоогою, організацією Шрі-Чінмоя, Ошо Раджніша, тантризмом, товариством Всесвітньої чистої релігії, Трансцендентальної медитації та ін. Загалом до цієї групи належать релігійно-філософські школи, в основі яких так чи так лежать учення про сансару, карму, нірвану тощо. *Головною особливістю їх віровчення є те, що східні ортодоксальні догмати відходять на другий план, а на перше місце виступає модель індивідуального порятунку, знання індивідуальної істини, роль і значення харизматичного лідера.*

Неоязичництво. Характеризується насамперед *політеїзмом і відродженням пантеїстичних традицій*. Послідовників неоязичництва, до яких належать представники національно зорієнтованої інтелігенції, об'єднує прагнення відродити етнічну самоідентифікацію, природжену духовність через критичне ставлення до світових релігій. В Україні неоязичницькі організації представлені РУН вірою — Рідна Українська Національна віра, рицарями та ін.

Синтетичні (штучно створені) релігії, або інтегративні культури. *До цієї групи належать віровчення, в основі яких лежать догмати, культури світових релігій (християнства, ведизму, буддизму, ісламу), спираючись на які, створюються симбіотичні вчення, специфічні культові дійства й не менш специфічні релігійні організації*. Вони проголошують своє вчення універсальною релігією для всіх людей. Для них характерним є також культ лідера громади й позакритичний авторитет власного віровчення. До таких громад належать Церква об'єднання (або уніфікації), АУМ сіпрікьо, Велике Біле Братство, Всесвітня віра бахаї та ін.

Саснтологічні (англ. *science* — наука, науковий) учення, які репрезентують спробу поєднати в собі науку й релігію, сучасну містику та досягнення науково-технічної революції. До таких учень належать Церква саснтології, «Учення розуму», різноманітні космічні релігії та ін. Вони орієнтують своїх послідовників на необхідність установлення зв'язку з трансцендентним (космосом, світовим розумом та ін.).

Сатанізм (прибічники демонології). Репрезентовані сатанинськими групами, які абсолютизують значення зла в реальному

житті, поклоняються йому, шукають способи культової взаємодії з ним через форми сучасної містики. Сатанинські культури зазвичай проникнуті індивідуалізмом, прагматизмом, культом насильства та агресії. До таких груп належать Церква сатани, Чорне Братство та ін.

Сатанізм і однаковою мірою подібні до нього неокульту часто кваліфікують як деструктивні й тоталітарні. Деструктивний культ — це діяльність релігійно-містичної організації, що супроводжується порушенням громадської безпеки та порядку, зумовлює втрату здоров'я, деформує гуманітарні цінності суспільства. Тоталітарний культ характеризується необмеженою владою харизматичного лідера, наявністю жорсткої дисципліни серед послідовників, фанатизмом та екстремізмом.

Езотеричні об'єднання, до яких належать різноманітні теософські, антропософські вчення тощо. Вони представлені насамперед езотеричними традиціями різних епох у поєднанні із сучасною містикою. Головна мета езотеричних об'єднань — створення власних моделей поєднання особи з надприродним світом. Почасти езотеричні віровчення об'єднані із саєнтологічними ідеями. До езотеричних учень належать учення Гюрджієва, Олени Блаватської, подружжя Реріхів, Діанетика — Фонд Хаббарда, Наука розуму та ін.

Загалом неоднозначні, часто суперечливі характеристики проявів новітніх релігійних течій змушують уникати однобічно позитивних або однобічно критичних висновків і передчасних негативних оцінок. Новітні релігійні течії потребують подальшого комплексного дослідження з боку релігієзнавців, істориків, юристів, психологів тощо з метою активної соціальної роботи, спрямованої на зменшення негативного впливу, який можливий у процесі їх суперечливого становлення й розвитку.

Отже, новітні релігійні течії — це умовна та узагальнююча назва релігійних організацій та культів, які виникли в другій половині ХХ ст. До них належать сучасні віросповідні рухи й створені ними організації, що вийшли за межі історично традиційного розміщення національних і світових релігій на основі плюралізму та сучасної містики. Характерними рисами неорелігій переважно є авторитарна влада керівника релігійної громади (наділення його харизматичними якостями), ідеї богообраності її членів, підвищена конфліктність із зовнішнім світом, критичне ставлення до світових релігій. Найприйнятнішою класифікацією новітніх релігійних течій є поділ на неохристиянські релігійні течії, релігійні організації орієнталістського спрямування, неоязични-

цтво, релігійні позавіресповідні езотеричні об'єднання, саєнтологічні вчення, сатанинські організації, синтетичні (штучно створені) релігії тощо.

Історія та сучасний стан релігії в Україні

Україна є колискою однієї з найдавніших землеробських цивілізацій. У III тис. до н. е. в долинах Дністра, Бугу, Пруту з'явилися поселення трипільської культури. Саме тоді виникли дохристиянські релігійні вірування, які отримали назву *язичництво* (від слова «язики» — народи). *У релігієзнавстві під язичництвом розуміють різноманітні релігійно-міфологічні уявлення, обряди й культу, що існували в різних народів до їхнього залучення до світових релігій.*

Характерною особливістю тогочасного язичництва були *родові культу предків*, Рожаниці (богині родючості), богині Макоші та двох богинь Лади й Лелі (які опікувалися домашнім вогнищем і родинними відносинами). Язичники обожнювали предмети й сили природи, поклонялися деревам, кущам, річкам, струмкам, озерам тощо. Родовий язичницький пантеон складався з бога Перуна — бога грому та блискавки, покровителя військового ремесла та княжої дружини тощо. У деяких племенах головним був Сварог, бог неба й небесних світил, покровитель ковальства та ремесел. Не менш популярними були Дажбог — бог сонця, Велес (Волос) — бог достатку й скотарства, Ярило — бог кохання та родючості та ін.

Загалом компетенція та функції різних богів періоду язичництва не були чітко визначені. Це пов'язано з тим, що населення Київської Русі було етнічно неоднорідним, і різні племена (слов'янські, балтійські, угро-фінські) мали різні за назвою, але схожі за функціями пантеони богів і богинь. Вони наповнювали космос стародавніх українців, релігійно-міфологічний комплекс язичництва, що віддзеркалювало весь природно-господарський цикл і всі аспекти життя давніх слов'ян — від народження до смерті. Завдяки язичницькому політеїзму розуміння життя та його сенсу набувало осмисленого характеру.

Невід'ємним елементом язичницьких вірувань були культові об'єкти. *Боги персоніфікувалися з ідолами, яких установлювали в спеціальних місцях — мольбищах, требищах.* Зустрічалися й криті храми, але дуже спорадично. Ідолам приносили жертви (нерідко й людські), на їхню честь організовували врочисті церемонії зі співами, хороводами, ритуальними танцями. Велику роль у реалізації магічних обрядів, ритуалів і церемоній відігравали жерці-волхви, які,

крім релігійних функцій, виконували і суто практичні, наприклад, лікували людей. *Але загалом релігійної організації (церкви) в язичництві не було, позаяк не було єдиного віровчення й сталого культу.*

Християнство проникало й поширювалося територією сучасної України з перших століть нашої ери через причорноморські колонії, а згодом дійшло до Києва. У X ст. за князювання Володимира Великого (980—1015) завершилось об'єднання східнослов'янських земель в єдину державу — *Київську Русь*. *Офіційний акт проголошення християнства державною релігією відбувся згідно з літописними свідченнями 14 серпня 988 р.* Після хрещення Київської Русі церква стала підпорядковуватися Константинопольському патріарху. Він призначав митрополита, який зазвичай був греком і представляв інтереси Візантії. Розвиток християнства викликав *феномен двовір'я* (одночасне сповідання і християнства, і язичництва).

У період раннього Середньовіччя однією з важливих характеристик київського руського православ'я було те, що воно вело *постійну боротьбу з Візантією за організаційну та ідеологічну незалежність*. Але загалом спроба проголосити автокефалію київської митрополії була невдалою. На початку XIV ст. західні та південноруські землі опинилися в політичній залежності від Великого Князівства Литовського й потрапили під юрисдикцію новоствореної Литовської митрополії. У 1380 р. митрополит київський Киприян на запрошення Дмитрія Донського переїхав до Москви, яка стала загальноруським релігійним центром. Намагання Великого Князівства Литовського зменшити (або взагалі ліквідувати) вплив Москви призвело до розподілу в 1458 р. Київської митрополії на Литовську (Київську) та Московську. Цей рік вважається початком автокефалії Московської митрополії, яка не була канонічною впродовж 150 років. Лише в 1589 р. Московська церква офіційно стала автокефальною.

Київська митрополія перебувала в той час у номінальній залежності від Константинопольського патріарха. Фактично ж вона цілком залежала від литовських і польських князів. З прийняттям Люблінської Унії (1569 р.), у результаті якої Литву було поневолено Польщею, розпочався наступ на православ'я з боку католицизму.

Непевне становище православного духовенства в Польщі, тиск власних мирян, експансія протестантів штовхнули українське православне духовенство на пошук підтримки в католицькій церкві. У 1596 р. в Бресті відбувся Собор, який офіційно затвердив об'єднання Київської православної митрополії з католицькою церквою. *При цьому українці-уніати отримали рівні політичні права з*

католиками, повністю зберігали свій грецький обряд тощо. У 1632 р. Київську митрополію було поділено на дві частини — православну та уніатську. Після підпорядкування Лівобережної України Москві Українська православна церква поступово перейшла під юрисдикцію Московського патріархату. З цього часу бере початок рух за автокефалізацію православної церкви в Україні. З 1686 р. російський царський уряд разом з церковною ієрархією розпочав переслідування українського православ'я: уже до середини XVIII ст. було ліквідовано всі організаційні, богослужбові, культурні особливості українського православ'я, і наприкінці століття Київська митрополія стала звичайною єпархією Російської православної церкви.

На початку ХХ ст. відновився рух за автокефалію Української православної церкви, який завершився її ліквідацією в 1930 р. Друга спроба відновити УАПЦ також закінчилася невдачею в 1944 р., і лише в 1990 р. діяльність УАПЦ в Україні офіційно поновилась. Унаслідок суперечливого розвитку православ'я в Україні сьогодні існують три самостійні православні церкви — Українська православна церква Київського патріархату, Українська автокефальна православна церква, Українська православна церква Московського патріархату.

Сучасний стан справ православних церков в Україні віддзеркалюють такі статистичні дані.

Загалом православ'я в Україні об'єднує 15 370 організацій. Домінуючою за чисельністю громад (а не за чисельністю віруючих) є Українська православна церква, що перебуває в юрисдикції Московського патріархату. На сьогодні вона має 36 єпархій, в яких налічується більш як 10 тисяч громад віруючих, 151 монастирів, 15 духовних навчальних закладів, 95 періодичних видань, 3746 недільних шкіл і 36 братств. Церковну службу здійснюють більше як 7 тисяч священників.

Українська православна церква Київського Патріархату офіційно налічує 3508 релігійних організацій. Вона має 34 монастирі, 23 місії, 16 духовних навчальних закладів, 1086 недільних шкіл, 25 періодичних видань.

Українська автокефальна православна церква має 1156 парафій, 70 % з яких знаходяться в західних областях України. Церковну службу в УАПЦ здійснюють близько 600 священників. У семи семінаріях навчаються 123 слухача. УАПЦ має п'ять монастирів, сім місій, 325 недільних шкіл, 7 періодичних видань.

Поширення католицизму в Україні датується XIII ст. Уже в 1212 р. згадується про першу латинську церкву в Перемишлі. За ча-

сів володарювання польського короля Казимира IV (1341—1370 рр.), який у 1349 р. захопив всю Галичину, поширення католицизму значно активізувало. Приєднавши до Польщі Галичину, король Казимир IV уже в 1351 р. зробив спробу створити на цих територіях католицьку архієпископію. Але Папа Римський не підтримав його. 70-ті роки XIV ст. знаменують другий етап поширення католицизму в Україні, у цей час починають діяти єпископії, зростає католицька парафіяльна мережа. У 1375 р. було засновано архієпископії в Галичині й таких містах, як Перемишль, Володимир і Холм. Центрами єпископій стали Львів (1412 р.), Луцьк (1427 р.), Грубешов (1473 р.), Краснов (1490 р.) та ін.

У другій половині XV — на початку XVI ст. розпочинається новий етап в історії католицизму в Україні. Це був час інтенсивної католицької експансії, нетерпимості та дискримінації православ'я, розростання міжрелігійних конфліктів. Ця активність значною мірою була пов'язана з періодом контрреформації, у процес якої були втягнуті Польща та Литва. Для зменшення тиску міжрелігійних конфліктів було підписано Люблінську угоду (Люблінську унію). Ще одним важливим етапом діяльності католицької церкви в Україні була спроба створити союз між православною та католицькою церквою на основі підписання Брестської унії.

У другій половині XVII ст. більша частина української шляхти прийняла католицьку віру. Католицька церква на Правобережній Україні користувалася підтримкою Папи Римського, її безпосередньо опікував папський нунцій з Варшави. У XVIII ст. на Правобережній Україні з'явилися нові католицькі костели й монастирі, у деяких містах було засновано чернечі ордени. Наприкінці XVII—XVIII ст. існувала Львівська, Перемишлянська, Кам'янецька та Холмська єпархії. Єпископів призначав король Польщі, якими керував папський нунцій з Варшави. *Наприкінці XIX — на початку XX ст. з приєднанням Правобережної України до Російської держави позиції католицизму в Україні різко ослабли. Католицизм ще більше занепав після ліквідації панування в Україні Речі Посполитої та Австро-Угорської монархії.* Після жовтневої революції 1917 р. громади католиків продовжували своє існування в Україні в регіонах їх компактного проживання. Католицькі громади не мали єдиної церковної структури, кожний костел був автономним, не вистачало духовенства та богослужбової літератури.

З 1990—2004 рр. кількість послідовників римо-католицької церкви значно зростає й становить нині 863 католицькі громади. Між Ватиканом і Україною у 1992 р. встановлено дипломатичні зв'язки на рівні послів. Сьогодні римо-католицька церква дина-

мічно розвивається в межах релігійного життя в Україні. Відкрито духовний коледж, духовну семінарію та Український римо-католицький університет. Римо-католицька церква має 37 місій, 80 монастирів, 518 недільних шкіл, 13 періодичних видань.

Українська греко-католицька церква (УГКЦ) на території України розпочала своє існування наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. після проголошення Брестської (1596 р.) та Ужгородської (1649 р.) церковних уній.

Унія сприймалась як конкретний спосіб примирення церков, зрівняння в правах православних і католиків. Важливе значення мало й те, що переважна більшість української шляхти тяжіла до європейської культури та Європи загалом. Вона перебувала під позитивним впливом ідей Реформації XVI ст., а тому висловлювалася за підпорядкування церкви Папі Римському, уважаючи, що завдяки цьому шляхта матиме можливість приєднатися до європейської спільноти, зберігаючи при цьому свою історичну та релігійно-культурну самобутність. Греко-католицизм поширювався на землях Західної Білорусії, Західного Поділля, на Галичині, Волині, Київщині, Брацлавщині, деяких землях Лівобережної України. Унія та її громади діяли на Закарпатті, землях Угорщини та Румунії, у Східній Словаччині, де жили українці.

Греко-католицизм не був самостійною релігійною течією, а лише певною формою релігійної організації, створеною римською курією, православними ієрархами, політичними діячами державучасниць. Згідно з Брестською унією, православні віруючі Речі Посполитої об'єднувалися з католиками на умовах прийняття верховенства Папи Римського як першого ієрарха церкви, визнання філіюкве (сходження Святого Духа і від Бога-Сина), догмату про чистилище, збереження за послідовниками православ'я східного обряду, звичаїв, календаря, місцевих традицій, самоврядування, можливості одруження священників тощо.

Після входження України до складу Російської імперії (1654 р.) на територіях, які відійшли від Речі Посполитої, греко-католицька церква припинила своє існування. Після другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділу Польщі та приєднання до складу Росії Правобережної України, Західної Волині та Білорусії вплив уніатства значно зменшився. Уніатська церква залишилася лише в Галичині. На землях, які входили до складу Росії, уніатство ліквідували силоміць (у 1839 і 1875 рр.). Частина українців-уніатів, не бажаючи сповідувати офіційне в Російській імперії православ'я, прийняли католицизм, за що отримали назву латинників.

У Галичині, яка в 1772 р. відійшла до Австрії, австрійські імператори вжили рішучих заходів на підтримку уніатської греко-католицької церкви. Так, уже в 1808 р. було встановлено уніатську митрополію, відкрито освітні заклади для духовенства тощо. Піднесення УГКЦ у Галичині сприяло зростанню національної свідомості галицьких українців наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., але водночас і регіоналізації греко-католицизму, який як історично всеукраїнське об'єднання нині видається як суто галицька (західноукраїнська) конфесія.

Через відсутність в Галичині української світської інтелігенції греко-католицькі священники та єпископи випускали українські газети, організовували школи, читальні, селянські кооперативи, здійснювали політичне представництво в місцевому та австрійському парламентах. Уже наприкінці ХІХ ст. Галичина стала центром культурного, політичного та наукового життя України, тимчасом як у Наддніпрянській Україні придушувалися будь-які паростки української культури. Свідками відданості греко-католицького духовенства своїй вірі та народові стала діяльність митрополита А. Шептицького, який керував УГКЦ у 1900—1944 рр.

Після Другої світової війни та приєднання Галичини й Закарпаття до СРСР радянська влада ліквідувала тут уніатство, значна частина греко-католицького духовенства зазнала репресій. Переважна більшість духовенства та віруючих не визнала рішення Львівського собору (1946 р.) про анулювання унії, як, зрештою, і керівництво Мукачевської єпархії. УГКЦ продовжувала існувати в Україні в підпіллі, а також у місцях заслання прихильників уніатства — у Сибіру та Казахстані. У 1970—1980 р. за сприяння Ватикану й зарубіжної Української католицької церкви (УКЦ) на території Західної України було створено так звану «катакомбну церкву». З 1989 р. у зв'язку з лібералізацією політичного життя в СРСР почалося бурхливе відродження УГКЦ в Україні. У листопаді 1989 р. Рада у справах релігії при Раді Міністрів України зробила заяву про початок реєстрації релігійних громад греко-католиків.

Сьогодні внутрішнє життя греко-католиків непросте, існують певні конфлікти, що випливають зі спроби УГКЦ повернути колишні культові приміщення тощо. З огляду на складність ситуації в 1992 р. *синод УГКЦ прийняв спільну постанову про примирення з православними й проведення екуменічного діалогу між конфесіями.*

Нині внутрішнє життя Української греко-католицької церкви визначається статусом церкви, зареєстрованим Радою у справах релігій при Кабінеті Міністрів України (1991 р.). УГКЦ очолює

єпископ-кардинал, який стоїть також на чолі Синоду церкви, на засідання якого викликають усіх єпископів. Греко-католицька церква перебуває під юрисдикцією римської курії та керується Ватиканською Конгрегацією східних церков. Синод УГКЦ створив важливу для її діяльності патріаршу курію.

Про стан справ греко-католицизму в Україні свідчать наведені нижче дані.

На початку третього тисячоліття за кількістю громад УГКЦ посідає друге місце, їх кількість становить 3340 (довоєнний рівень був майже такий самий — 3237 громад). Переважна більшість громад знаходиться на території Західної України. Церковну службу в УГКЦ здійснюють більш як 2 тисячі священнослужителів. Останнім часом помітно збільшилася кількість греко-католиків в інших регіонах України, але тут діє лише 3 % загальної кількості громад. З часу легалізації (1989 р.) УГКЦ відновила свою структуру, створила 17 єпархій, відкрила 92 монастирі, 13 духовних навчальних закладів, 1132 недільні школи, видає 25 періодичних видань. Діє 14 місій і два братства. До цієї церкви також належить понад 2000 греко-католицьких парафій, що діють серед української діаспори.

Протестантизм в Україні. У XVI—XVIII ст. на Правобережній Україні поширилися протестантські організації як *традиційного* спрямування (лютеранство, кальвінізм), так і *нетрадиційного*, до яких належали антитринітарії (від грец. «*проти*» і лат. *trinitas* — трійця) — прихильники християнських сектантських організацій, які відкидали догмат про триєдинство Бога; виникли наприкінці II — напочатку III ст.; визнавали абсолютним богом лише Бога-Отця; соцініани — послідовники Фауста Соціна (1539—1604), які розвивали ідеї антитринітаризму в Польщі, вважали Христа не Богом, а людиною, яка вказувала шлях до спасіння й тільки після смерті отримала богоподібність. Проте на початку XVIII ст. унаслідок антиреформаційних заходів уряду Польщі, на території Правобережної України майже не залишилося протестантських громад.

Новий етап розвитку протестантизму в Україні розпочався в середині XVIII ст., коли царський уряд розпочав заселення землі Південної України іноземними колоністами. Це були переважно представники протестантських громад з Німеччини, які втікали від релігійних переслідувань у себе на батьківщині (наприклад, меноніти (від імені засновника протестантської громади Менно Сімонса) — виступили з проповіддю примирення з довколишньою дійсністю, відмови від насильства, морального самовдоско-

налення). Німецькі колоністи мали значні економічні пільги, але були суттєво обмежені в правах, наприклад, на них поширювалася заборона здійснювати місіонерську діяльність серед місцевого населення.

Водночас в Україні набула поширення така релігійна течія, як *штундизм* (від лат. *stunde* — година). Після 1861 р. у середовищі німецьких колоністів з'явилися проповідники, які організовували для українських селян релігійні бесіди, «біблійні години» («бібельштунден»). Прихильниками штундизму зазвичай були українські селяни, які виступали проти великих землевласників як «першоджерела» зла на землі, а також за справедливий розподіл багатства серед людей. Світу несправедливості вони протиставляли Бога, від якого очікували справедливого життя. Штундисти відмовлялися від православної віри, культу, священників, релігійної атрибутики, церковні проповіді замінювали на молитовні зібрання, де читали та обговорювали Біблію. Згодом переважна частина штундистів поступово злилася з баптистами.

У 60-х роках ХІХ ст. на південь України прибули перші проповідники *баптизму*. Царський уряд забороняв українцям і росіянам брати участь у неправославних культах, зокрема й сповідувати баптизм, тому перші громади баптистів були легалізовані лише після революції 1905 р. У жовтні 1918 р. у Києві відбувся перший Всеукраїнський з'їзд баптистів, який заснував Усеукраїнський союз баптистів. Після 1929 р. у СРСР баптисти зазнали утисків з боку держави, у 30-ті роки значну частину їх послідовників було репресовано. У 1944 р. баптисти СРСР об'єдналися з євангельськими християнами (течією, що виникла в Росії наприкінці ХІХ ст. і ґрунтувалася переважно на проповіді Євангелія) й утворили єдину Церкву євангельських християн-баптистів (ЄХБ). Нині в Україні діє Всеукраїнський союз об'єднань ЄХБ. Наприкінці ХІХ ст. в Україну прибули місіонери-адвентисти, які акцентували увагу на ідеях очікування «другого пришестя Христа на землю», «близького кінця світу» та ін. З 1925 р. діє Всеукраїнське об'єднання адвентистів сьомого дня. З 20-х років ХХ ст. в Україні починають діяти місіонери-п'ятидесятники.

Сьогодні про стан справ протестантських релігійних організацій в Україні свідчать наведені нижче дані (станом на 2005—2006 рр.).

Так, на початку 2004 р. церкви протестантського напрямку мали 7278 релігійних організацій, зокрема християни-баптисти — 2788, християни віри євангельської (п'ятидесятники) — 2061, свідки Єгови — 919, адвентисти сьомого дня — 965, реформатори — 113, лютерани — 82, пресвітеріани — 40, методисти — 16,

а також різні незалежні протестантські течії, які об'єднують ще близько 200 громад. Зростає мережа протестантських духовних навчальних закладів. У баптистів їх 12, п'ятидесятників — 4, адвентистів — лише 2. Баптисти мають 5 періодичних видань, п'ятидесятники — 3, адвентисти — 2.

Протестантські церкви мають усі необхідні керівні структури, зокрема й республіканські духовні центри. Останніми роками зміцнюється їх матеріальна база, ведеться релігійно-просвітницька, морально-виховна, місіонерська та благодійна робота.

Нехристиянські релігії в Україні. Незважаючи на значну кількість перевагу послідовників християнства в Україні, на її території є чимало представників інших релігійних напрямів, наприклад, іудаїзму, ісламу, неорелігій тощо.

Перші іудеї з'явилися на території сучасної України ще в I ст. н. е. (у Криму), і лише в незалежній Україні вони отримали всі умови для своєї культової діяльності. Нині в нашій державі існують сім течій, що мають 250 іудейських громад. До них належать Об'єднання іудейських релігійних організацій, Об'єднання хасидів Хабад Любавич іудейських релігійних організацій, Усеукраїнський конгрес іудейських релігійних громад та ін. Відкрито Всеукраїнську іудейську духовну академію, друкуються 22 періодичних видання.

Іслам в Україні представлений переважно в тих районах, де проживають волзькі або кримські татари, а також частина тих українців, які під тиском обставин стали сповідувати мусульманство. У середньому чисельність послідовників ісламу в Україні становить приблизно 1,5—2 млн осіб, які представляють насамперед його сунітський напрям. Шіїтів в Україні майже немає. Українські мусульмани концентруються навколо трьох основних офіційно зареєстрованих центрів: 1) Духовного управління мусульман Криму; 2) Духовного Центру мусульман України; 3) Духовного управління мусульман України. Більшість мусульманських громад (331) об'єднують кримських татар. В Україні діє 7 духовних навчальних закладів мусульман, друкуються 5 періодичних видань.

Останніми роками в Україні набули поширення *новітні релігійні течії*, розвиток яких характеризується різким зростанням кількості їх послідовників і суперечливим впливом на різноманітні сфери суспільного життя в державі. Відомо, що чисельність громад, які репрезентували неорелігії в 1992 р., становила 79, а вже в 2001 р. їх кількість зросла до 1328 громад (що представили 50 релігійних напрямів). Звісно, їх поява й зростання викликало занепокоєння з боку органів державної влади. Річ у тім, що на відміну від християнських релігій, частина послідовників неокуль-

тів (крім неоязичництва) зазвичай не хотіла засвоювати багатомовні духовні цінності українського народу й сприяти розвитку національної культури. Понад те, суперечності, що виникали між ними та державою, були загострені тим, що діяльність деяких з цих громад порушувала права й свободи людей, гарантовані Конституцією України.

Новітні релігійні течії в Україні представлені харизматичними громадами (1100), громадами Церкви повного Євангелія (345), Церкви Ісуса Христа святих останніх днів — мормонів (55), Товариства свідомості Кришни (38), буддистів (45), бахаї (13), громади Рідної віри (12), РУНВіри (48) та ін.

Отже, в Україні діє велика кількість різноманітних релігійних конфесій, що відображають потреби конкретної віруючої людини та особливості багатоетнічного складу населення нашої держави. Це вимагає від уряду проведення виваженої демократичної політики в сфері духовної культури з метою подолання наявних міжрелігійних конфліктів, створення конструктивних умов для розвитку релігійного плюралізму, поліконфесійності, поліетнічності, екуменічної співпраці всіх українських церков, релігійних організацій і культів на шляху розбудови незалежної й процвітаючої України.

Принципи свободи совісті й толерантність

Свобода совісті — це можливість для кожної людини діяти відповідно до власних переконань, згідно з велінням совісті, не порушуючи при цьому існуючих у суспільстві соціально-правових норм. Свобода совісті є одним з основних особистих прав людини, однією з демократичних свобод.

У контексті ставлення до релігії згідно з міжнародно-правовими документами *свобода совісті розглядається як право, що гарантує недоторканність совісті людини в питаннях релігійної віри, право особи мати, приймати або змінювати релігійні вірування за власним вибором або ж дотримуватися нерелігійних переконань*. Свобода совісті дає можливість індивідуально або спільно з іншими людьми сповідувати власну релігію, брати участь у богослужіннях, обрядах, церемоніях, вільно поширювати власні релігійні переконання та погляди. У такому розумінні свобода совісті є важливим світоглядним, етичним і правовим принципом.

Свобода совісті в її правовому контексті виникає в конкретних соціально-історичних умовах, проходить складний суперечливий шлях формотворення та реалізації в суспільній практиці. Цей шлях позначено від форми віротерпимості та подальшого утвер-

дження права особистості на вільний вибір релігії, віросповідань, до права особистості на свободу власного волевиявлення щодо вибору світоглядних (релігійних чи антирелігійних) парадигм, орієнтирів сучасного суспільства. Світова історія (особливо в християнському аспекті) має щодо цього чимало значущих свідчень та історичних даних.

Свобода совісті — це можливість людини діяти згідно зі своїми переконаннями, уявленнями про добро й зло, моральне й аморальне, якщо вони не суперечать загальнолюдським моральним засадам, що панують у тому чи тому суспільстві. Свобода совісті не звільняє особу від відповідальності за недотримання моральних норм суспільства, порушення норм демократичного співжиття. Дотримання принципу свободи совісті означає визначення необхідності встановлення в міжособистісних відносинах і відносинах з владою принципу толерантності. Високі стандарти в галузі прав людини й демократичних свобод совісті та релігій закріплено в Конституції України, прийнятій 28 червня 1996 р., а також у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації», ухваленому Верховною Радою України в 1991 р., з внесеними в нього відповідними змінами й доповненнями в 1992—2007 рр.

Зі свободою совісті тісно пов'язана *проблема толерантності*. Вона є фундаментальною умовою утвердження *ненасильства в справі релігійної віри*. Захист власного вибору, самовизначення суверенітету в релігійній сфері вимагає від особи поваги до вибору релігійних цінностей іншими людьми. *Толерантність сприяє свободі вияву вільної совісті індивіда, вона є не лише умовою проголошення права на свободу релігійного самовизначення, вибору певних світоглядних орієнтацій, а й своєрідним механізмом його реалізації на практиці*. Оскільки толерантність є морально-етичним принципом поведінки й відносин різних соціальних елементів — церков, конфесій, віруючих, то це передбачає їх взаємоповагу, свідому відмову від насильства та агресії, приниження гідності.

Толерантність має кілька визначальних принципів, які затверджені міжнародним співтовариством, зокрема ЮНЕСКО. Назвемо їх.

Визнання рівності, суверенності, свободи релігії та переконань суб'єктів комунікації. Інтерес однієї віруючої людини закінчується там, де розпочинається інтерес іншої віруючої людини. Важливим є міжнародно визнаний принцип *«усі різні — усі рівні»*.

Визнання права суб'єктів комунікації на власне розуміння істини, власну позицію в житті, світоглядні та моральні орієн-

тири та цінності. При цьому їх культурна, моральна, естетична, релігійна своєрідність розглядається як гідність особи. Водночас визнається гідність у поєднанні з плюралізмом, а плюралізм — як цінність. Плюралізм (від лат. pluralis — множинний) — у релігійному контексті означає множинний характер релігійної визначеності окремих соціальних груп у межах однієї суспільної спільності (держави тощо).

Безумовна відмова від монополії на істину, відкритість і повага до протилежної позиції, погляду, істини, іншої системи знань. Річ у тім, що претензія на виключність володіння істиною в релігійному контексті веде до релігійної нетерпимості на рівні особи й до етноконфесійних конфліктів на рівні суспільних відносин. Релігійна нетерпимість — вороже ставлення й ненависть до представників інших релігійних напрямів, що виявляється у насильстві в питаннях свободи віри й вищим проявом якої є фізичне знищення іновірців.

Проблема толерантності в сфері міжконфесійних відносин набула нині особливої гостроти з погляду її прикладного характеру. Толерантність постає як головний принцип, умова, чинник подолання міжконфесійних конфліктів, які є в Україні. Водночас толерантність є орієнтиром оцінювання культури міжконфесійних відносин. Певна річ, толерантність не вирішує всіх етноконфесійних проблем, але вона є одним з гарантів непоширення нетерпимості й насильства, агресії між представниками різних релігійних конфесій.

Отже, свобода совісті — це можливість для кожної людини діяти згідно зі своїми переконаннями, за велінням власної совісті, не порушуючи при цьому існуючих у суспільстві соціально-правових норм. Зі свободою совісті тісно пов'язана проблема толерантності, реалізація в соціальній практиці морально-етичного принципу поведінки й відносин різних соціальних елементів — церков, конфесій, віруючих, що передбачає їх взаємоповагу, свідому відмову від насильства й агресії, приниження людської гідності (згідно з вимогами ЮНЕСКО).

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення й коротку характеристику новітніх релігійних течій.
2. Коли та як відбулася християнізація Русі-України?

3. Які гілки православ'я існують сьогодні в Україні?
4. Якою є сьогодні католицька церква в Україні?
5. Що становить основи вчення греко-католицизму?
6. Розкрийте зміст категорії «свобода совісті».
7. У чому виявляється толерантність міжконфесійних відносин?

Словник до теми: новітні релігійні течії, неохристиянство, орієнталізм, неоязичництво, інтегративні культури, саєнтологія, сатанізм, езотеричні об'єднання, свобода совісті, толерантність, екуменізм, релігійна нетерпимість, міжрелігійний діалог.

Присухін С. І.

ТЕМА 19

ПРЕДМЕТ, МЕТОД, СТРУКТУРА І ЗАВДАННЯ ЛОГІКИ (2 год.)

План лекції

1. Логіка як наука про правильне мислення.
2. Форми й закони мислення.
3. Екскурс в історію логіки.
4. Метод і мова логіки.
5. Значення логіки для науки та практики.

Конспективний виклад теми

Логіка як наука про правильне мислення

Що таке логіка, як наука, та що вона вивчає? *Логіка — це наука, яка вивчає мислення людини.* Але сутність мислення намагаються осягнути кілька наук — філософія, психологія, фізіологія вищої нервової діяльності, кібернетика та ін.

Наприклад, у такій частині філософії, як *гносеологія*, формулюються наступні важливі положення про мислення: *мислення й свідомість є функцією мозку й відображають процеси та явища об'єктивного світу; це відображення здійснюється за допомогою відчуттів, сприйняття, уявлень, пам'яті, міркувань; мислення є опосередкованим та узагальненим відображенням дійсності й здійснюється в логічних формах понять, суджень, умовиводів;*

критеріями істинності є поряд з практикою, досвідом, красою, моральними нормами, корисністю, успіхом ще й логічна несуперечність. Логіка широко використовує формалізацію та формалізовані мови, тобто виражає думки у звукових, письмових або інших знаках, символах як природної, так і штучної мови. У мисленні логіка вивчає логічні форми й формально-логічні закони побудови думки; логічні висновки мають необхідний, об'єктивний, немінучий, обов'язковий характер.

Психологію також цікавить мислення, але вона вивчає психологічні особливості мислення індивідів, тобто вплив на мислення особливостей психіки індивіда, його темпераменту, мотивацій, настрою тощо. З позиції психології мислення нормальної людини й марення божевільного однаково закономірні, а з позицій логіки мислення розглядається таким, яким воно має бути, щоб не відхилитись від істини. Логіку не цікавить питання про те, хто мислить (юнак або старий, чоловік чи жінка, геній чи божевільний, жебрак чи багач, керівник чи підлеглий, студент чи професор, учень або учитель), а для психології це дуже важливо.

Розумовий процес супроводжується певними обмінними процесами, енергетичними витратами й, залежить від наявності, якості й кількості певних речовин в організмі — фосфору, глюкози, алкалоїдів, галюциногенів тощо. Певна енергетична «підзарядка» мозку може здійснюватися за рахунок активізації обмінних процесів. Вивчення цих процесів підпорядковане фізіології вищої нервової діяльності.

На відміну від інших наук, логіку цікавить не мислення взагалі, а саме правильне мислення. Вона є наукою про форми та закони правильного мислення. Сучасна логіка за своїм предметом і проблематикою є наукою гуманітарною (вона — частина філософського знання), за методами вона близька до математики, за своїми цілями вона має поєднати природні потенції людини до мислення з точністю сучасного наукового стилю мислення та з метафоричністю, образністю гуманітарної думки.

Назва дисципліни «Логіка» об'єднує багато різних логік. По-перше, це теоретична логіка, яка складається з теорій доведення, аналізу (аналітики), формальної семантики; по-друге, це практична логіка, до складу якої входять логіка дій, логіка рішень, евристика, праксеологія, конфліктологія; по-третє, це філософська логіка, до складу якої входять онтологія (вільна від онтологічних припущень логіка, часова, динамічна логіка), естетика (логіка тропів, метафор, аналогій), етика (аксіологія, деонтична логіка, логіка оцінок, норм, імперативів), філософія права, політики, іде-

ології, принципи аналітичної філософії; по-четверте, це *логічний аналіз мови* (теорії комунікацій, аргументації, мовленнєвих актів, аналіз дискурсу, дискусій, риторика, семіотика); по-п'яте, це *логіка інформаційних технологій* (когнітологія, логіко-когнітивний аналіз, комп'ютерна логіка, логічне програмування, «штучний інтелект»); по-шосте, це *метапроблеми логіки* (історія, соціологія, філософія логіки її викладання).

На підставі історичного підходу до структурування логіки її поділяють на *традиційну* (аристотелівську) та *сучасну*. Сучасну логіку, своєю чергою, — на *класичну* й *некласичну*. Традиційну та сучасні логіки іноді розглядають як етапи розвитку *формальної логіки*, якій протиставляють *неформальну* (діалектичну) логіку. Якщо за основу структурування логіки брати застосування математичного апарату (логічні числення), то тоді логіку можна поділити на дві частини: *символічну* (математичну) й *несимволічну* (загальну) логіки.

2 **Форми й закони мислення**

До структури логіки як науки й навчальної дисципліни входять форми мислення та закони. *Форми мислення* — це поняття, судження та умовиводи (див. відповідні теми цього модуля). *Закон мислення* — це результат відображення необхідних істотних, сталих, багаторазово повторюваних зв'язків між думками, вираженими логічними засобами. У логіці найвідомішими є чотири основні закони: тотожності, несуперечності, виключеного третього, закон достатньої підстави. Перші три закони були сформульовані ще Арістотелем. Вони можуть бути виражені також у вигляді формул математичною символікою. Закон достатньої підстави був сформульований В. Лейбніцем.

Закон тотожності: обсяг і зміст понять (суджень) мають бути строго визначеними й залишатися незмінними в процесі логічних міркувань ($A \leftrightarrow A$; $A \rightarrow A$).

Закон несуперечності: у процесі міркування про який-небудь предмет не можна одночасно стверджувати й заперечувати щонебудь в тому самому відношенні ($A \wedge \text{не}A$).

Закон виключеного третього: з двох суперечливих суджень одне має бути істинним, друге — хибним, третього бути не може ($A \vee \text{не}A$).

Закон достатньої підстави: будь-яка істинна думка має бути достатньо обґрунтованою (за допомогою висхідних положень, припущень, відомих законів і правил, практичного досвіду тощо). Формально-логічної форми запису закон не має.

Закон подвійного заперечення. Згідно з ним подвійне заперечення рівнозначне твердженню /не-А → А; А → не-А; не-А ↔ А/.

Закон ідемпотентності. Згідно з ним повторення будь-якого висловлювання через кон'юнкцію (логічний сполучник «і») чи диз'юнкцію («або») рівнозначне самому висловлюванню /((А ∧ А) ↔ А; А ∨ А ↔ А)/.

Закон комутативності. Згідно з ним можна міняти місцями висловлювання, що зв'язані логічним сполучником («і») кон'юнкції та («або») диз'юнкції /((А ∧ В) ↔ (В ∧ А)); (А ∨ В) ↔ (В ∨ А)/.

Закон контрапозиції. Згідно з ним можна з допомогою заперечення міняти місцями антецедент і консеквент

$$\begin{aligned} &/(A \rightarrow B) \rightarrow (\text{не-}B \rightarrow \text{не-}A); \\ &(\text{не-}A \rightarrow \text{не-}B) \rightarrow (B \rightarrow A); (A \rightarrow \text{не-}B) \rightarrow (B \rightarrow \text{не-}A); \\ &(\text{не-}A \rightarrow B) \rightarrow (\text{не-}B \rightarrow A)/. \end{aligned}$$

Перший закон складної контрапозиції. Згідно з ним з першого та другого висловлювань впливає третє висловлювання тоді й тільки тоді, коли з першого висловлювання та заперечення третього висловлювання впливає заперечення другого висловлювання /((А ∧ В) → С ↔ (А → не-С) → не-В)/.

Другий закон складної контрапозиції. Згідно з ним з першого висловлювання впливає друге або третє висловлювання тоді й тільки тоді, коли із заперечення другого висловлювання впливає заперечення першого висловлювання або третє висловлювання /((А → (В ∨ С)) ↔ (не-В → (не-А ∨ С)))/.

Закон асоціативності. Згідно з ним можна по-різному поєднувати висловлювання, що з'єднані за допомогою логічних сполучників кон'юнкції «і», логічних сполучників диз'юнкції «або»

$$\begin{aligned} &/((A \wedge B) \wedge C \leftrightarrow (A \wedge (B \wedge C))); \\ &((A \vee B) \vee C) \leftrightarrow (A \vee (B \vee C))/. \end{aligned}$$

Закон дистрибутивності. Згідно з ним можна розподіляти один логічний сполучник стосовно іншого

$$\begin{aligned} &/((A \wedge (B \vee C)) \leftrightarrow ((A \wedge B) \vee (A \wedge C))); \\ &(A \vee (B \wedge C)) \leftrightarrow ((A \vee B) \wedge (A \vee C))/. \end{aligned}$$

Перший закон де Моргана. Згідно з ним заперечення кон'юнкції еквівалентне диз'юнкції заперечень /не-(А ∧ В) ↔ (не-А ∨ не-В)/.

Другий закон де Моргана. Згідно з ним заперечення диз'юнкції еквівалентне кон'юнкції заперечень /не-(А ∨ В) ↔ (не-А ∧ не-В)/.

Екскурс в історію логіки

Історія логіки бере свій початок ще з часів Стародавньої Греції (V—IV ст. до н. е.). Сократ висловив своє ставлення до та-

ких засобів дослідження, як індукція та дедукція, його учень Платон розробив проблему дефініції, поділу понять, логічної форми. Але вперше предмет логіки як самостійної науки окреслив Арістотель. Логіку він назвав аналітикою й докладно проаналізував відкриту ним логічну форму — *силогізм* — *систематизував закони логіки, розкрив сутність доведення, визначив різницю між науковим і ненауковим знанням.*

В епоху Середньовіччя логіка Арістотеля була дуже популярною, але зазнала певної модифікації відповідно до основних настанов схоластики. Найвідомішими представниками цього періоду були французькі філософи І. Росцелін, П. Абеляр, Ж. Буридан, англійські філософи У. Оккам, Д. Скот та Ансельм Кентерберійський. Вони намагалися вирішити проблему взаємовідношення одиничного й загального, визначення понять, модусів і фігур категоричного силогізму. Іудейські та мусульманські богослови й філософи (М. Маймонід, Аверроес, Авіценна та ін.) визнавали авторитет Арістотеля й на основі його праць зробили суттєвий внесок у розвиток східного перипатетизму.

У Новий час Ф. Бекон розробляв форми індуктивного методу (повну та неповну індукцію), а Р. Декарт — дедуктивні методи пізнання.

Засновником сучасної логіки був Г. Лейбніц. Створена ним штучна мова стала прототипом сучасних формалізованих мов логіки. Він також розробив загальний метод, за допомогою якого всі істини можна звести до певного виду обчислення, оригінальне вчення про гіпотезу, *сформулював закони достатньої підстави.*

Кінець XIX—XX ст. став часом розвитку так званої *некласичної логіки*. Англійський логік і філософ Дж. С. Мілль систематизував дослідження Ф. Бекона в галузі індуктивних методів причинних зв'язків явищ. Інший аспект розвитку формальної логіки полягає в тому, що в обох її розділах — дедуктивному та індуктивному — почали застосовуватися методи логічних обчислень. Проникнення математичних методів у індуктивну логіку приводить до її модифікації в імовірнісну логіку, предметом якої стає вже вивчення методів оцінки істинності гіпотез.

Першу формалізовану мову було побудовано Г. Фреге лише наприкінці XIX ст. Саме він увів поняття логічної функції й розрізнення властивостей речей і відношень. Перевагою математичної логіки є те, що завдяки символічному апарату, який вона застосовує, є можливість точною математичною мовою виражати доволі складні судження, в яких логічно пов'язано чимало елементів. Однак це не означає, що всі проблеми формальної логіки можна розв'язати засобами символічної логіки.

Сучасна формальна логіка є надзвичайно розгалуженою наукою й може бути поділена на різні складові частини (розділи): логіку висловлювань, логіку предикатів, алетичну логіку, епістемічну логіку, темпоральну логіку, логіку дії, логіку імперативів та ін.

Таблиця 1

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ЛОГІКИ

Часові рамки	Назва етапу	Назва дисципліни	Засновники
IV ст. до н.е. — друга половина XIX ст.	Перший (традиційний)	<i>Традиційна</i> (арістотелівська) логіка)	Аристотель, Ф. Бекон, Р. Декарт, Гегель та ін.
Друга половина XIX ст. — до нашого часу	Другий (сучасний)	<i>Сучасна логіка</i> , яка складається з:	Г. Лейбніц, Г. Фреге та ін.
	Перший підетап другого етапу	<i>класичної логіки</i> (логіка висловлювань, логіка предикатів),	Б. Рассел, А. Уайтхед, Дж. Мілль та ін.
	Другий підетап другого етапу	<i>некласичної логіки</i> (алетична, епістемічна, деонтична, темпоральна логіки, логіка дії, логіка імперативів тощо)	К. Твардовський, Я. Лукасевич, Дж. фон Нейман, Г. Х. фон Врігт, М. О. Васильєв, Я. Хінтікка, А. Марков та ін.

Особливе місце в історії посідає логіка давньоіндійської школи «ньяя». Вона дуже популярна серед прихильників буддизму й відрізняється головним чином від традиційної логіки тим, що істинність висловів і висновків визначається через посилання на авторитет «учителя». Серед українських прихильників цієї логіки слід передусім назвати автора книги «Буддійська логіка» Г. Щербатського.

Логіка античних мислителів була відома в Київській Русі вже в XI ст. Це насамперед логічні уявлення про поняття в платонівській філософії, про закони, форми мислення, силогізми Арістотеля. З другої половини XV ст. з'являються *переклади на староукраїнську мову логічних трактатів* Арістотеля, Авісафа, Аль-Газалі, М. Маймоніда, І. Дамаскіна.

У XVI ст. під впливом ідей Реформації на етнічних землях українців виникає мережа протестантських навчальних закладів, серед яких найвідомішою була Раківська академія, де логіку й

метафізику читали Х. Остородт і Х. Стегман. Для членів ученого гуртка друкарні Києво-Печерської лаври логіка стала своєрідною «гімнастикою розуму», сприяла розвитку абстрактного мислення й логічного висновку.

Згодом логіка стала обов'язковою дисципліною в Києво-Могилянській академії. Професор С. Яворський називав «лабіринт» Арістотеля логічною пасткою, де є логічні троянди з шипами. І. Гізель (1600—1683), професор, а згодом і ректор Києво-Могилянської академії, логічною істинністю називав узгоджуваність пізнання з річчю. У курсі логіки, прочитаному професором Ф. Прокоповичем (1677 чи 1681—1736), розглядалися такі традиційні для XVIII ст. питання, як *універсалії, визначення й характеристика найрізноманітніших відношень, дистинкцій, питання сигніфікації (позначення) й супозиції (заступання) термінів, істинності та хибності суджень, проблеми знання й віри, визначення ролі й місця логіки в системі наук*. Засновник Харківського університету В. Каразін у листі до видавця альманаху «Молодик» І. Бецького від 2 березня 1842 р. охарактеризував так Г. Сковороду: «*Ми під чубом та в українській свитині мали свого Піфагора, Орігена й Лейбніца*». Він у світі чисел намагався знайти вище значення в текстах Біблії, розвивав ідею про контрарність, бінарність усього суцього.

Наприкінці XVIII — напочатку XIX ст. логікою займався професор Львівського університету П. Д. Лодій (1764—1829). Він написав такі праці, як: «*Логические наставления, руководствующие к познанию и различению истинного от ложного*», «*Наставления логики*», «*Теория общих правил*», у яких значну увагу приділяв *правилам аргументації та доведення*.

Із середини XIX до початку XX ст. логічні дослідження в Україні здійснювали представники багатьох конкуруючих течій, шкіл і груп: одні (М. Н. Гротт та ін.) намагалися знайти вихід з критичного становища логічної науки в зближенні з психологією; другі (В. В. Лесевич, О. О. Козлов, Г. І. Челпанов) доклали багато зусиль, щоб підвести під неї гносеологічне підґрунтя, звертаючись до теорії пізнання, що розроблялась кантіанцями, гегельянцями, позитивістами; треті (В. Д. Кудрявцев та ін.) *намагалися зблизити логіку з природознавством і математикою*.

Засновником одеської логічної школи був І. В. Слешинський (1854—1931), який виявив інтерес до математичної логіки та її історії. Він довів, що алгебра логіки є своєрідним перекладом арістотелівської логіки на алгоритмічну мову, що необхідний перегляд математичних доведень під кутом зору їх повноти й замі-

ни громіздких доведень новими, скороченими. До проблеми побудови алгебри без застосування закону виключеного третього звертався приват-доцент Новоросійського (Одеського) університету С. Й. Шатуновський (1859—1929). З одеської логіко-математичної школи вийшла також С. О. Яновська, праці якої присвячені філософсько-методологічним проблемам математики й математичної логіки, А. І. Уйомов, наукові інтереси якого поширювалися на проблеми аналогії, формального аналізу систем.

У першій половині ХХ ст. на західних етнічних землях українців значний внесок у розвиток світової логіки загалом і *математичної логіки* зокрема зробила Львівсько-Варшавська школа. Засновниками цієї школи був ректор Львівського університету професор К. Твардовський. До її складу входили А. Тарський, Т. Котарбинський, К. Айдукевич, Ст. Лесневський, В. Татаркевич, А. Лінденбаум, О. Мостовський, Я. Лукасевич, Є. Слупецький та інші, які чимало зробили для розвитку *логічної семантики, теорії множин, модальної й багатозначної логіки, для розв'язання проблем логіки і методології науки*. Так, Я. Лукасевич уважав, що метою логічних досліджень має бути розробка точних методів аналізу філософських міркувань. Він висунув ідею логічного плюралізму, сутність якого полягає в тому, що різноманітні системи здатні експлікувати різноманітні онтологічні теорії. К. Айдукевич був прибічником раціоналізму, специфічною рисою якого став логіко-семантичний аналіз мови науки й філософії.

У часи радянської влади в Україні формальну логіку тривалий час ігнорували й критикували як основу метафізичного методу. Лише в другій половині 40-х років логіку в Радянській Україні та СРСР частково «реабілітували». У деяких вищих навчальних закладах Москви, Ленінграда, Києва, Єревана, Новосибірська, Томська та інших міст стали читати курс традиційної логіки. Сучасну ж логіку, зокрема логіку висловлювань і логіку предикатів, вважали ворожими діалектичній логіці. Позитивні зрушення щодо сучасних напрямів логіки почалися в 60-ті роки. Вони значною мірою пов'язані з діяльністю П. В. Копніна (1922—1977) на посаді завідувача кафедрами філософії спочатку Київського політехнічного інституту, а потім Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, директора Інституту філософії АН України, директора Інституту філософії АН СРСР. В Інституті філософії АН України П. В. Копнін створив відділ логіки наукового дослідження (зараз це відділ логіки науки). Разом зі своїми першими

учнями А. Т. Артюхом, Є. С. Жариковим, П. Ф. Йолоном, С. Б. Кримським, М. В. Поповичем та іншими він написав відому працю «Логика научного исследования» (М.: Наука, 1965), яка стала своєрідним маніфестом так званої Київської школи «червоного позитивізму». Названі та інші філософи й логіки зробили певний внесок у розвиток діалектичної та символічної логіки, логічної семантики та семіотики. Серед дослідників зазначених проблем сучасної логіки — С. О. Васильєв, І. Т. Ішмуратов, Є. Є. Ледніков, І. В. Хоменко, К. Ф. Руденко, А. І. Уйюмов, О. І. Кедровський та ін.

4 Метод і мова логіки

Фундаментальним поняттям формальної логіки є *логічна форма*. Її можна визначити як форму взаємозв'язку частини мислимого змісту. Певний спосіб зв'язку може бути тим самим для необмеженої кількості тверджень. Загальна структура логічної форми складається з: *суб'єкта* (S), частини, що відповідає предмету твердження; *предиката* (P), частини, яка відповідає тому, що говориться про цей предмет; *зв'язків* «є» (-), або «не є» (~). S і P — це змінні знаки логіки; «є» (-), «не є» (~), «всі» (\forall) і «деякі» (\exists) — це постійні знаки.

Існують три види знаків за характером їх відношення до об'єктів, які позначаються, як:

— *іконічні знаки* (знаки-копії), значення яких повністю визначається тим предметом, якому вони відповідають (фотографії, картини, відбитки пальців тощо);

— *знаки-символи*, які фізично ніяк не пов'язані з об'єктами, які вони позначають (слова природної мови, дорожні знаки тощо);

— *знаки-індекси*, значення яких повністю визначаються тим контекстом, у якому вони виявляються.

Речення простої логічної форми, або структури, можуть вступати між собою у логічний зв'язок, утворюючи речення більш складної логічної форми або форми, загальної для багатьох подібних суджень різного конкретного змісту. З поняттям логічної форми тісно пов'язане поняття формально-логічного закону. Довільний формально-логічний закон є не що інше, як відношення між логічними формами думки й характеризується фактором необхідності. Це означає, що формально-логічні закони не залежать від волі людей, вони не можуть бути порушені без того, щоб не завдати шкоди пізнанню істини.

Значення логіки для науки та практики

З наведеної класифікації логічних дисциплін можна зробити висновок, що логіка потрібна скрізь, де виникає потреба привести в певний порядок розрізнені емпіричні факти й знання, систематизувати їх і визначити точну сутність понять і суджень. Особливо важливе значення вона має для:

- *науки* (логіка «цариця» наук, вона формує творчі здібності науковців, створює універсальну метамову науки, наводить мости через «прірву» між гуманітарними та природничими науками, прокладає шляхи до інтеграції наукового знання);

- *навчального процесу* (навчальні матеріали повинні мати логічно обґрунтовану структуру й послідовність, щоб студенти й учні могли осмислювати їх);

- *економічної діяльності* (важко уявити теорію та практику економічної науки, економічного життя без поняття ефективності, раціональності, логічної обґрунтованості);

- *права* (судові процеси, законодавча діяльність, нотаріальна справа тощо принципово неможливі без логічної бази);

- *політики* (логіка допомагає обмежити емоційні оцінки та дії, досягти зрівноважених рішень, консенсусу);

- *конфліктології* (без логічної аргументації на користь того чи іншого варіанта розв'язання складних соціальних, політичних і міжнародних проблем неможливе прийняття оптимальних рішень протилежними сторонами будь-яких конфліктів);

- *точного відображення думок* в усній та письмовій формах (логіка виховує дисципліну думок, навички раціональної легітимації соціальної поведінки, професійну грамотність);

- *коректного ведення дискусій* (логіка стимулює критичне мислення, аналітичність, культуру дискурсу);

- *інформатики* (принципи логіки є базовими для інформатики, конструювання комп'ютерів і створення комп'ютерних програм, діалогу людини з ПК).

Отже, логіка сформувалася в надрах філософського знання. У найбільш системному вигляді її традиційний варіант був представлений Арістотелем. Лейбніц і Фреге поєднали логічні форми, структури й закони з математикою, створили підстави для формалізації логіки. Разом з математикою в логіку ввійшов аксіоматичний метод конструювання логічних дисциплін, у результаті чого виникли так звані неklasичні логіки. Існують три головні форми логічного мислення — поняття, судження, умовиводи й низка законів, серед яких особливе місце посідають мають чотири основні закони

(тотожності, несуперечності, виключеного третього, достатньої підстави). Логіка є наукою про форми й закони правильного мислення. Вона є своєрідним знаряддям інтелектуального тренінгу, формує логічну культуру, допомагає на науковій основі розв'язувати теоретичні та практичні проблеми в будь-якій сфері діяльності.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення формальної логіки як науки.
2. У чому полягає предмет логіки?
3. Що таке закон мислення? Які закони логіки ви знаєте?
4. Що таке логічна форма?
5. Коротко охарактеризуйте головні етапи історичного розвитку логіки.
6. У чому полягає значення логіки для науки й практики?

Словник до теми: логіка, мислення, форми мислення, закон мислення, закон тотожності, закон несуперечності, закон виключеного третього, закон достатньої підстави, логічна форма, суб'єкт, предикат, логічна зв'язка.

Арутюнов В. Х.

ТЕМА 20

ПОНЯТТЯ (2 год.)

План лекції

1. Поняття, їх різновиди та класифікація.
2. Зміст і обсяг понять.
3. Операції над поняттями й класами понять.
4. Визначення понять.

Конспективний виклад теми

Поняття, їх різновиди та класифікація

1 *Поняття* — це форма мислення, яка відображає предмети в їх загальних та істотних ознаках. Один предмет від іншого відрізняється ознаками. Кожна істотна ознака є необхідною, а сукупність істотних ознак є достатньою умовою суттєвого визначення поняття. Воно виражається словом, словосполученням або

називним реченням. Слово є звуковим або графічним феноменом, за яким закріплені відповідне предметне значення та смисл. У поняттях відображаються лише загальні та істотні ознаки, а слово має презентувати предмет з будь-якими його ознаками. Слова, які вживаються для відображення думок, повинні мати ясний зміст і чітке значення. Для уникнення розбіжності в тлумаченні значення слова кожна наука створює свою термінологію.

Термін — це слово або група слів, які позначають один-єдиний предмет чи певну групу предметів і вживаються в цій науці з одним чітко визначеним значенням і відповідним змістом. Сукупність термінів, які вживаються у тій чи тій науці, становить її термінологію.

У сучасній логіці існує теорія імен. Логіку в цій теорії цікавить питання про зв'язок імен з предметами, які ними позначаються, про співвідношення смислу імені та змісту поняття, залежність логічного значення висловлювання від значення імені тощо. Ім'я — це нелогічний термін, який позначає будь-який предмет або клас предметів. При цьому під предметом розуміють усе те, що може бути об'єктом думок (речі, явища, процеси, властивості та відношення як реальних, так уявних предметів, які або поки що не існують або в принципі не можуть існувати). Між іменем і його значенням існує відношення іменування, тобто ім'я називає свій денотат (від лат. *denotatus* — позначений, визначений — те, що можна назвати певним іменем).

Необхідно, щоб відношення іменування відповідало певним принципам:

— *однозначності* (ім'я повинно мати лише один денотат, тобто позначати один предмет або клас предметів);

— *предметності* (зв'язки та відношення, які виражає складне ім'я, є зв'язками та відношеннями не між іменами-складниками, а між предметами, які позначаються простими іменами, що входять до цього складного імені);

— *взаємозамінюваності* (якщо два імені мають те саме предметне значення, то будь-яке з них можна замінити другим, при цьому висловлювання не змінить свого істинного значення).

За змістом поняття поділяються на *реєстраційні* та *нереєстраційні*. Основою цього поділу є наявність або відсутність у побічній частині змісту поняття таких ознак, які відповідають на запитання: «де?», «коли?», «якого роду індивідуум?». Якщо у змісті поняття є ознаки, що відповідають на ці запитання, то вони називаються реєстраційними, у протилежному разі вони нереєструючі. Останні визначаються лише якісно: у них немає ознак, які виділяють у класі предметів певну якісну означеність будь-якої її частини шляхом фіксування просторових або часових меж чи

шляхом посилення на одиничність предмета. Тому ці поняття ще називають відкритими, на відміну від закритих (реєстраційних) понять. Приклади нереєстраційних (відкритих) понять: людство, квіти, відданість тощо. Приклади реєстраційних (замкнутих) понять: мешканці Києва, студент КНЕУ, Карпатські гори тощо.

Пусті й непусті поняття. Пустими називають поняття, яким не відповідає жоден предмет у предметній області (наприклад, числа $N > 2$ і $N < 3$ в області «цілі числа»). Непустими називають поняття, яким відповідають певні предмети у предметній області (наприклад, числа $N > 2$ і $N < 3$ в області «раціональні числа»).

Конкретні та абстрактні поняття: перші з них — це поняття про конкретні предмети (машина, людина, тварина, підприємець тощо), а другі — про властивості й відношення предметів (мужність, хоробрість, світлість, мудрість, підприємливість тощо).

Абсолютні та відносні поняття: перші з них виражають повний, незалежний від інших предметів зміст (наука, культура, мистецтво та ін.), а другі фіксують відношення одного предмета до іншого (дружина, учитель, учень тощо).

Позитивні та негативні поняття. Позитивні поняття є результатом узагальнення наявних ознак, а негативні поняття є результатом узагальнення відсутніх ознак предметів. Обидва поняття мають одну родову ознаку, розрізняються за видовою ознакою. За сутністю відношень ці поняття суперечливі (студенти — не студенти, ринок — не ринок, прибуток — не прибуток тощо).

Загальні та одиничні поняття. У загальному понятті мисляться два чи більше предметів (підприємство, ВНЗ, банк тощо). В одиничних поняттях мисляться лише один предмет (ЗАТ «Арсенал», КНЕУ, АКБ «Надра» тощо).

Безвідносні та співвідносні поняття. Безвідносні поняття відображають предмет, з існуванням якого не пов'язується необхідне існування будь-яких інших предметів (майдан, закон, дерево тощо). Співвідносне поняття відображає предмети, існування яких немислиме без деяких інших предметів (мати, учитель, староста тощо).

Зміст і обсяг поняття

Зміст поняття становлять усі його елементи, які можуть бути виділені у вигляді окремих понять. Зміст поняття певною мірою збігається з його визначенням. У ньому можуть мислитись або ознаки однієї категорії речей, явищ дійсності, або ознаки предметів інших категорій, наприклад, категорій речі, властивості, відношення, часу, простору тощо.

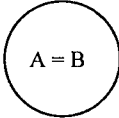
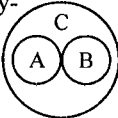
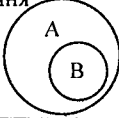
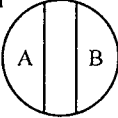
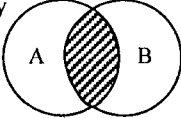
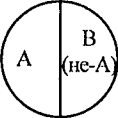
Обсяг поняття — це всі інші поняття, для яких воно слугує ознакою, головною їх частиною. Якщо «А» — це людина, то обсяг цього поняття можна позначити символами A_a (росіянин), A_b (українець), A_c (англієць) і т.д.

Зміст і обсяг поняття регулюються *законом оберненого відношення*: що ширше зміст поняття, то вужче його обсяг, і, навпаки, що ширше зміст поняття, то вужче його обсяг. Якщо зміст поняття A знаходиться в змісті поняття B , то останнє поняття знаходиться в обсязі першого, й навпаки, якщо поняття B міститься в обсязі поняття A , то останнє становить частину змісту першого. Тобто зміст поняття дає уявлення про його смислове, а обсяг — про його предметне значення. У цьому сутність закону оберненого відношення між обсягом і змістом поняття.

У відношеннях між поняттями за обсягом насамперед розрізняють порівнювані й непорівнювані поняття. *Порівнюваними* називаються поняття, що мають якісь спільні ознаки, які дають змогу зіставляти ці поняття. Наприклад, «менеджмент» і «маркетинг». Названі поняття належать до того самого виду діяльності — управління. *Непорівнюваними* називаються поняття, які не мають спільних ознак, тому порівнювати їх неможливо. Наприклад, «банк» і «тролейбус». У порівнюваних поняттях обсяги повністю або частково збігаються, а в непорівнюваних вони не мають жодної спільної ознаки. Звідси випливає, що в логічних відношеннях можуть перебувати лише порівнювані поняття, які є сумісними чи несумісними.

Таблиця 2

ТАБЛИЦЯ ТИПІВ ВІДНОШЕНЬ МІЖ ПОНЯТТЯМИ

ПОРІВНЮВАНІ ПОНЯТТЯ	
Сумісні поняття	Несумісні поняття
<p>Відношення тотожності А — Визначення В — Дефініція</p> 	<p>Відношення співпідпорядкування А — Спостереження В — Експеримент С — Емпіричні методи</p>
<p>Відношення підпорядкування А — Термін судження В — Предикат</p> 	<p>Відношення протилежності А — Догматизм В — Релятивізм</p>
<p>Відношення перетину А — Економіст В — Науковець</p> 	<p>Відношення протиріччя А — Логічний В — Алогічний</p>

Сумісними називають поняття, обсяги яких повністю або частково збігаються. Існують три види відношень за сумісністю: *рівнозначність* (тотожність), *перетин* (частковий збіг обсягів) і *підпорядкування* (субординація). Несумісними називають поняття, обсяги яких не мають жодного спільного елемента. Існує три види відношень між несумісними поняттями: *співвідпорядкування* (обсяги таких понять включаються до обсягу родового поняття, є його різними видами), *протилежності* (обсяги таких понять виключають один одного), *протириччя* (обсяги таких понять повністю вичерпують обсяг родового для них поняття, а зміст одного з них заперечує зміст іншого).

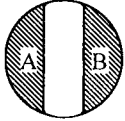

Операції над поняттями й класами понять

Операція додавання понять. Сутність її полягає в об'єднанні двох або кількох множин, що становлять обсяги висхідних понять, в одну множину. Головна вимога до результату додавання — не допустити «подвійного рахунку» елементів додавання, що збігаються (вони враховуються лише один раз), тобто сума повинна складатися лише з різних складових обсягів обох понять.

Таблиця 3

ТАБЛИЦЯ ДОДАВАННЯ ПОНЯТЬ

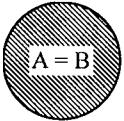
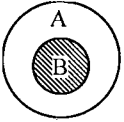
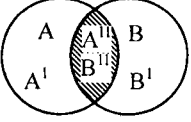
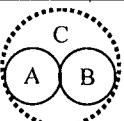
Види відношень між поняттями	Вихідні поняття	Результат додавання у формальному вигляді	Результат додавання понять у діаграмах Ейлера
Тотожні	A — вертоліт B — гелікоптер	$A + B = A = B$	
Підпорядковані	A — економіка B — ринкова економіка	$A + B = A$	
Перехресні (перетину)	A — економіст B — депутат	$A + B = A + B^1 = B + A^1$	
Співвідпорядковані	A — фінансист B — аудитор C — економіст	$A + B = A + B$	

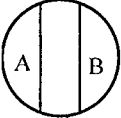
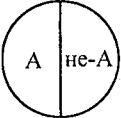
Види відношень між поняттями	Вихідні поняття	Результат додавання у формальному вигляді	Результат додавання понять у діаграмах Ейлера
Протилежні	A — суспільна власність B — приватна власність	$A + B = A + B$	
Суперечні	A — працездатний B — непрацездатний	$A + B = A + \text{не-A}$	

Операція множення понять. Сутність її полягає в утворенні нового поняття, обсягом якого є елементи, загальні для обсягів висхідних понять.

Таблиця 4

ТАБЛИЦЯ МНОЖЕННЯ ПОНЯТЬ

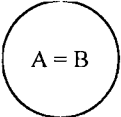
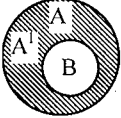
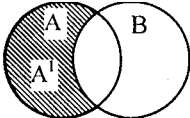
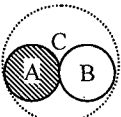
Види відношень між поняттями	Висхідні поняття	Результат множення у формальному вигляді	Результат множення понять у діаграмах Ейлера
Тотожні	A — вертоліт B — гелікоптер	$A \cdot A = A = B$	
Підпорядковані	A — економіка B — ринкова економіка	$A \cdot B = B$	
Перехресні (перетину)	A — економіст B — депутат	$A \cdot B = A^{II} = B^{II}$	
Співпідпорядковані	A — фінансист B — аудитор C — економіст	$A \cdot B = \emptyset$	

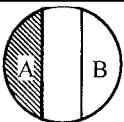
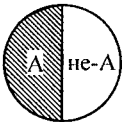
Види відношень між поняттями	Висхідні поняття	Результат множення у формальному вигляді	Результат множення понять у діаграмах Ейлера
Протилежні	A — суспільна власність B — приватна власність	$A \cdot B = \emptyset$	
Суперечні	A — працездатний B — непрацездатний	$A \cdot B = \emptyset$	

Операція віднімання понять. Сутність її полягає в тому, що під час віднімання утворюється різниця, яка дає нове поняття, елементи обсягу якого не входять до обсягу поняття, яке віднімається.

Таблиця 5

ТАБЛИЦЯ ВІДНІМАННЯ ПОНЯТЬ

Види відношень між поняттями	Висхідні поняття	Результат віднімання у формальному вигляді	Результат віднімання понять у діаграмах Ейлера
Тотожні	A — вертоліт B — гелікоптер	$A - B = \emptyset$	
Підпорядковані	A — економіка B — ринкова економіка	$A - B = A^1$	
Перехресні (перетину)	A — економіст B — депутат	$A - B = A^1$	
Співпідпорядковані	A — фінансист B — аудитор C — економіст	$A - B = A$	

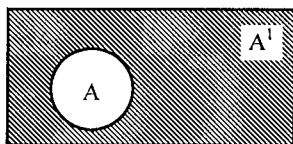
Види відношень між поняттями	Висхідні поняття	Результат віднімання у формальному вигляді	Результат віднімання понять у діаграмах Ейлера
Протилежні	А — суспільна власність В — приватна власність	$A - B = A$	
Суперечні	А — працездатний не-А — непрацездатний	$A - \text{не-}A = A$	

Операція доповнення обсягів понять. Це операція над поняттями, коли шляхом заперечення висхідного поняття А, утворюють нове поняття A^1 (не-А), обсяг якого в сумі з обсягом поняття А становить цілісність, яка дорівнює одиниці.

($A + A^1 = 1$). Формула доповнення $A^1 = 1 - A$ (див. Діаграму 1).

Наприклад, 1 — економічний вуз; А — КНЕУ.

$A^1 = 1 - A$ (усі інші економічні вузи, крім КНЕУ: КНТЕУ, НАУ, КНТУУ-КПІ, КНМУ тощо).

Діаграма 1. Доповнення обсягів понять

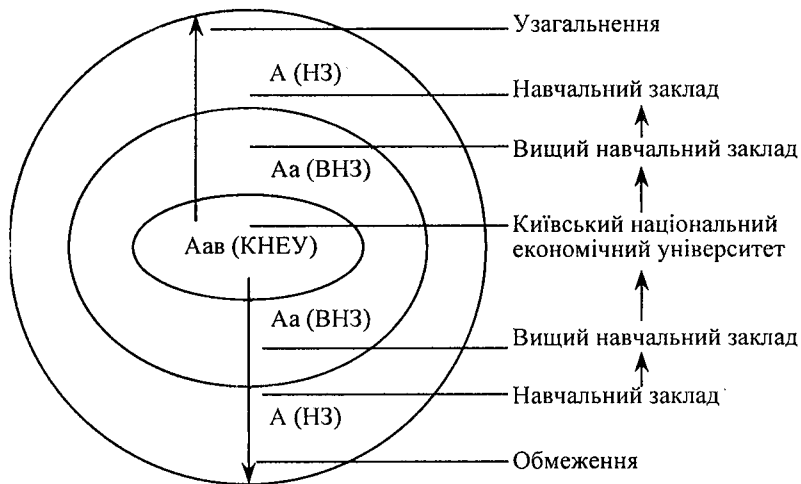
Поділ понять. Логічна операція, що розкриває обсяг поняття, називається поділом поняття. Поняття, обсяг якого розділяється, називають *діленом*. Ознаку, за якою здійснюється поділ, називають *основою поділу*, а поняття, отримані в результаті поділу — *членами поділу*. Залежно від кількості членів поділу розрізняють поділ двочленний і багаточленний. Серед двочленного поділу виокремлюють *дихотомію* (від грец. «поділ заданого поняття на дві вичерпні частини»). Прикладом такого поділу може бути поділ обсягу поділеного поняття А (влада) на два суперечних поняття — В (політична влада) і не-В (неполітична влада). Серед багаточленного поділу виділяють поділ за *видотворною ознакою*. За правилами такого поділу задане поняття розглядається як родове, а члени поділу як його різновиди. Наприклад, поняття А

(держава) можна поділити на B_1 (федерація), B_2 (конфедерація), B_3 (унітарна держава). Існує також змішаний тип поділу понять, за яким на першому етапі проводиться дихотомічний поділ, а члени дихотомічного поділу поділяються видотворною ознакою. Наприклад, усі навчальні дисципліни можна спочатку поділити на спеціальні й неспеціальні, а потім перелічити їх види.

Особливим видом поділу є *класифікація*. Від звичайного поділу класифікація відрізняється тим, що в ній поділ здійснюється за істотною, корінною ознакою, а члени поділу займають постійне й чітко фіксоване місце. Прикладом класифікації може слугувати періодична система хімічних елементів Менделєєва.

Узагальнення поняття — логічна операція, що полягає в переході від поняття з меншим до поняття з більшим обсягом. Наприклад: КНЕУ → Вищий навчальний заклад → Навчальний заклад. Узагальнювати поняття можна до категорій — понять з гранично широким обсягом. Формула узагальнення: $Aab \rightarrow Aa \rightarrow A$.

Обмеження поняття — логічна операція, у процесі якої переходять від понять з більшим до понять з меншим обсягом. Наприклад: Навчальний заклад → Вищий навчальний заклад → КНЕУ. Обмежувати поняття можна до індивідуальних (одиничних) понять, бо далі буде вже не обмеження, а розчленування цілого на частини, оскільки обсяг понять складається лише з одного елемента. Формула обмеження: $A \rightarrow Aa \rightarrow Aab$ (див. діаграму 2).

Діаграма 2. Узагальнення й обмеження понять

Визначення понять

Визначенням, або *дефініцією*, називають логічну операцію, що розкриває зміст поняття. Наприклад, «Холдингова компанія — це компанія, яка володіє контрольними пакетами акцій інших компаній». Поняття, зміст якого визначається, називається *визначуваним* поняттям (*definiendum*, скорочено — *Dfd*), а поняття, за допомогою якого розкривається зміст визначуваного поняття, *визначаючим* поняттям (*definiens* — *Dfn*).

Явні визначення задаються конструкцією $P \in Q$, де P — дефінієндум, а Q — дефінієнс. Є три види тих визначень. По-перше, це *атрибутивні визначення*, в яких видовою ознакою є властивість предмета, що визначається. Наприклад, «Афоризм — це короткий влучний оригінальний вислів, що зробився усталеним». По-друге, це *генетичні визначення*, в яких видовою ознакою є спосіб походження, створення, конструювання предметів. Наприклад, «Гібрид — це статеве потомство від схрещування двох організмів з різною спадковістю». По-третє, це *операційні визначення*, в яких є вказівка на операцію, що допомагає розпізнати ті чи ті предмети. Наприклад, «Бісектриса — пряма лінія, що проходить через вершину кута й ділить його на дві однакові частини».

Таблиця 6

СТРУКТУРА ЯВНОГО АТРИБУТИВНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ

Поняття	Зміст			Обсяг
	Родова ознака	Видова ознака	Атрибутивна випадкова ознака	
Логіка	Наука	Про форми та закони правильного мислення	Користується формалізованою мовою, спеціальними символами	Традиційна, класична, математична, сучасні логіки

Правила явних визначень: *співмірності* (за обсягом $Dfd = Dfn$); *заборони тавтологій* (Dfd і Dfn не можна виражати однаковими словами); *однозначності* (Dfn має бути чітким, ясным, неметафоричним, небагатозначним); *несуперечності* (не можна визначати Dfd через відсутність у ньому певних ознак).

Неявні визначення передають смисл деякого терміна через систему його відношень до інших термінів у певному контексті. По-перше, це *контекстуальні визначення*, в яких контекстом є звичайний уривок якого-небудь тексту. Наприклад, «Мистецтво довговічне, а життя людини коротке». По-друге, це *остенсивні*

визначення, які здійснюються за допомогою демонстрації предмета. Наприклад, «Ця книга є навчальним посібником з логіки». По-третє, це *аксіоматичні визначення*, в яких контекстом є сукупність аксіом деякої теорії. Наприклад, «Геометрія Евкліда виходить з того, що паралельні лінії ніде й ніколи не перетинаються».

Існують також номінальні та реальні визначення. Якщо у визначенні розкривається лише назва поняття, то воно називається *номінальним*. Якщо ж у визначенні розкриваються істотні ознаки предмета, то його називають *реальним*.

Таблиця 7

ОСНОВНІ ВИДИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ

Основні види визначень					
Явні визначення			Неявні визначення		
Атрибутивні	Генетичні	Операційні	Контекстуальні	Остенсивні	Аксіоматичні

Отже, понятійне мислення є елементарною базовою формою мислення людини. Існує багато класифікацій понять за різними підставами. Найвідомішою з них є класифікація за змістом та обсягом, які підкоряються закону оберненого співвідношення. Обсягами понять можна оперувати: додавати, віднімати, множити, доповнювати, ділити, обмежувати, узагальнювати тощо.

Питання для самоконтролю

1. Що таке поняття?
2. Охарактеризуйте зміст та обсяг поняття.
3. У чому полягає закон оберненого відношення між змістом та обсягом поняття?
4. Які існують види понять?
5. Що таке логічна операція над поняттями? Розкрийте зміст логічних операцій (додавання, віднімання, множення, узагальнення, обмеження, поділ).
6. У чому полягає сутність логічної операції визначення понять?

Словник до теми: поняття, ознака, слово, термін, обсяг, зміст, дефініція, дефінієндум, дефінієнс, дихотомія.

План лекції

1. Судження, їх різновиди й класифікація.
2. Класифікація суджень за «логічним квадратом».
3. Розподіленість термінів суджень.
4. Складні судження.
5. Модальні висловлювання.

 Конспективний виклад теми

1. Судження, їх різновиди і класифікація

Судження — це форма мислення, в якій щось стверджується або заперечується в існуванні предметів або виявляється зв'язок між предметом та його властивостями чи відношення між предметами. Судження бувають прості й складні. У *простих судженнях* пов'язані два поняття — суб'єкт S і предикат P за допомогою зв'язки «є» чи «не є». У *складних судженнях* пов'язані два й більше простих суджень за допомогою логічних сполучників. *Прості судження* поділяють на:

- *екзистенціальні* (судження існування), в яких виявляється сам факт існування предмета, що відображається в думці (наприклад, «Існує любов» символічно записується так: $A — A$);

- *релятивні* (судження відношення), в яких роль предмета, що виражає відношення між двома іншими елементами судження, виконують інші поняття (наприклад, «Петро брат Івана» символічно записується так: $R(a,b)$ або aRb);

- *атрибутивні* судження, в яких стверджуються або заперечуються певні властивості, що належать предмету (наприклад, «Люди є приматами» символічно записується у вигляді $S — P$, а «Життя не є легкою справою» символічно записується у вигляді $S \sim P$).

Атрибутивні судження називають також *категоричними*, бо в них щось категорично стверджується або заперечується. В них ствердження «є» позначається символом ($-$), заперечення «не є» позначається символом (\sim).

Атрибутивні судження, своєю чергою, поділяють на *загальні, часткові, одиничні* залежно від того, чи йдеться в них про весь

клас предметів, чи про його частину, чи про один предмет у суб'єкті. Приклади загальних суджень: «Всі українці — слов'яни», «Жоден гриб не розмножується насінням». Квантором усезагальності є слово «всі». Його позначають символом — « \forall ». Логічна формула першого з цих суджень $\forall S \rightarrow P$; другого — $\forall S \sim P$. Приклади часткових суджень: «Деякі гриби — отруйні», «Деякі гриби не є отруйними». Вони можуть бути визначеними й невизначеними. Кванторами визначених суджень є терміни: «тільки деякі», «більшість», «меншість», «немало», «не всі», «майже всі», «декілька». Квантором невизначених суджень є слово «деякі», яке позначається символом « \exists ». Логічна формула: першого з цих суджень $\exists S \rightarrow P$, другого — $\exists S \sim P$. Приклади *одиничних* суджень: «Цей студент є (не є) успішним» — « $C \in S$ (не \in) P ». Вони підкоряються правилам загальних суджень, бо їх суб'єктом є множина з одного предмета, й цей предмет береться увесь. Тому його логічна формула така сама, як у загальних судженнях $\forall S \rightarrow P$ або $\forall S \sim P$.

Таблиця 8

КЛАСИФІКАЦІЯ ПРОСТИХ І СКЛАДНИХ СУДЖЕНЬ

ПРОСТІ СУДЖЕННЯ				СКЛАДНІ СУДЖЕННЯ		
Атрибутивні	Релятивні	Екзистенціальні	Модальні	Безумовні		Умовні
Загальноствердні Загальнозаперечні Частковоствердні Частковозаперечні	Перетворюються в атрибутивні судження	Перетворюються на атрибутивні судження	Алетичні, епістемічні, темпоральні, деонтичні	Категоричні: кон'юнктивні	Розділові: строгої диз'юнкції, нестрогої диз'юнкції	Імплікативні; еквівалентні

Класифікація суджень за «логічним квадратом»

Логічний квадрат — це запропонований Арістотелем схематичний засіб класифікації суджень. Він насправді має форму геометричного квадрата (логіка лише вводить спеціальну систему символів для позначення суджень і відношень між ними). З його допомогою система класифікації включає всі атрибутивні (одиничні, загальні й часткові) судження. Причому загальні та одиничні судження розглядаються як тотожні за обсягом суб'єкта.

За логічним квадратом (див. схему 1) всі атрибутивні судження поділяються на: *загальноствердні* ($\forall S \rightarrow P$); *загальнозаперечні* ($\forall S \sim P$); *частковоствердні* ($\exists S \rightarrow P$); *частковозаперечні* ($\exists S \sim P$).

Кожне з цих суджень позначають літерою певної вершини «логічного квадрата»: А, Е, І, О. Наведені символи є літерами латинських назв відповідних суджень: «А» від першої голосної літери латинського слова *Affirmo* (стверджую), «Е» від першої голосної літери латинського слова *Nego* (заперечую), «І» від другої голосної літери латинського слова *Affirmo*, «О» від другої голосної літери латинського слова *Nego*. Лінії квадрата за вертикаллю відображають відношення *підпорядкованості* між судженнями А та І, Е та О, де А, Е — підпорядковуючі судження, а І та О — підпорядковані.

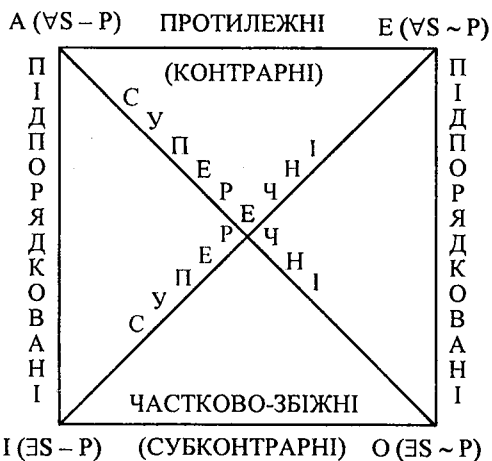

Схема 1. Логічний квадрат

Лінії квадрата за діагоналлю відображають відношення *суперечності* (контрадикторності) між судженнями А та О, Е та І. Лінія квадрата за верхньою горизонталлю відображає відношення *протилежності* (контрарності) між судженнями А та Е. Лінія квадрата за нижньою горизонталлю відображає відношення *субконтрарності* (часткової збіжності) між судженнями І та О.

Розподіленість термінів суджень

Термін судження називають *розподіленим*, якщо його взято в повному обсязі. Термін судження називають *нерозподіленим*, якщо його взято в неповному обсязі. Термін S розподілений (S^+), якщо судження загальне або одиничне. Термін S нерозподілений (S^-), якщо судження часткове. Термін P розподілений (P^+), якщо судження заперечне. Термін P нерозподілений (P^-), якщо судження ствердне (див. табл. 9, 10).

**ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ТЕРМІНІВ СУДЖЕНЬ
У ТРАДИЦІЙНІЙ І МАТЕМАТИЧНІЙ ЛОГІЦІ**

Види суджень	Позначення суджень	Формула суджень		Ілюстрація розподіленості термінів судження за допомогою діаграм Ейлера	
		У традиційній логіці	У математичній логіці		
Загальноствердні	A	$\forall S - P$	$\forall x(S(x) \rightarrow P(x))$		
Частковоствердні	I	$\exists S - P$	$\exists x(S(x) \wedge P(x))$		
Загальнозаперечні	E	$\forall S \sim P$	$\forall x(S(x) \rightarrow P(x))$		
Частковозаперечні	O	$\exists S \sim P$	$\exists x(S(x) \wedge P(x))$		

Таблиця 10

РОЗПОДІЛЕНІСТЬ ТЕРМІНІВ СУДЖЕННЯ

Судження	A $\forall S - P$	I $\exists S - P$	E $\forall S \sim P$	O $\exists S \sim P$
S	+	-	+	-
P	-	-	+	+
P (з викл. словом)	+	+	+	+

4 Складні судження

Складні судження утворюються шляхом поєднання між собою простих суджень за допомогою логічних сполучників (кон'юнкції, строгої та нестрокої диз'юнкції, імплікації та еквівалентності). Природною мовою названі логічні сполучники виражаються за допомогою граматичних сполучників «і», «та», «або-або», «або» (чи), «якщо... то», «тоді й тільки тоді, коли». Логіка висловлювань абстрагується від змісту суджень, від усіх тонкощів і відтінків думки, які виражаються у судженнях у розмовній й особливо в літературній мові, й розрізняє судження лише за од-

нією єдиною ознакою: значенням їх істинності. З цього погляду судженням є величина, що має одне (й тільки одне) з двох значень: «істина» (коротко — І) або «хиба» (коротко — Х). Те саме судження, залежно від контексту, може набувати обох цих значень, хоча не одночасно. Абстрагуючись від змісту суджень, ми можемо розглядати кожне елементарне судження як єдине ціле, з яким співвідноситься одне й тільки одне з двох значень істинності: істина або хиба (див. табл. 11).

Таблиця 11

ІСТИННІСТЬ СКЛАДНИХ СУДЖЕНЬ

p	q	$p \wedge q$	$p \vee q$	$p \rightarrow q$	$p \leftrightarrow q$
і	і	і	і	і	і
і	х	х	і	х	х
х	і	х	і	і	х
х	х	х	х	і	і

Де $p, q, \dots x, y, z$ — елементарні судження; $p \wedge q$ — кон'юнктивні судження (p і q); $p \vee q$ — диз'юнктивні судження (строга диз'юнкція — або p , або q); $p \rightarrow q$ — імплікативні судження (якщо p , то q); $p \leftrightarrow q$ — еквівалентні судження (p тоді і тільки тоді, коли q); i — істинні судження; x — хибні судження.

5 Модальні судження

Модальна логіка — це розділ сучасної логіки, який вивчає модальні висловлювання та їх відношення в структурі міркувань. Є такі види модальних логік і модальних висловлювань: алетичні, епістемічні, темпоральні й деонтичні.

Таблиця 12

ВИДИ МОДАЛЬНИХ ВИСЛОВЛЮВАНЬ

Види модальних логік і модальних висловлювань	Алетичні	Епістемічні	Темпоральні	Деонтичні
Різновиди модальностей	Необхідно, можливо, випадково тощо	Знаю, вважаю, вірно, доведено, спростовано, припустимо тощо	Було, буде, раніше, пізніше, одночасно, є так тощо	Дозволено, заборонено, обов'язково, необов'язково тощо

Алетичні висловлювання включають такі модальності: «необхідно», «можливо», «випадково» та їх модифікації. Наприклад: *Можливо*, Україна стане правовою державою.

Епістемічні висловлювання включають такі модальності: «знаю», «вірю», «вважаю», «доведено», «відомо», «спростовано» тощо. Наприклад: *Вірю*, тому що абсурдно.

Темпоральні висловлювання включають такі оцінки змісту, у яких необхідні уточнення з використанням часових характеристик: «було так, що», «буде так, що», «раніше», «пізніше», «одночасно» тощо. Наприклад: *Буде так*, що повага до прав людини стане найважливішою рисою демократії.

Деонтичні висловлювання характеризують наявність або відсутність у судженні певних норм. Вони включають такі модальності: «обов'язково», «необов'язково», «дозволено», «не дозволено», «заборонено», «не заборонено». Наприклад: За Конституцією України Президентіві країни *заборонено* займатися підприємницькою діяльністю.

Отже, судження — це друга форма логічного мислення людини. Існують різні класифікації суджень за різними підставами: екзистенціальні, релятивні, атрибутивні; прості й складні тощо. Прості судження мають різні модальні форми — алетичні, деонтичні, темпоральні та епістемічні. Складні судження бувають кон'юнктивними, диз'юнктивними, імплікативними та еквівалентними. Їх істинність визначають за спеціальними таблицями істинності.

Питання для самоконтролю

1. Що таке судження?
2. Які види простих суджень ви знаєте? Наведіть приклади.
3. Що таке «логічний квадрат»?
4. Що включає логічний аналіз висловлювання (судження)?
5. Наведіть приклади кон'юнктивних, диз'юнктивних, еквівалентних та імплікаційних суджень.

Словник до теми: судження, прості судження, складні судження, «логічний квадрат», субординація, контрарність, субконтрарність, контрадикторність, модальні висловлювання.

План лекції

1. Умовиводи та їх різновиди.
2. Безпосередні умовиводи.
3. Категоричні силогізми, їх фігури, модуси, різновиди.
4. Умовні й розділові умовиводи.
5. Індуктивні й традуктивні умовиводи.

 Конспективний виклад теми

Умовиводи та їх різновиди

Умовивід — це форма мислення, в якій з одного чи кількох істинних суджень на основі певних правил виводиться нове судження. Структура кожного умовиводу включає *засновки, висновок і логічний зв'язок* між засновками та висновком. Умовивід буде правильним тоді й тільки тоді, коли в ньому виконуються основні закони логіки (тотожності, несуперечності, виключеного третього, закон достатньої підстави). Логічним висновком з цих засновок є таке речення, яке не може бути хибним, коли ці засновки істинні. Умовиводи поділяються на *дедуктивні, індуктивні й традуктивні* (умовиводи за аналогією). Вони можуть бути *необхідними та ймовірними* (правдоподібними).

Дедуктивний умовивід — це умовивід, в якому висновок обов'язково зроблений із засновників, які виражають знання достатньо великого ступеня загальності та які самі є знанням меншого ступеня загальності:

Усі ссавці годують своїх дітей молоком;

Собака — ссавець;

Отже, усі собаки годують своїх дітей молоком.

Логічне слідування йде від роду до виду, від загального класу до підкласу. Правила виводу мають задовольняти низку вимог: *по-перше*, з істинних засновок вони повинні давати змогу виводити лише істинні судження; *по-друге*, правила виводу мають бути несуперечними (сумісними) в цій логічній системі, тобто неможливо одним способом з тих самих засновок виводити висновок

«а», а другим способом — «не-а»; *по-третє*, необхідно виходити з наявності повноти системи, а це означає, що, користуючись лише цими правилами виводу в цій логічній системі, можна вивести будь-які змістово-істинні висновки, що сформульовані в термінах даної системи й логічно впливають з цих засновків.

Правила прямого виводу дають змогу з наявних істинних засновків отримати істинний висновок. *Правила непрямого виводу* дають можливість робити висновок про правомірність деяких висновків з правомірності інших.

2 Безпосередні умовиводи

Безпосередніми умовиводами називають дедуктивні умовиводи, які виводять з одного засновку. До них належать перетворення, обернення, протиставлення предикатові та умовивід за «логічним квадратом».

Перетворення — вид безпосереднього умовиводу, в якому змінюється якість засновків без зміни їх кількості, тобто змінюються на протилежні якість зв'язка та якість предиката. Перетворенню підлягають усі чотири види суджень (А, Е, І, О). Приклад перетворення:

Деякі держави є федераціями (ES – P)

Деякі держави не є не федераціями (ES~|P)

Оберненням називається такий безпосередній умовивід, в якому у висновку (новому судженні) суб'єктом стає предикат, а предикатом — суб'єкт. Обернення бувають прості (без обмежень) і з обмеженнями. Частково-заперечні судження не обертаються.

Прості обернення утворюються тоді, коли як S, так і P висхідного судження або розподілені, або нерозподілені. Наприклад:

Деякі студенти — філателісти. (ES – P)

Деякі філателісти — студенти. (EP – S)

Обернення з обмеженням можна зробити тоді, коли у висхідному судженні суб'єкт є розподіленим, а предикат — нерозподіленим, або навпаки — суб'єкт є нерозподіленим, а предикат — розподіленим. Наприклад:

Усі гітаристи — музиканти. (VS – P)

Деякі музиканти — гітаристи. (EP – S)

Протиставлення предикатові — такий безпосередній умовивід, у якому в новому судженні (тобто висновку) суб'єктом є по-

няття, яке суперечить предикату висхідного судження, а предикатом є суб'єкт вихідного судження, причому зв'язка змінюється на протилежну. Алгоритмом для отримання висновку є такі кроки: по-перше, *перетворити засновок*, по-друге, *обернути перетворене судження*. Наприклад:

Усі вовки — хижі тварини. ($\forall S - P$)
Усі вовки не є нехижими тваринами. ($\forall S \sim \neg P$)

Жодна нехижа тварина не є вовком. ($\forall \neg S \sim P$)

Для судження (I) операція протиставлення предикатові не є коректною.

Протиставлення суб'єктові — такий безпосередній умовивід, у якому предикат висхідного судження стає суб'єктом висновку, а предикатом висновку береться поняття, що суперечне суб'єкту засновку. При цьому якість судження завжди змінюється. Алгоритмом для отримання висновку є такі кроки: спочатку *висхідне судження обертається*, а потім *результат перетворюється*. Наприклад:

Деякі студенти — юристи. ($\exists S - P$)
Деякі юристи є студентами. ($\exists P - S$)

Деякі юристи не є не студентами. ($\exists P \sim \neg S$)

Для судження (O) операція протиставлення суб'єктові не є коректною.

Безпосередній умовивід «за логічним квадратом» за сутністю є трансформацією заданого судження (засновку) у три інших судження, з яких лише одне може бути істинним. Разом із засновком висновки становлять 4 судження, причому 2 з них є істинними і 2 — хибними. Наприклад:

Якщо маємо засновок А — *Будь-яка політика є брудною справою* (істинне судження), то можна отримати такі засновки, серед яких буде лише один істинний; у цьому разі частково-ствердне судження (I):

Е — Жодна політика не є брудною справою (хибне);

О — Деяка політика не є брудною справою (хибне).

І — Деяка політика є брудною справою (істинне).

Категоричні силогізми, їх фігури, модуси, різновиди

Категоричний силогізм (від грец. «висновок») — це вид дедуктивного умовиводу, в якому з двох категоричних суджень, зв'язаних середнім терміном (М), у разі дотримання правил обов'язково мають бути два засновки й висновок. Поняття, що

входять до складу силогізму, називають його термінами. Більший засновок містить більший за обсягом термін, менший засновок відповідно — менший термін. В основі висновку в категоричному силогізмі лежить *аксіома силогізму*: усе, що стверджується або заперечується щодо виду (або члена цього класу), належить до даного роду.

Фігурами силогізму називаються форми силогізму, які розрізняються за положенням середнього терміна М у засновках та обов'язково наявністю предиката у більшому засновку й суб'єкта в меншому засновку (див. схему 2).

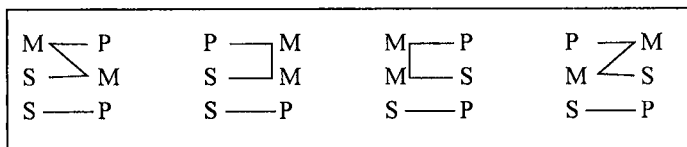

Схема 2. Фігури силогізмів

Модусами категоричного силогізму називають його різновиди, що відрізняються один від одного якісною й кількісною характеристикою засновків, що входять до нього, та висновком. Кожна фігура силогізму має певну кількість правильних модусів, тобто формул коректних рішень:

- перша фігура — ААА, ЕАЕ, АІІ, ЕІО;
- друга фігура — ЕАЕ, АОО, АЕЕ, ЕІО;
- третя фігура — ОАО, ААІ, АІІ, ІАІ, ЕАО, ЕІО;
- четверта фігура — ААІ, ЕАО, ІАІ, ЕОІ, АЕЕ.

Правила для термінів категоричного силогізму: у кожному силогізмі має бути лише три терміни (S, P, M); середній термін (M) повинен бути розподілений хоча б в одному із засновків; термін, не розподілений у засновку, не може бути розподілений у висновку.

Правила для засновків категоричного силогізму: з двох заперечних засновків не можна зробити ніякого висновку; якщо один із засновків заперечний, то й висновок має бути заперечним; з двох часткових засновків висновку робити не можна; якщо один із засновків частковий, то й висновок повинен бути частковим.

(А) Будь-який товар має вартість. Формула: M a P	Фігура: $M \quad \diagdown \quad P$
(А) Знання є товаром.	$S \text{ a } M$
(А) Знання мають вартість	$S \text{ — } P$

Ентимемою (від грец. «неповно відображена думка, один з очевидних елементів якої зафіксований у розумі») називається скорочений категоричний силогізм, в якому пропущений один із засновків або висновок. Наприклад: «Ми громадяни України, отже, ми повинні знати українську мову». Тут пропущений більший засновок: «Згідно із законом громадяни України повинні знати українську мову». Відновлений з ентимеми силогізм має вигляд:

Перша фігура та перший модус силогізму:

<i>Громадяни України повинні знати українську мову.</i>	$\forall M \in P$
Ми — громадяни України.	$\forall S \in M$
<i>Ми повинні знати українську мову.</i>	$\forall S \in P$

Полісилогізмом (складним силогізмом) називають два або кілька простих категоричних силогізмів, які пов'язані один з одним так, що висновок одного з них є засновком для іншого. У *прогресивному полісилогізмі* висновок попереднього силогізму стає більшим засновком наступного силогізму.

$\forall x (P \rightarrow Q)$	Схема:	$\forall P \rightarrow Q$	Приклад:	Усі рослини — організми
$\forall x (R \rightarrow P)$		$\forall R \rightarrow P$		Усі дерева — рослини
$\forall x (R \rightarrow Q)$		$\forall R \rightarrow Q$		Усі дерева — організми
$\forall x (S \rightarrow R)$		$\forall S \rightarrow R$		Усі сосни — дерева
$\forall x (S \rightarrow P)$		$\forall S \rightarrow P$		Усі сосни — організми

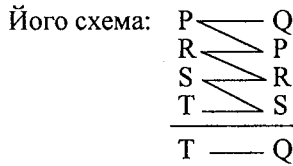
У *регресивному полісилогізмі* висновок передуючого силогізму стає меншим засновком наступного силогізму.

$\forall x (P \rightarrow Q)$	Схема:	$\forall P \rightarrow Q$	Приклад:	Усі сосни — дерева
$\forall x (Q \rightarrow R)$		$\forall Q \rightarrow R$		Усі дерева — рослини
$\forall x (P \rightarrow R)$		$\forall P \rightarrow R$		Усі сосни — рослини
$\forall x (R \rightarrow S)$		$\forall R \rightarrow S$		Усі рослини — організми
$\forall x (P \rightarrow S)$		$\forall P \rightarrow S$		Усі сосни — організми

Сорит (від грец. «нагромаджений») *прогресивний* можна отримати з прогресивного полісилогізму шляхом послідовного вилучення висновків передуючих силогізмів і більших наступних засновків. Він починається із засновку, що вміщує предикат висновку, і закінчується засновком, що вміщує в собі суб'єкт висновку. Наприклад:

Тварина є субстанція,
чотириноге є тварина,
кінь є чотириноге,
Буцефал є кінь,

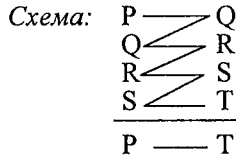
отже, Буцефал є субстанція.

Регресивний сорит можна отримати з регресивного полісилогізму шляхом виключення висновків передуючих силогізмів і менших засновків, що йдуть за ними. Він починається із засновку, що вміщує суб'єкт висновку, й закінчується засновком, що вміщує в собі предикат висновку. Наприклад:

Буцефал є кінь,
кінь є чотириноге,
чотириноге є тварина,
тварина є субстанція,

отже, Буцефал є субстанція.

Епіхейрема (від грец. «напад», «неочікуваний висновок») — це складноскорочений силогізм, до складу якого входять два засновки, принаймні один з яких є ентимемою. Епіхейремою користувалися в судах Стародавньої Греції як засобом захисту або звинувачення підсудних. Наприклад:

Захист прав людини — благородна справа,
оскільки він — сприяє утвердженню демократії.
Одстоювання гласності є захистом прав людини,
тому що воно сприяє утвердженню демократії.

Отже, одстоювання гласності — благородна справа.

Логічна формула епіхейреми:

$\forall M \in P$, тому що $\forall M \in N$
 $\forall S \in M$, тому що $\forall S \in Q$

отже: $\forall S \in P$

Аналіз першого засновку:

$\forall N \in P$	Утвердження демократії є захистом прав людини
$\forall M \in N$	Благородна справа є утвердженням. демократії

$\forall M \in P$ *Захист прав людини є благородною справою*

Аналіз другого засновку:

$\forall Q \in M$	Утвердження демократії є захистом прав людини
$\forall S \in Q$	Відстоювання гласності є благородною справою

$\forall S \in M$ *Відстоювання гласності є захистом прав людини.*

Висновок: $\forall M \in P$ Захист прав людини — благородна справа
 $\forall S \in M$ Відстоювання гласності є захистом прав людини

Отже, $\forall S \in P$ Відстоювання гласності — благородна справа

4 Умовні й розділові умовиводи

Умовні умовиводи завжди включають до свого складу першим засновком умовне судження. Залежно від того, якими судженнями (умовними, категоричними чи розділовими) є другий засновок і висновок, умовні судження поділяють на суто умовні, умовно-категоричні та умовно-розділові.

Розділові умовиводи завжди включають до свого складу в якості першим засновком розділове судження. До складу суто розділового умовиводу входять лише розділові судження. У розділово-категоричному умовиводі перший засновок розділовий, другий є категоричним, а висновок — категоричним або розділовим. У розділово-умовному умовиводі перший засновок є розділовим, а інші — умовними судженнями.

Таблиця 13

ВИДИ УМОВНИХ І РОЗДІЛОВИХ УМОВИВОДІВ

Назва умовиводів	Формули	Приклади
1. Суто умовний умовивід (обидва засновки й висновок є умовними судженнями)	$\frac{A \rightarrow B, B \rightarrow C}{A \rightarrow C}$	Якщо виробництво товарів є несефективним, то не надходять податки: якщо не надходять податки, то немає змоги виплачувати стипендії. Отже, якщо виробництво товарів є несефективним, то немає змоги виплачувати стипендії
2. Умовно-категоричні умовиводи (другий засновок і висновок категоричні судження)		Перша формула (2.1):
2.1. Стверджувальний модус (менш. засновок стверджує підставу, а висновок наслідок умовного судження)	$\frac{A \rightarrow B, A}{B}$	Якщо поліпшується рівень життя населення, то злочинність знижується. Рівень життя поліпшується. Отже, злочинність знижується
2.2. Заперечний модус (менший засновок заперечує наслідок, а висновок наслідок)	$\frac{A \rightarrow B, \text{не-}B}{\text{Не-}A}$	

Назва умовиводів	Формули	Приклади
3. Розділово-категоричні умовиводи (другий засновок категоричне, а висновок категоричне або розділове судження): 3.1. Завжди розділовий засновок 3.2. Стверджувально-заперечувальний модус	$\frac{A \vee B, \text{не-}A}{B} \quad \frac{A \vee B, \text{не-}B}{A}$ $\frac{A \bar{\vee} B, \text{не-}A}{A} \quad \frac{A \bar{\vee} B, \text{не-}B}{B}$ $\frac{A \bar{\vee} B, A}{\text{не-}B} \quad \frac{A \bar{\vee} B, B}{\text{не-}A}$	Перша формула (3.1.): Цей злочин вчинив Іванов або Сидоренко. Сидоренко не вчиняв цього злочину. Отже, Іванов учинив цей злочин
4. Умовно-розділові умовиводи: 4.1. Проста конструктивна дилема 4.2. Складна конструктивна дилема 4.3. Проста деструктивна дилема 4.4. Складна деструктивна дилема	$\frac{A \rightarrow C, B \rightarrow C, A \vee B}{C}$ $\frac{A \rightarrow C, B \rightarrow D, A \vee B}{C \vee D}$ $\frac{A \rightarrow B, A \rightarrow C, \text{не-}B \vee \text{не-}C}{\text{не-}A}$ $\frac{A \rightarrow B, C \rightarrow D, \text{не-}B \vee \text{не-}D}{\text{не-}A \vee \text{не-}C}$	Якщо обвинувачений винний у явно незаконному арешті, то він підлягає кримінальній відповідальності за ст. 173 ККУ; якщо він винний у явно незаконному затриманні, то він підлягає кримінальній відповідальності за ст. 173 ККУ. Обвинувачений винний або в явно незаконному арешті, або в явно незаконному затриманні. Отже, обвинувачений підлягає кримінальній відповідальності за ст. 173 ККУ

Умовні умовиводи першим засновком завжди мають умовне судження. У суто умовному умовиводі обидва засновки й висновок є умовними судженнями. В умовно-категоричному умовиводі другий засновок і висновок є категоричними судженнями.

Індуктивні і традуктивні умовиводи

Індуктивні (від лат. *inductio* — наведення) *умовиводи* — це опосередковані умовиводи, в яких з одиничних суджень-засновків виводять часткове або загальне судження-висновок. У гносеології індукцією називають метод наукового пізнання, який полягає в дослідженні процесу пізнання від одиничного до часткового або загального. Існують повна й неповна індукції. Неповна індукція, своєю чергою, поділяється на наукову, в якій висновок усебічно обґрунтований, й популярну, в якій висновок «очевидний».

Повна індукція — це різновид індуктивного умовиводу, в якому на підставі значення про належність певної ознаки кожному предмету класу робиться висновок про належність цієї ознаки всім предметам цього класу. Її логічна схема має такий вигляд:

1) $S_1 \in P$

$S_2 \in P$

$S_3 \in P$

...

$S_n \in P$

2) Відомо, що $S_1, S_2, S_3 \dots S_n$ вичерпують клас S

Отже, $S \in P$.

Умовивід за повною індукцією є необхідним, тобто його вірогідність дорівнює одиниці ($P = 1$).

Неповна індукція — це індуктивний умовивід, в якому висновок про весь клас предметів робиться на підставі знання лише деяких предметів цього класу. Її логічна схема має вигляд:

1) $S_1 \in P$

$S_2 \in P$

$S_3 \in P$

...

$S_n \in P$

2) $S_1, S_2, S_3 \dots S_n$ належать до класу K

Отже, можливо, клас K має P .

Умовивід за неповною індукцією є ймовірним, тобто його вірогідність менше одиниці й більше нуля ($0 < P < 1$).

Аналогія (від грец. «відповідність») — це традиційний (від лат. *traductio* — переміщення, перенесення) умовивід, в якому на підставі подібності предметів в одних ознаках робиться висновок про їх подібність в інших ознаках. За допомогою тестів на визначення коефіцієнта інтелектуальності перевіряють здатність людини мислити за аналогією. Логічна схема аналогії має вигляд:

A має ознаки $a b c d$

B має ознаки $a b c$

Ймовірно, що B має ознаку d .

Існує *проста аналогія*, в якій на підставі подібності предметів за одними якими-небудь ознаками роблять висновок про їх подібність в інших ознаках. Є також *строга аналогія*, що ґрунтується на знанні залежності ознак предметів, що порівнюються, й *нестрога аналогія*, в якій робиться висновок без знання про зв'язок таких ознак.

Отже, умовиводи — це третя найскладніша з основних форм логічного мислення людини. Умовиводи бувають безпосередніми, індуктивними та дедуктивними, імовірнісними й достовірними. Найпростішими формами умовиводів є перетворення, обернення, протиставлення предикатів, протиставлення суб'єкту, категоричні силогізми. Існують логічні правила, формули висновків різних видів силогізмів.

Питання для самоконтролю

1. Що таке умовивід? Які різновиди умовиводів ви знаєте?
2. Дайте загальну характеристику дедуктивного умовиводу.
У чому полягають вимоги до правил виводу?
3. Коротко охарактеризуйте безпосередні умовиводи.
4. Як відбувається умовивід за «логічним квадратом»?
5. Що таке категоричний силогізм?
6. Коротко охарактеризуйте полісилогізм, сорит, епіхейрему.
7. Дайте загальну характеристику індуктивним умовиводам.
У чому відмінність повної та неповної індукції?
8. Що таке аналогія?

Словник до теми: умовивід, засновок, висновок, логічна зв'язка, дедуктивний умовивід, індуктивний умовивід, умовивід за аналогією (традуктивний), категоричний силогізм, фігури силогізму, модус, ентимема, полісилогізм, сорит, епіхейрема.

Арутюнов В. Х.

ТЕМА 23

ЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОВЕДЕННЯ Й СПРОСТУВАННЯ

План лекції

1. Доведення й спростування.
2. Дискусія та дискурс.
3. Логіка запитань і відповідей.

Конспективний виклад теми

Доведення й спростування

Доведення — це сукупність логічних засобів обґрунтування істинності будь-якого судження за допомогою інших істинних і пов'язаних з ним суджень.

Структура доведення: теза, аргументи, демонстрація (форма доведення). *Теза* — це судження, істинність якого треба довести. *Аргументи* — це ті істинні судження, якими користуються під час доведення тези. Розрізняють такі види аргументів: вірогідні одиничні акти; визначення; аксіоми та постулати; раніше доведені закони науки та теореми. *Демонстрацією* — (формою доведення) називаються засіб логічного зв'язку між тезою та аргументом, який веде до встановлення бажаної істини.

За формою доведення поділяють на прямі та непрямі. *Прямим* називають таке доведення, в якому з відомих передумов за встановленими правилами безпосередньо іде теза, тобто істинність тези безпосередньо обґрунтовується наявними аргументами. Наприклад, довести, що 1992 р. був високосним, можна на основі аргументу-визначення, що таке високосний рік, тобто подільність його двох останніх цифр на чотири. *Непрямим* називається таке доведення, в якому треба довести хибність антитези й на цій основі зробити висновок про істинність тези. Інколи непряме доведення називають доведенням за допомогою *приведення до абсурду*. Наприклад, ми маємо твердження, що якщо дві прямі перпендикулярні тієї самої площини, то вони паралельні. Припустимо протилежне, тобто, що перпендикулярні прямі непаралельні. У такому разі вони перетинаються, тобто утворюють трикутник, в якому два кути біля основи становлять 180° , а цього бути не може, бо лише сума трьох кутів може становити 180° . Отже, перпендикулярні прямі є паралельними.

Спростування — це логічна операція, спрямована на руйнування доведення шляхом установлення хибності або необґрунтованості висунутої тези. *Тезою спростування* називають судження, за допомогою яких спростовується теза.

Є три засоби спростування. По-перше, це *спростування тези*. Воно здійснюється за допомогою фактів; установлення хибності (або суперечності) наслідків, що випливають з тези; спростування тези через доведення антитези. По-друге, це *критика аргументів*, висунутих опонентом для обґрунтування власної тези, доведення їх хибності або неспроможності. По-третє, це *виявлення неспроможності демонстрації* за допомогою знаходження помилок у формі самого доведення.

Правила доказового міркування, що стосуються тези: теза повинна бути логічно визначеною, ясною й чіткою; вона має залишатися тотожною самій собі впродовж усього доведення.

Помилки, які можуть допускатися стосовно доведення тези:

- перехід в інший рід (замість однієї істинної тези намагаються довести іншу, більш сильну, але, можливо, хибну або замість однієї істинної тези доводять іншу більш слабку);

- підміна тези (замість однієї тези непомітно доводиться інша);

- звернення до особи опонента (замість доведення тези, намагаються довести бездоганність того, хто її висунув).

Правила щодо аргументів:

- ◆ аргументи, які наводяться для підтвердження тези, мають бути істинними й не суперечити один одному;

- ◆ аргументи мають бути достатньою основою для підтвердження тези; аргументи мають бути такими судженнями, істинність яких доводиться самостійно, незалежно від тези.

Помилки в основах (аргументах) доведення:

- ✓ хибність основ (теза обґрунтовується заздалегідь хибним аргументом);

- ✓ випередження основ (спирання на недоведені аргументи);

- ✓ хибне коло (теза обґрунтовується аргументами, а аргументи — тезою).

Правило щодо форми обґрунтування тези: теза має бути висновком, що логічно випливає з аргументів за загальними правилами виводу або має бути отримана згідно з правилами непрямого доведення.

Помилки у формі доведення:

- уявний наслідок (з того, що на горизонті спочатку з'являється щогла, ніяк не випливає, що Земля має форму кулі);

- сказане умовно сприймається як безумовне (наприклад, миш'як — смертельна отрута, але коли лікар дає його хворому невеликими дозами, то це не означає, що має настати смерть).

Порушення правил виводу:

- ◆ помилки в традуктивних висновках (найхарактерніші для паралогізмів, софізмів і парадоксів);

- ◆ помилки в дедуктивних виводах (з припущення, що коли число закінчується на «0», то воно ділиться на «5», не випливає, що коли число ділиться на «5», то воно обов'язково закінчується цифрою «0»);

- ◆ помилки в індуктивних виводах через підміну реальних відношень (висловлювання «після того» не означає, що це здійснюється «з причини того»).

2 Дискусія і дискурс

У процесі обговорення теоретичних і практичних проблем завжди виникають різні підходи щодо їх розуміння та розв'язання. Таким чином обговорення переростає у дискусію. Логічною основою дискусії є правильно побудований процес доведення тези та її критики. Суб'єктами дискусії є пропонент, опонент та аудиторія.

Пропонент (від лат. *proponens* — той, хто щось стверджує, доводить) — учасник дискусії, доповідач, дисертант, дипломник, який висунув і обстоює певну тезу, ідею чи концепцію.

Опонент (від лат. *opponens* — той, хто протиставляє, заперечує) — особа (учасник дискусії, співдоповідач або рецензент), яка заперечує чи спростовує думки пропонента або оцінює дисертацію, дипломну, магістерську роботу. Він не завжди й не обов'язково є персоніфікованою особою. Можливі дискусії, коли офіційні її учасники погоджуються з пропонентом, але неофіційний опонент аргументовано критикує висунуту на захист роботу. Крім того, пропонент може створити себе «примарного опонента» за принципом: «Можуть виникнути певні заперечення».

Існують різні ступені незгоди опонента з пропонентом:

- незгода у формі сумніву (у пасивній формі виявляється певний скепсис щодо тези пропонента);
- деструктивна незгода (руйнується теза пропонента);
- конструктивна незгода (руйнується не лише теза пропонента, а й висувається й доводиться інша теза).

Якщо опонент у тій чи тій формі не погоджується з аргументом пропонента, то останній може обрати той чи той варіант поведінки:

- відмовитися від аргументу;
- поміняти його на інший;
- знайти додаткові факти на користь висунутого аргументу.

Аудиторія — це третій, колективний суб'єкт дискусії, оскільки як пропонент, так і опонент не лише намагаються переконати один одного, а й схилити симпатії всіх присутніх на свій бік.

Дискусії поділяються на двобічні й багатобічні. У двобічній дискусії в обговоренні проблем бере участь один пропонент (усі проти одного). У багатобічній дискусії обговорюються кілька проблем від кількох пропонентів (кожний проти кожного).

Інструментами активізації дискусії, причому не завжди логічно коректними, є:

- ♦ *паралогізм* — ненавмисна логічна помилка в міркуванні, яка виникає внаслідок порушення законів і правил логіки й зазвичай призводить до хибних висновків;

♦ *софізм* — навмисно хибно зроблений умовивід, який має видимість істинного;

♦ *парадокс* — міркування, у якому доводиться як істинність, так і хибність певного судження (класичними прикладами парадоксів є «купа», «лисий», «генерал-перукар», «мер міста» та ін.);

♦ *критика* — логічна операція, спрямована на руйнування існуючої аргументації будь-якої тези (за формою вона може бути явною або неявною).

Не можна ототожнювати поняття дискусії та дискурсу. *Дискурс* (від лат. *discursus* — міркування, довід, аргумент) — це текст, що містить міркування, тобто фіксовану систему певного «перебігу думок». Є два види дискурсу: по-перше, це текст-опис, що має свою логіку (у кращому разі вона є структурним планом розповіді); по-друге, це комунікативний дискурс, тобто текст, що містить взаємозалежні міркування кількох суб'єктів (наприклад, протокол або стенограма «круглого столу», дискусії, суперечки).

Логіка запитань і відповідей

Розвиток наукових і практичних знань відбувається у формі переходу від раніше встановлених до нових більш точних і повних за змістом знань. Цей перехід має три етапи: 1) постановка питання; 2) пошук нової інформації у певній галузі; 3) конструювання відповіді на поставлене питання. Постановка питання й пошук інформації для відповіді становлять питально-відповідну форму розвитку знань.

Питання — це речення в питальній формі, яке спрямоване на уточнення або доповнення певного знання. Основні види питань можна класифікувати за їх семантикою, структурою, ставленням до теми, гносеологічною функцією (див. табл. 14).

Таблиця 14

ТИПОЛОГІЯ ЗАПИТАНЬ

Підстави для формулювання питань за:	Різновиди питань:	
ставленням до теми обговорення	змістовні	незмістовні
семантичною характеристикою	коректні	некоректні
гносеологічною функцією	уточнювальні «чи-питання»	доповнювальні «що-питання»
структурою	прості	складні
		кон'юнктивні, диз'юнктивні, змішані

Відповідь — це нове судження, яке відповідно до поставленого питання уточнює або доповнює знання. Передумовою пошуку відповіді є звернення до конкретної галузі емпіричних або теоретичних знань (див. табл. 15).

Таблиця 15

ТИПОЛОГІЯ ВІДПОВІДЕЙ

Підстави для відповідей за:	Різновиди відповідей:	
ставленням до теми питання	змістовні	незмістовні
семантичною характеристикою	істинні	хибні
галуззю пошуку відповіді	прямі	опосередковані
граматичною структурою	короткі	розгорнуті
обсягом інформації	повні	неповні

Логіка питань і відповідей пов'язана за призначенням з *логікою переконань*. Її створення детермінується застосуванням операторів «переконаний» і «має сумнів». Власне логічні властивості оператора «переконаний» виявляються в зіставленні його з оператором «має сумнів». Наприклад, якщо суб'єкт X переконаний у чомусь, то це означає, що він не може уявити собі ситуацію, коли міг би мати сумнів у цьому.

Існують також інші логіки, структура яких включає оператори. Так, *логіка інтенцій* пов'язана з використанням оператора «прагне», а *логіка почуттів* — операторів «сприймає», «переживає», «побоюється», «засмучений», «тривожиться», «сподівається», «радіє», «жалкує» та ін.

Надбудовою над логікою інтенцій є *логіка оцінок*. У ній фігурують ті самі імена-параметри когнітивних структур, що й у логіці інтенцій, але в своїх визначеннях вона незалежна від логіки почуттів. Припускається також, що логіка оцінок має в своєму складі визначення й самооцінки. Якщо не робити формальних розрізень між свідомим і несвідомим, то всі попередні можна було б розглядати як фрагменти логіки оцінок: переконання, очікування, спогади — не особливі ментальні сутності, а певний різновид оцінок когнітивних подій. Бажання ж увести формальні розрізнення, пов'язані з актуалізацією та усвідомленням, змушує нас не ототожнювати переконання з оцінками.

Найпростіший варіант ще однієї логіки, *логіки норм*, є неістотною модифікацією логіки оцінок. Для цього в семантиці вводять додаткову функцію на універсумі інтенційно-потенційних пар,

асоційовану з певним суб'єктом, яка відповідала б оператору «моє». Ускладнений варіант логіки норм, в якому явно є посилення на «авторитети» норм, з необхідністю має включати логіку імперативів, яка вважається фрагментом більш загальної логіки *інтераакцій*. Її створення пов'язане введенням предикативних операторів «повідомляє» й «прохає». У модальну структуру логіки інтераакцій обов'язково входить множина ієрархій інтенційно-потенційних пар, що відповідають суб'єктам чи їх ролям. Елементи цих структур можна задіяти за певних умов для всіх розглянутих вище операторів. Для соціально-психологічних досліджень достатніми є схеми «соціоуніверсуму» у вигляді вказаної множини ієрархій, хоча деякі концепції політичної влади змушують розглядати відношення порядку на множині ієрархій. Побудова такої логіки влади має ґрунтуватися не лише на аналізі соціально-психологічних механізмів дії, а й на дослідженнях економічних і політичних наук. Важливі моменти політико-економічних «механізмів» дії знаходять відображення в ігрових схемах, і використання цих схем як семантичних структур спростило б формальні побудови й наблизило б їх до належного рівня адекватності.

Отже, з різних логічних дисциплін виокремилися деякі елементи, з яких було створено практичну логіку. До неї входять елементи логіки доведення й спростування, питань і відповідей, дискурсу, інтенцій, оцінок, дій, норм тощо. Її рекомендації дуже важливі для наукової, навчальної діяльності студентів, фахівців економічних та юридичних спеціальностей.

Питання для самоконтролю

1. Що таке доведення? Розкрийте його структуру.
2. Що таке спростування? Які засоби спростування ви знаєте?
3. Які інструменти активізації дискусії, які часто використовуються, є логічно некоректними?
4. Як розвиваються наукові й практичні знання? Що таке питання та відповідь?

Словник до теми: доведення, теза, аргументи, демонстрація, форма доведення, спростування, дискусія, дискурс, пропонент, опонент, аудиторія, паралогізм, софізм, парадокс, критика, питання, відповідь.

Зміст

Передмова	3
Навчальна програма дисципліни «Філософія»	5
Конспект лекцій з дисципліни «Філософія»	60
<i>Тема 1. Філософія: предмет, функції та її значення</i>	<i>60</i>
<i>Тема 2. Історія філософії. Філософія Стародавнього Сходу: Індія, Китай</i>	<i>70</i>
<i>Тема 3. Філософія Стародавніх Греції та Риму</i>	<i>80</i>
<i>Тема 4. Філософія Середньовіччя</i>	<i>94</i>
<i>Тема 5. Філософія Відродження та Реформації</i>	<i>106</i>
<i>Тема 6. Філософія Нового часу та доби Просвітництва</i>	<i>118</i>
<i>Тема 7. Німецька класична філософія. Марксизм</i>	<i>129</i>
<i>Тема 8. Традиції та особливості розвитку філософської думки в Україні</i>	<i>141</i>
<i>Тема 9. Сучасна світова філософія</i>	<i>155</i>
<i>Тема 10. Система філософії. Онтологія.</i>	<i>166</i>
<i>Тема 11. Гносеологія.</i>	<i>178</i>
<i>Тема 12. Філософська антропологія.</i>	<i>184</i>
<i>Тема 13. Соціальна філософія</i>	<i>193</i>
<i>Тема 14. Релігія як форма світогляду, її філософське осмислення в релігієзнавстві</i>	<i>208</i>
<i>Тема 15. Ранні релігійні вірування</i>	<i>217</i>
<i>Тема 16. Етнонаціональні релігії</i>	<i>227</i>

<i>Тема 17. Світові релігії</i>	<i>237</i>
<i>Тема 18. Релігія й сучасність</i>	<i>249</i>
<i>Тема 19. Предмет, метод, структура і завдання логіки. . .</i>	<i>265</i>
<i>Тема 20. Поняття</i>	<i>275</i>
<i>Тема 21. Судження</i>	<i>286</i>
<i>Тема 22. Умовивід</i>	<i>292</i>
<i>Тема 23. Логічні основи доведення й спростування</i>	<i>301</i>

